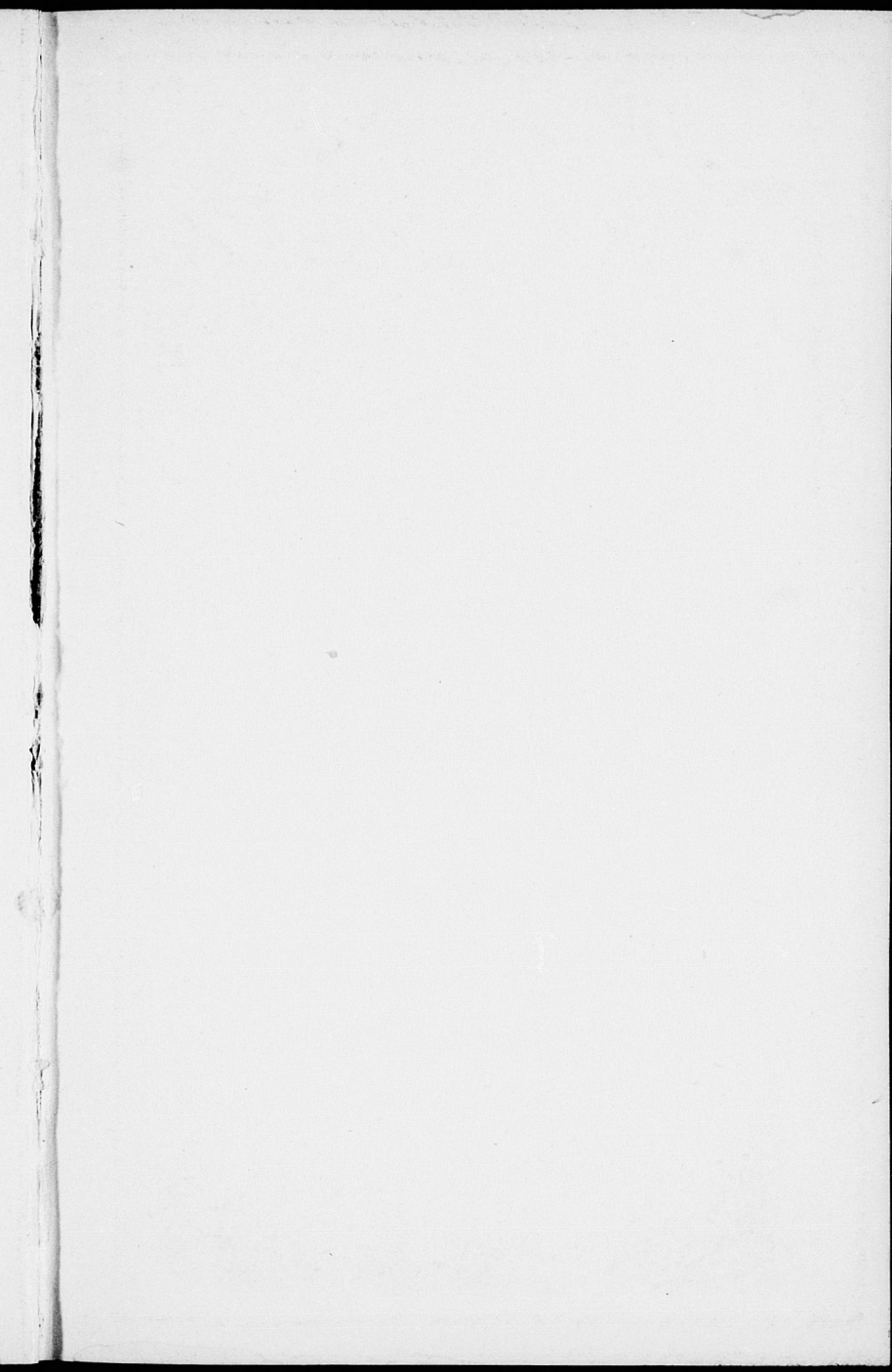

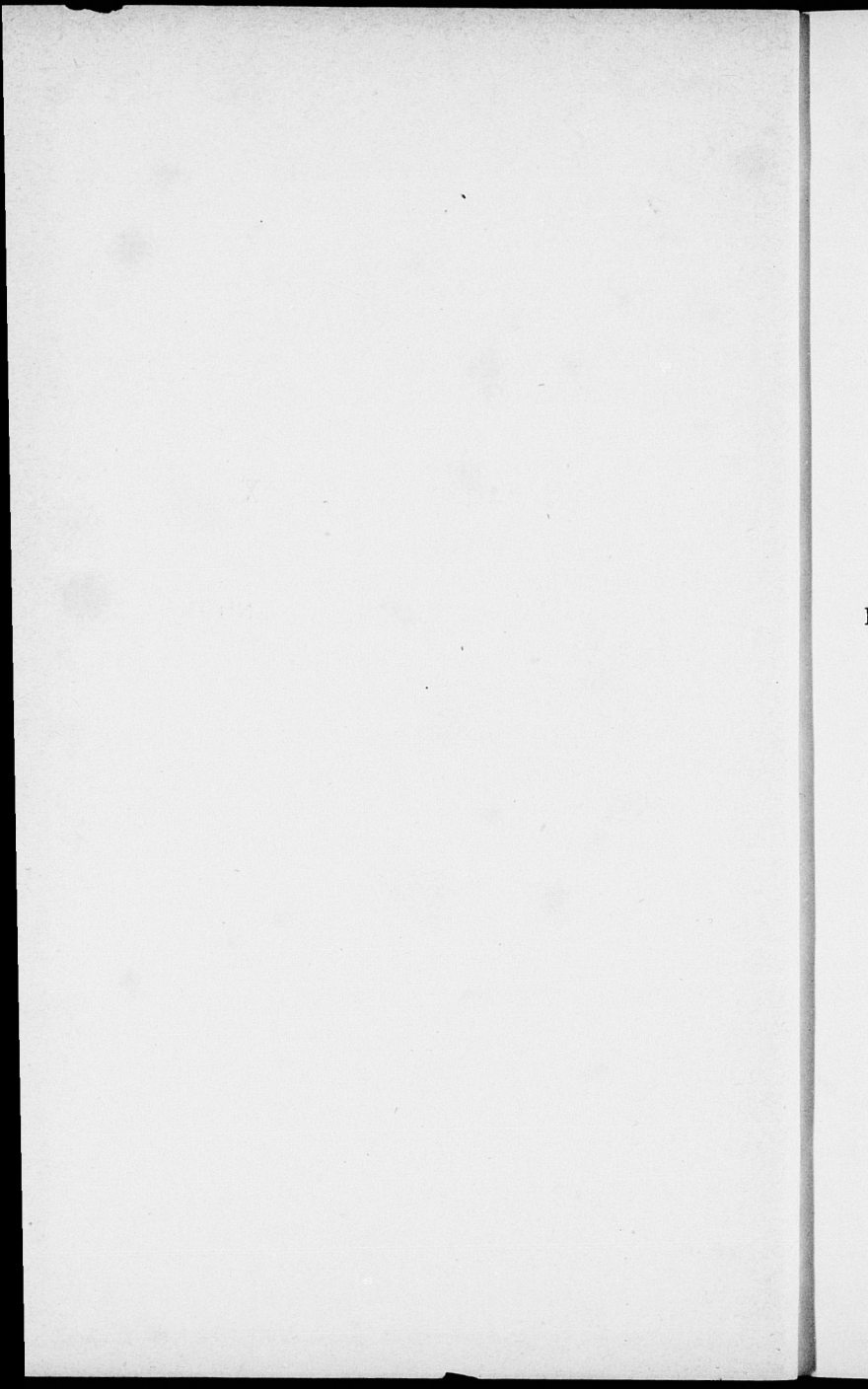

VAN DE FAMILIE
DES
OVERLEDENEN.

F. oct.

423

MARCUS MINUCIUS FELIX,

DE

EERSTE APOLOGEET DES CHRISTENDOMS

IN DE

LATIJSCH E KERK.

MARCUS MINUCIUS FELIX,
DE
EERSTE APOLOGEET DES CHRISTENDOMS
IN DE
LATIJNSCHE KERK.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD
VAN
DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID,

BEWERKT DOOR
JOHANNES ANTON JACOB KLAASSEN,

in leven Candidaat tot de H. Dienst,

UITGEGEVEN NA ZIJNEN DOOD

MET EENE VOORREDE VAN

DR. B. TER HAAR,

Hoogleeraar te Utrecht.

UTRECHT,
J. L. BEIJERS.

1873.

GEDRUKT BIJ G. A. VAN HOFEN, TE UTRECHT.

INHOUD.

Inleiding	Bladz. 1.
---------------------	-----------

EERSTE HOOFDSTUK.

MARCUS MINUCIUS FELIX	3—82.
---------------------------------	-------

§ 1. Leeftijd van MINUCIUS.

- I. Historisch overzicht van het oordeel der verschillende geleerden over den leeftijd van MINUCIUS. 4.
- II. Uitwendige getuigen voor den leeftijd van MINUCIUS. . 7.
- III. Inwendige getuigenissen voor den leeftijd van MINUCIUS. 14.

§ 2. Het vaderland, geslacht en ambt van MINUCIUS.

- I. Vaderland van MINUCIUS. 71.
- II. Geslacht van MINUCIUS. 77.
- III. Ambt van MINUCIUS. 79.

TWEDE HOOFDSTUK.

DE „OCTAVIUS.”	83—173.
------------------------	---------

§ 1. Overzicht 83.

§ 2. Aanval en verdediging.

- I. Wat is waarheid? 87.
- II. Heidendom of Christendom? 100.

	Bladz.
III. De zeden der Christenen.	124.
IV. De eeredienst der Christenen.	128.
V. De God der Christenen.	138.
VI. De verwachtingen der Christenen.	142.
VII. De Christenen in de maatschappij.	149.
VIII. Besluit.	156.
§ 3. Litterarische en historische bijzonderheden betreffende den „Octavius.”	
I. De titel.	158.
II. Lotgevallen van den „Octavius”.	159.
III. De „Octavius” en Cicero.	164.
IV. Personen in den „Octavius”.	169.

DERDE HOOFDSTUK.

MINUCIUS ALS APOLOGEET 174—237.

Algemeene beoordeeling van den „Octavius” als Apologie des Christendoms.	174.
Aesthetische waarde en voortreffelijkheid van den „Octavius”.	175.
MINUCIUS' Christelijk standpunt vergeleken met dat van TULLIAAN, CYPRIAAN EN ARNOBIUS.	176.
De „Octavius,” als Apologie des Christendoms in hare bijzondere deelen ontleed en beoordeeld.	189.

VOORREDE.

Het schrijven van deze voorrede is voor mij eene even ongedachte als ongewenschte taak, maar tegelijk de volbrenging eener vrijwillig op mij genomen belofte en daarom ook de vervulling van een in mijn oog heiligen plicht. Hoe weinig vermoedde ik -- toen dit Academisch Proefschrift niet enkel geheel afgewerkt, en voor de pers gereed gemaakt, maar reeds op een paar vellen na afgedrukt was geworden; toen mij reeds de stellingen waren toegezonden, die daarachter geplaatst moesten worden, en alleen de vaststelling van den dag der Promotie overbleef -- hoe weinig vermoedde ik toen nog, tot zulk eene treurige taak te zullen geroepen worden, of dat ik, geheel ongevraagd, mij daartoe zou aanbieden. Maar toen tegen den uitgang des vorigen jaars het doodelijke uiteinde der krankte, welke den jeugdigen schrijver heeft ten grave gerukt, zich maar al te duidelijk liet voorzien, toen meldde ik hem, dat ik bereid was -- zoo hij niet weder van zijn ziekbed mocht verrijzen -- om de zorg voor de uitgave van dit geschrift verder op mij te nemen, en het met eene voorrede bij het Publiek in te

leiden, opdat althans de vrucht van zoo veel onvermoeiden arbeid niet geheel zou verloren gaan. Een blijde glimlach verhelderde bij dit bericht het gelaat des doodelijk kranken, en nog twee dagen vóór zijnen dood ontving ik uit de pen van een zijner getrouwste vrienden daarvoor zijn innigen dank. Toen eindelijk in de eerste dagen des jaars de treurmare van zijn overlijden tot mij gebracht werd, haastte ik mij aan zijne ongelukkige Moeder, die gelijktijdig het verlies van een' beminnden Echtgenoot en zoon te betreuren had, en aan hare met haar weenende kinderen, hetzelfde aanbod te herhalen, dat ook met erkentelijkheid werd aangenomen. Ik hoopte alzoo in het hart dier diepbedroefden en zwaarbeproefden een druppel balsem uit te storten, en zonder weidsche lofspraak aan de nagedachtenis des vroeg ontslapenen een eenvoudig en hartelijk woord te wijden, 't welk gewis ook bij zijne talrijke Academie-vrienden, die hem van nabij hebben gekend en liefgehad, een weerklank zal vinden. Welkom zijn mij daarom ook de eerste vrije dagen en uren, welke de pas aanvangende zomervacantie mij aanbiedt, omdat ik mij nu — zij het ook met een bewogen harte en diepweemoedige herinneringen — te rustiger tot de volbrenging dier taak kan nederzetten.

JOHANNES ANTON JACOB KLAASSEN was den 16^{den} Juni des jaars 1843 te Nijmegen geboren. Dáár sleet hij de gelukkige dagen zijner kindsheid. Dáár ontwaakte in zijne kinderlijke ziel de wensch om Predikant te mogen worden, dien hij reeds op zijn negende levensjaar met besliste keuze uitsprak; dien hij ook als jongeling met vurig verlangen heeft blijven koesteren, maar zonder dien ooit — hoe dicht hij reeds aan den eindpaal genaderd

scheen — in vervulling te zien overgaan. Dáár genoot hij ook het eerste onderricht, en liep hij al de klassen van het stedelijk gymnasium door, totdat hij genoegzaam was voorbereid om de Academische lessen met vrucht te kunnen bijwonen. Zijne onderwijzers waren de H.H. KREENEN, VAN DER KLOES, HUMMEL en VAN DER BURG; en welke gunstige herinneringen hij als leerling bij zijne leermeesters had achtergelaten, daarvan getuigde het aandoenlijke woord, door den laatstgenoemde bij zijne geöpende grafstede uitgesproken.

In den herfst van 't jaar 1862 bezocht hij voor het eerst de Utrechtsche Hoogeschool, waar hij, door niets genoodzaakt zijnde zich in zijne studiën te overhaasten, ruim zes jaren heeft blijven vertoeven. Na een loffelijk afgelegd Propaedeutisch examen ving hij in den nazomer van '64 zijne Theologische studiën aan. Het lag niet in den aard van den uiterst bescheiden en nederigen jongeling zichzelven op den voorgrond te plaatsen, en hieraan acht ik het wel voornamelijk toe te schrijven, dat hij niet even spoedig als andere verdienstelijke en uitstekende jongelingen de aandacht der Professoren op zich vestigde. Dit echter herinner ik mij met volle klaarheid, dat hij van de eerste ontmoeting en kennis-making af een gunstigen indruk op mij maakte, die door zijne responsiën op mijne lessen niet weinig werd versterkt, en bij toeneming, nadat ik hem nog meer van nabij in het onvermoeide van zijne vlijt en het beminneuswaardige van zijn karakter had leeren kennen, in de hartelijkste en duurzaamste toegenegenheid is overgegaan.

Toen hij in den zomer van '66 tot Candidaat in de Godgeleerdheid bevorderd werd, had hij in zijn examen wel niet den hoogsten, maar toch met glans den tweeden graad behaald. Ik vond dan ook niet de minste

zwagrigheid, toen hij mij eenigen tijd daarna bescheidenlijk zijn verlangen te kennen gaf om Doctor in de Godgeleerdheid te worden, tegen de uitvoering van dat voornemen, maar veel meer reden om hem aan te moedigen daaraan gevolg te geven; en het Doctoraal examen, dat vóór de zomervacantie van '68 volgde, bevestigde volkomen de gunstige verwachting, die ik aangaande zijne bekwaamheid meende te mogen koesteren. Daar hij de meeste voortiefde voor het vak der Kerkgeschiedenis deed blijken, liet ik mij, in overleg met mijne ambtgenooten, het gaarne welgevallen, hem als de hem toegewezen Promotor, bij de bearbeiding zijner Dissertatie ter zijde te staan.

KLAASSEN was, bij al de ingetogenheid van zeden, waardoor hij zich op het loffelijkst onderscheidde, een opgeruimd en levenslustig jongeling in den besten zin van dat woord; student in zijn hart en daarom zeer geliefd en gezien bij zijne medestudenten. Waar aanleiding tot eenige feestviering bestond, dáár mocht zijne tegenwoordigheid niet lichtelijk ontbreken. Waar hij zich vertoonde wist hij vooraf welkom te zijn, en zijne verschijning in den hem wachtenden vriendenkring werd altijd met blij gejuich begroet. Hoe hoog hij in de schatting van het studenten-corps stond aangeschreven, blijkt mede uit zijne benoeming tot lid van den *Senatus Veteranorum*, bij welken hij de betrekking van *Fiscus* waarnam. Veelmeer nog zal het voor zijn eigen gevoel hebben beteekend, dat hij zich het voorzitterschap in het gezelschap *Ἡἄρτα νοῖτα* zag opgedragen, welk praesidium hij gedurende twee jaren bekleed heeft.

Tot de natuurlijke gaven die hij bezat en door eigen oefening nog meer veredeld had, behoorde een niet gewoon, hoogst gelukkig oratorisch of declamatorisch ta-

lent, dat voor den jeugdigen leeftijd, dien hij bereikt had, tot op eene zeldzame hoogte ontwikkeld mocht heeten. Hij woonde het collegie mijner »Oratorische oefeningen» met de meeste getrouwheid bij en werd door de eenparige stem zijner commilitonen onder allen die daar van tijd tot tijd eene voordracht hielden, facile princeps geschat. Terwijl dit collegie, dat geheel onverplicht werd gegeven en gehouden, nu eens schaarser dan weder beter werd bezocht, naar mate men van hen die daár hunne gaven lieten hooren, mindere of grootere verwachting koesterde, mocht KLAASSEN zich altijd in een bijzonder talrijk auditorium verheugen. Bij voorkeur nam hij de voordracht der Poëzie voor zijne rekening, waarbij de uiting van zijn declamatorisch talent het minst aan boeien was gelegd.

Niet zonder aandoening herinner ik mij, hoe ik eens — toen hij wederom als crisis van de gehoudene voordracht een daverend applaus van de zijde zijner hoorders ontving, maar ook de bleekheid van zijn gelaat het aanwees, welk eene inspanning hij hierbij van zich gevorderd had — hem vriendelijk waarschuwde niet al te veel werk van het declameeren te maken; deels, omdat borst en spraakorganen zóó lichtelijk daaronder lijden; deels omdat het veelvuldig reciteeren van Poëzie, blijkens de ervaring, die ik hieromtrent had opgedaan, op de uitwendige kanselwelsprekendheid, welke niet op de hooge cothurnen van het Theater mag zijn geschoeid, eerder nadeelig dan voordeelig werkt. Over zijne predikgaven kan ik te minder oordeelen, daar hij door de toevallige rangschikking der beurten geen zijner beide voorstellen onder mijn praesidium gehouden heeft; volgens de getuigenis van anderen evenwel waren ook deze als zeer gelukkig en voortreffelijk te roemen.

Met dezelfde liefde voor Oratorie stond ook de keuze van het onderwerp zijner Dissertatie in nauw verband. Hierdoor werd ik zeer natuurlijk er toe geleid zijne aandacht op den »Octavius'' van MINUCIUS FELIX te vestigen, en aanstonds leende hij aan dien voorslag een opmerkzaam en toegenegen oor. Eigenlijk stond mij hierbij nog iets anders voor den geest dan er uit dit Academisch Proefschrift geworden is. Wel had ik den »Octavius'' tot uitgangspunt willen gekozen zien, maar ik had nog meer TERTULLIAAN, ARNOBIUS en de andere Apologeten van het Westen, met dezen vergeleken, en onder hetzelfde kader vereenigd gewenscht; om daarna in een onderzoek te treden wat in dat Apologetisme der Westersche kerk thans als geheel verouderd en onbruikbaar moet worden prijs gegeven; wat daarin nog zekere aansluitingspunten aanbiedt aan de beschouwingen van den nieuweren tijd; wat daarin nog altijd en bij voortdoring, tot handhaving van de eer des Christendoms, al zijne kracht en waarde behoudt. Wel heeft KLAASSEN zich toegelegd, om aan te wijzen wat den »Octavius'' van MINUCIUS, van TERTULLIAAN, CYPRIAAN en ARNOBIUS eigenaardigs onderscheidt, en genoegzaam bewezen ook in de schriften dezer kerkvaders geen vreemdeling te zijn. Maar, al spoedig bleek het mij, dat de dus omschreven stof als te veel omvattend moest worden opgegeven; vooral ook, wegens de groote exactheid en uitvoerigheid waarmede KLAASSEN, zeer geregeld maar langzaam zich voorwaarts bewegende, gewoon was te werken.

Intusschen was het zoogenoemde Triennium Theologicum dat hij tot voleinding zijner studiën gehouden was aan eene Hoogeschool door te brengen, reeds lang verstreken. Al de lessen door het Reglement op het Kerkelijk examen voorgeschreven, waren door hem bijgewoond

De meesten zijner Academievrienden hadden reeds Utrecht verlaten. Hij zelf verlangde, om zóo veel dichtër aan de bereiking van het doel zijner bestemming te zijn, zich voor het eindexamen bij een der Provinciale kerkbesturen aan te geven, ten einde tot de Evangeliebediening toegelaten te worden. Hiertegen bestond te minder eenig bezwaar, daar hij zich te gelijk verbond vóór zijne Promotie naar geene standplaats om te zien, maar in zijne ouderlijke woning — thans naar het vriendelijke Hees bij Nijmegen overgebracht — waar hij met geopende armen stond ontvangen te worden, rustig al den tijd, waarover hij ruimschoots beschikken kon, aan de bearbeiding zijner Dissertatie besteden. Het Proponentsexamen werd den 13^{den} Augustus des jaars 1869 met het meeste gewenschte gevolg te Arnhem volbracht. — Hij kon zich van nu af onverdeeld met zijne Dissertatie bezig houden, en hij deed dit ook met onverdrotene vlijt. Toch zijn er sedert dit tijdstip nog meer dan twee jaren verlopen, eer het grootste gedeelte van zijn Academisch Proefschrift ter perse kon worden gelegd. Verwondert zich iemand over die langdurigheid des tijds, hij wete, dat in de laatste helft dezer tijdruimte zijne gezondheid herhaalde schokken had door te staan, waarin zich de voortteekenen aankondigden der doodelijke kwaal, die zoo vroegtijdig zijn lichaam heeft gestloopt, en dat hier door het werk — telkens afgebroken maar ook telkens met moed weder opgevat — soms voor weken, later zelfs voor ettelijke maanden moest worden gestaakt.

KLAASSEN had als knaap en als jongeling eene vaste en ongeschokte gezondheid genoten. Met uitzondering van een gevaarlijken Typhus, welke in 't jaar '67 zijn jeugdig leven bedreigde, herinnerde hij zich niet ooit ziek geweest te zijn. Aandoenlijk blijft mij het herdenken,

hoe hij in een onzer laatste gesprekken mij mededeelde, van welk tijdstip, naar zijne meening, zijn kwijnend en lijdend leven zich dagteekende. Hij had zich weder met een afgewerkt gedeelte zijner Dissertatie naar Utrecht begeven, om, gelijk hij gewoon was, mij daarvan inzage te verleen. Geene kamers meer in de Academiestad hebbende, logeerde hij dan voor één of meerdere dagen en nachten bij een zijner vrienden. Maar in een dier nachten wakker wordende, ontwaarde hij een verstijvend gevoel van koude door al zijne leden, en aan den scherpsten tocht, die er om hem henen blies, bespeurde hij, dat er in of nabij zijn slaapvertrek een raam of venster was open gebleven. Hij stond op met eene pijnlijke aandoening in de keel, en die eigenaardige heescheheid van stem, welke reeds bij zoo menigeen gebleken is de voorbode te zijn van den langzaam nadersluipenden dood.

Maar al meende hij de natuurlijke oorzaak zijner kwaal te kennen en als met den vinger te kunnen aanwijzen, hij hield daarom niet op ook hierin eene hoogere wilsbeschikking te zien en te eerbiedigen, en deelde geheel in mijne godsdienstige overtuiging: dat zoo het eene gerekend moest worden het andere uit te sluiten, er wel nergens, noch in de Geschiedenis, noch in 's menschen lotgevallen, plaats voor God en de werking Zijner Voorzienigheid zou kunnen openblijven. Dat geloof en die overtuiging zijn hem bijgebleven tot in zijne laatste oogenblikken, en hebben zijn langdurig ziekbed, tot eene leerschool van christelijke onderwerping, kalme berusting en waren lijdensmoed doen worden, voor allen die hem omringden.

Aanvankelijk had ik gemeend, dat er ook bij hem zekere overhelling tot de Moderne richting bestond, maar

in meer dan éene vertrouwelijke samenspreking kwam hij zeer beslist voor het tegendeel uit. Hij was afkeurig van al wat naar polemisch drijven, naar een ziekelijk Orthodoxisme of piëtisme zweemde; hij bleef er voor zich zelven den hoogsten prijs op stellen: in de echte beteekenis des woords vrijzinnig in gevoelens en beginselen te mogen heeten; maar even stellig verklaarde hij in het Modernisme onzer dagen even weinig bevrediging voor de hoogste eischen van zijn verstand als van zijn hart te kunnen vinden. Het was hem eene behoefte ook in zijn Academisch Proefschrift deze zijne overtuiging uit te spreken, waartoe hem het gemis van het positief christelijk element in den »Octavius," van zelfs eene ongezochte gelegenheid aanbood.

Zijne Dissertatie was nu zoo goed als afgewerkt. Verre het grootste deel had reeds de pers verlaten. Om den afdruk nog meer te bespoedigen, besloot hij in de maand November des vorigen jaars naar Utrecht over te komen. Meer dan éenen avond heeft hij toen op mijne studeerkamer doorgebracht. Met de pen in de hand zat hij tegenover mij, om van elke aanmerking, die ik op het door hem gestelde en geschrevene vond te maken, aantekening te houden. Bij deze gelegenheid openbaarde zich nogmaals al de bescheidenheid en nederigheid van zijn karakter, zóó zelfs, dat ik er bij herhaling op aandrong, zijne eigene meening, indien deze van mijne opvatting mocht blijven verschillen, zelfstandig te blijven verdedigen en handhaven. Wij scheidden van elkander met de afspraak, dat zijne Promotie nog vóór den ingang der Wintervacantie zou kunnen doorgaan. Helaas! ik zou hem nimmer wederzien. Toen de Kerstvacantie naderde viel er voor hem niet langer aan te denken, in dat ruwe jaargetijde met dit doel de reis te ondernemen. Zulk

een verwoestenden voortgang had de hem sloopende lichaamskwaal in die weinige dagen of weken gemaakt, dat de doodelijke afloop als niet verre meer verwijderd, zich maar al te stellig liet vreezen en wachten. Zijne laatste brieven getuigden evenzeer van zijne warme genegenheid en erkentelijkheid jegens mij, als van de benijdenswaardige stemming zijns gemoeds. Toen hij niet langer kon schrijven, werd ik door zijn getrouwen vriend WELTER, die hem bijna dagelijks bezocht, op de hoogte van zijnen toestand gehouden. Hij was, wat men zoo zelden bij teringlijders aantreft, volkomen van zijn toestand bewust, en volgbaar om te gaan, als God hem riep. Door het geloof in zijnen Heer, tot wien de dood hem zou brengen, had hij vrede bij God gevonden, maar was hij ook met de gedachte aan zijn vroegtijdig sterven verzoend. Hoe smartelijk het hem moest vallen en werkelijk viel, het gebouw zijner hoop zoo nabij aan de voltooiing en vervulling plotseling te zien samenstorten, hij twijfelde geen oogenblik of in het toekomende leven zou beter en hooger werkkring voor hem zijn weggelegd, dan hij op aarde immer had kunnen bereiken. Eene werkelooze eeuwigheid hoe zoude zij denkbaar zijn of zalig kunnen heeten? In die gelukkige zielsgesteldheid is hij in den nacht van den 11^{den} op den 12^{den} Januari zacht en kalm ontslapen. Wat zijn verlies dubbel trefsend voor zijne Moeder, broeders en zuster maakte, was de hoogst zorgelijke toestand, waarin zich toen reeds zijn vader bevond. Deze had den dood van zijnen veelbelovenden zoon als van stap tot stap zien naderen. Het hartzeer, dat hij daarover gevoelde, had hem inwendig verteerd, zoodat hij reeds dagen of weken lang aan het ziekbed bleef gebonden; en toen de laatste ademtucht aan de lippen van zijnen lieveling was ontsloten, toen legde

hij het hoofd tot sterven neder. Nog slechts weinige uren en beiden waren hereenigd in den dood. Drie dagen later werden de lijken van Vader en Zoon grafwaarts gedragen, waar de Predikant JOOSTING, en de H.H. VAN DER BURG en WELTER woorden van diepgevoelde deelneming spraken en eene welverdiende hulde aan de nagedachtenis des jeugdigen ontslapenen brachten. De droefheid van zijne Moeder en zijne treurende betrekkingen laat zich kwalijk beschrijven. Maar Gods hand en Gods kracht heeft die diepbedroefden staande gehouden en weder opgebeurd. Zijne vertroosting en zijn ook in dit zwaar beproefde huisgezin niet te klein bevonden.

Wij keeren tot het Academische proefschrift weder, dat hiermede onder de oogen des Publieks gebracht wordt. Men zal allermint van mij kunnen eischen of verwachten, dat ik het karakter eens gestrengen Censors aanneme, hier, waar zelfs de gestrengste kritiek boven dit versch gesloten graf zich ontwapend moet gevoelen. Maar even ongepast zou het kunnen gekeurd worden indien ik mij verstoutte de lofredenaar van het werk mijns jeugdigen en onvergetelijken vriends te zijn. Een paar aanmerkingen wil ik hier niet terughouden, die de licht- en de schaduwzijde van dit geschrift betreffen, en het oordeel, dat daarover geveld moet worden, eenigermate kunnen voorlichten en besturen; doch overigens laat ik het geheel aan anderen over, bij nauwkeurige zifting de gebreken en verdiensten daarvan in het licht te stellen, wel bewust, dat de totaal indruk, behoudens de gegronde aanmerkingen, welke ook hier zullen te maken zijn, in vele opzichten gunstig zal kunnen heeten.

De stijl verraaft eene nog weinig geöefende hand. Dit mag te minder verzwegen worden, omdat men na de

herinneringen, die uit KLAASSEN'S Academieleven zijn vooraf gegaan, al lichtelijk geneigd zou zijn van den jeugdigen schrijver een zeer gekuischten of schitterenden stijl te verwachten. Mijne eigene bevreemding heeft het opgewekt, dat de begaafde jongeling — die met zulk eene warmte en geestdrift de edelste gewrochten der meestberoemde redenaars en dichters wist terug te geven; die in de keus der stukken, die hij voordroeg, zoo veel smaak, zoo veel liefde voor het schoone openbaarde — niet meer van die verheffing en bezieling op deze bladeren en in de taal, die hij tot de inkleeding zijner gedachten had gekozen, heeft overgegoten en uitgestort. Maar zoo men al wenschen mocht, dat hij, vooral wegens den aard van zijn onderwerp, meerder werk van den vorm hadde gemaakt: allerminst zal het verwijt hem kunnen treffen, dat hij zich niet genoeg aan den inhoud heeft laten gelegen liggen, of de taak, die hij op zich genomen had, niet ernstig genoeg heeft opgevat.

Niemand kan beter dan ik den studiearbeid beoordeelen en waardeeren, die er door den vroeggestorvene aan zijne Dissertatie is te koste gelegd; door welk een geest van naarstig en nauwkeurig onderzoek hij bij de bewerking is geleid; met welk eene zorgvuldigheid ieder gevoelen en elke stelling, die hij te beoordeelen had, door hem werd gewikt en gewogen. Ongeloofelijk veel nasporing en moeite reeds heeft hij zich getroost om het dikwerf aangehaalde geschrift van VAN HOVEN, dat zelden meer voorkomt, machtig te worden, en groot was zijne blijdschap, toen hij ten laatste hierin was geslaagd. Zoo dikwerf ik hem de aanwijzing van eenig boekwerk deed, dat hij nog met vrucht zou kunnen raadplegen, haastte hij zich — indien het niet op onze Academische Bibliotheek voorhanden was — het voor zijne eigene rekening

te ontbieden; en wie het nu voltooide geschrift meer dan vluchtig doorbladert, zal zich spoedig kunnen overtuigen, met welk eene gezette aandacht al de door hem gebruikte schrijvers ook door hem zijn bestudeerd geworden. Menigeen moge de strijdvraag of aan MINUCIUS of aan TERTULLIAAN de prioriteit van leeftijd en alzoo de roem der oorspronkelijkheid is toekomende — welke een goed deel dezer Dissertatie inneemt — tamen koel en onverschillig laten: de pragmatische geschiedschrijver van het Apologetisme der Oud-Christelijke kerk zal haar geenszins zoo onbeduidend of ontbloot van beteekenis achten, en KLAASSEN, na met het verschil van gevoelen, dat hierover nog altijd onder de geleerden bestaat, geheel bekend te zijn geworden, wijdde daaraan eene verhoogde opmerkzaamheid. Hij beschouwde en ontleepte haar in al hare deelen en van al hare zijden met zulk eene belangstelling, als of het hier eene der gewichtigste strijdvragen in de Dogmatiek of voor de Praktijk des christelijken levens gold. Wil men dit overdreven achten, men erkenne voor het minst, dat ook dit van des jongelings wetenschappelijken zin, van zijne geschiktheid tot grondig historisch onderzoek, van zijne liefde tot de waarheid op het voordeeligst getuigenis heeft afgelegd. Op dit punt vooral heeft hij zich dan ook op de lofwaardigste wijze van zijne taak gekweten. Mijzelven, die aanvankelijk het tegenovergestelde gevoelen was toegedaan, heeft hij, bij de voortgezette toetsing der door hem aangevoerde bewijzen, aan het wankelen gebracht, en ten laatste geheel tot het door hem omhelsde en verdedigde gevoelen doen overgaan.

Uit dit oogpunt beschouwd, bezit deze Monographie »over MINUCIUS FELIX, als den eersten Apologeet des Christendoms in de Latijnsche kerk,» in mijn oog althans, eene meer

dan ras voorbijgaande waarde; en het is mij, nu ik de pen na dit schrijven nederleg, eene weemoedig streelende gedachte, dat de naam des jeugdigen schrijvers — al heeft hij kort op aarde geleefd — met dien des beroemden Redenaars eenigermate in verbinding is gebracht, en in latere jaren door wie bij vernieuwing van den »Octavius” eene gezette en ernstige studie maakt, nog met eere kan worden herdacht.

VELP,

26 Juni 1873.

B. T. H.

INLEIDING.

Het doel, dat wij ons met het schrijven van dit Academisch proefschrift hebben voorgesteld, is eene beschouwing te leveren over MARCUS MINUCIUS FELIX, den eersten verdediger des christendoms in het Westen.

Aanleiding daartoe heeft ons gegeven, niet alleen de kennis-making met het schoone, voortreffelijke en kernachtige pleidooi zelve, dat wij in het geschrift van MINUCIUS, getiteld *Octavius*, vinden, maar ook vooral het nog altijd bestaande verschil tusschen de geleerden, of MARCUS MINUCIUS FELIX, dan wel of TERTULLIANUS de eerste apologeet van het Westen is geweest.

Scheen het ons nu toe, dat de schrijver van het genoemde en geroemde pleidooi eene afzonderlijke behandeling in alle opzigten overwaard was, niet minder geschikt achtten wij het om eens naauwkeurig en wat breedvoeriger dan het tot dusverre geschiedde, de nog altijd hangende quaestie te onderzoeken en te beproeven of wij, door eene critische beschouwing van de voornaamste argumenten *voor* en *tegen*, ook wat meer licht over dit duistere punt zouden kunnen verspreiden.

Wij wenschen dan in het *Eerste Hoofdstuk* van ons proefschrift te handelen over MARCUS MINUCIUS FELIX zelf, door het oog te vestigen op zijn *leeftijd*, zijn *vaderland*, zijn *geslacht* en zijn *ambt*; in het *Tweede Hoofdstuk* willen wij de aandacht bepalen bij het *geschrijf* van MINUCIUS, door den inhoud en de litterarische bijzonderheden en eigenaardigheden van den *Octavius* te ontvouwen; terwijl wij in het *Derde Hoofdstuk* MINUCIUS zullen beschouwen als *verdediger des christendoms*, en hierbij zullen trachten de deugden en gebreken van zijne apologie in het licht te stellen.

Vermelding verdient hier nog, dat het ons streven is geweest om zoo weinig mogelijk vreemde talen in den tekst op te nemen. Waar wij dus uit vreemde talen aanhalingen moesten doen in den tekst, hebben wij deze, waar het maar eenigzins gevoegelijk kon plaats hebben, telkens in het Nederduitsch overgebragt. Voorts meenen wij nog te moeten mededeelen, dat wij bij de geheele behandeling van den *Octavius* den tekst gevolgd hebben, dien Dr. LÜBKERT ¹⁾ geeft, zoodat dus ook, bij elke verwijzing naar en bij elke aanhaling van plaatsen uit den *Octavius*, de editie van LÜBKERT bedoeld en gebruikt is.

1) Dr. J. H. B. LÜBKERT, „M. Minucii Felicis Octavius sive Dialogus Christiani et Ethnici disputantium,” *Lipsiae*. 1836.

HOOFDSTUK I.

MARCUS MINUCIUS FELIX.

§ 1. LEEFTIJD VAN MINUCIUS FELIX.

Over den tijd, waarin MARCUS MINUCIUS FELIX geleefd en geschreven heeft, loopen de meeningen zeer uiteen. Sommigen plaatsen hem in de tweede eeuw, anderen laten hem eerst in de derde eeuw optreden. Verschillende en verre uiteenlopende gevoelens zijn dienaangaande door de geleerden voorgedragen. Wij zullen in deze paragraaph een onderzoek instellen naar den juisten leeftijd van MINUCIUS, daar de kennis hiervan onmisbaar is voor de bepaling, wanneer de apologetiek in het *Westen* een aanvang heeft genomen. De vraag, die wij thans te beantwoorden hebben, komt dan hoofdzakelijk hierop neder: „heeft MINUCIUS *vóór* of *na* TERTULLIANUS geleefd en geschreven?” Zij, die MINUCIUS na TERTULLIANUS plaatsen, beweren daarmede, dat de apologetiek in het *Westen* ruim eene halve eeuw later dan in het *Oosten* begonnen is.

In de eerste plaats zullen wij trachten den stand onzer quaestie in het licht te stellen, door een historisch overzicht te geven van het oordeel der verschillende geleerden over den leeftijd van MINUCIUS: daarna zullen wij op uit- en

inwendige gronden het door ons voor te dragen gevoelen verdedigen.

I. *Historisch overzicht van het oordeel der verschillende geleerden over den leeftijd van MINUCIUS.*

De eerste, die over den leeftijd van MINUCIUS een oordeel heeft uitgesproken, is SABELLICUS. Deze beweert, maar zonder bewijzen aan te halen, dat MINUCIUS te Rome leefde, toen URBANUS aldaar bisschop was, dat is ten tijde van ALEXANDER SEVERUS. ¹⁾ BALDUINUS ²⁾ meent, dat onze apologet wat later moet geleefd hebben, terwijl TRITHEMIUS, JOH. WOWERUS, DAN. HEINSIUS en vele anderen met SABELLICUS gelooven, dat MINUCIUS geplaatst moet worden onder ALEXANDER SEVERUS. ³⁾

JOA. LABBEUS brengt den bloeitijd van MINUCIUS tot het jaar 180 ⁴⁾, TENNEMAN tot het jaar 202 ⁵⁾, ANDREAS RIVETUS tot het jaar 211, CAVE tot het jaar 220, JAC. GUTHERIUS tot de eeuw van DIOCLETIANUS circa 288. ⁶⁾

DODWELL en BLONDEL opperden het eerst het denkbeeld, dat MINUCIUS behoorde tot den tijd van FRONTO, die in den *Octavius* vermeld wordt en in het midden der tweede eeuw leefde. ⁷⁾

1) „Dissertatio FRANCISCI BALDUINI in M. Minucii Felicis Octavium” (te vinden in: „M. Min. Fel. Octavius, ex iterata recensione Joannis Davisii, cum ejusdem animadversionibus ac notis integris. Des. Heraldi et Nic. Rigaltii nec non selectis aliorum.” Cantabrigiae 1722, p. 2).

2) Hetzelfde werk t. a. p.

3) FR. TH. J. H. FIL. WITHOF, „Conjectura de Caecilio Minucii Felicis” (te vinden in: „Opuscula philologica, historica, theologica,” Lingae 1778, p. 290).

4) Hetzelfde werk t. a. p.

5) H. MEIER, „Commentatio de Minucio Felice.” Turici 1824, p. 6.

6) WITHOF, l. c. p. 290.

7) JOH. DAN. AB HOVEN, „Epistola ad virum amplissimum et consultissimum Gerhardum Meermann” (te vinden in: LINDNER's tweede editie van den *Octavius*. Longosallissae 1773, p. 291 in Noot 1).

JOH. DAN. AB HOVEN (van Hoven) heeft het denkbeeld van laatstgenoemden verder ontwikkeld en met bewijzen gestaafd. 1) Ook DALLAEUS is van oordeel, dat MINUCIUS een tijdgenoot geweest is van FRONTO, die in 143 tot consul verkozen is. BAYLE heeft dezen trachten te weerleggen met de bewering, dat die plaats in den *Octavius*, waar van FRONTO gesproken wordt, niet bewijst dat CAECILIUS en FRONTO tijdgenooten geweest zijn, maar alleen te kennen geeft, dat beiden gesproken waren uit het zelfde geslacht der Numidiërs. 2)

Aan het gevoelen van VAN HOVEN sloten zich nog aan OELRICH en KÖSSLER. 3)

TZSCHIRNER had het gevoelen van VAN HOVEN ten sterkste bestreden. Hij nam aan, dat MINUCIUS na TERTULLIANUS geleefd, diens *Apologeticus* voor oogen gehad en bij het bewerken zijner apologie gebruikt heeft. 4) Later is TZSCHIRNER van deze meening teruggekomen. Op vier inwendige gronden verklaarde hij toen, dat de *Octavius* behoort tot den tijd van den keizer MARCUS AURELIUS. 5)

H. MEIER heeft met vijf gronden het gevoelen van VAN HOVEN trachten te versterken. 6)

DE MURALTO poogt met negen argumenten aan te toonen, dat MINUCIUS vóór TERTULLIANUS geleefd en geschreven heeft. Hij vindt het meest waarschijnlijke gevoelen dat van VAN HOVEN. 7)

1) Epistola etc. bij LINDNER.

2) MEIER, l. c., p. 7.

3) G. H. VAN SENDEN, „Verdediging van bijb. en openb.” Dl. II, St. I. Groningen 1831. p. 360. N°. 551.

4) H. G. TZSCHIRNER, „Gesch. d. Apolog.” Th. I. Leipzig 1805. p. 277.

5) H. G. TZSCHIRNER, „Der Fall des Heidenthums.” Bd. I. Leipzig 1829. p. 219.

6) l. c., p. 7, 8 en 9.

7) „Commentatio de M. Min. Fel. aetate sive etc.” (te vinden in: DE MURALTO's editie van den *Octavius*, Turici 1836. p. 16 en 17).

LÜBKERT is van oordeel, dat MINUCIUS zijne apologie geschreven heeft na den *Apologeticus* van TERTULLIANUS, maar vóór het boek van CYPRIANUS *de idolorum vanitate* en wel onder ALEXANDER SEVERUS. ¹⁾

Van de geleerden uit onze eeuw, die den *Octavius* van MINUCIUS na den *Apologeticus* van TERTULLIANUS stellen, noemen wij hier nog: F. W. GOLDWITZER ²⁾, W. S. TEUFFEL ³⁾, K. R. HAGENBACH ⁴⁾, MANGOLD ⁵⁾, FRIEDRICH UEBERWEG ⁶⁾, FR. CHR. BAUR ⁷⁾, J. ALLEKER ⁸⁾, D. H. H. TIJSSSEN ⁹⁾ enz.; terwijl de volgende geleerden uit onze eeuw de prioriteit aan MINUCIUS toekennen: NIEBUHR, RUSSWURM, BERNHARDY ¹⁰⁾, G. H. VAN SENDEN ¹¹⁾, NEANDER ¹²⁾, GIESELER, KESTNER ¹³⁾, KARL HASE ¹⁴⁾,

1) „M. MIN. FEL., *Oct.*” Leipzig 1836. Einleitung, p. 2—5.

2) „Patrologie verbunden mit Patristik.” Bd. I. Nürnberg 1834. p. 126.

3) Artikel in AUGUST PAULY's Real-Encycl. Bd. V. p. 81.

4) „De ontwikkelingsgesch. der Chr. leerstukken” uit het Hoogd. vertaald door Dr. A. PIERSON. Utrecht 1859. p. 53. N°. 6.

5) Artikel in HERZOG's Real-Encycl. Bd. IX. p. 543.

6) „Grundriss der Gesch. der Philosophie der patristischen Zeit.” Berlin 1864. p. 62.

7) „Vorlesungen über die christliche Dogmengesch.” Erster Abschnitt. Leipzig 1865. p. 267.

8) „*Octavius* des MINUCIUS FELIX, in 's Deutsche übersetzt.” Trier 1865. Vorwort. p. II.

9) „Eene verdediging des Christendoms uit het begin der derde eeuw” (te vinden in het tweemaandelijksch Tijdschrift *Geloof en Vrijheid*. 3^e Jaarg. 1^e Afl. Rott. 1869. p. 4).

10) ADOLF EBERT „TERTULLIAN's Verhältniss zu MINUCIUS FELIX.” Leipzig 1868. p. 5.

11) „Verdediging van bijb. en openb.” Dl. II. St. I. p. 360.

12) „Gesch. der chr. Godsd. en Kerk.” Uit het Hoogd. vertaald door W. C. MAUVE. Rott. 1850. Dl. II. p. 438.

13) GIESELER, „Lehrbuch der Kirchengeschichte.” Bd. I. Abth. I. 4^e Aufl. Bonn 1844. p. 207 en 208, en 207 in Noot.

14) „Geschiedenis der Kerk.” Uit het Hoogd. vertaald door VAN DER KULK. Utr. 1861. p. 58 in de aant.

W. R. POOLMAN ¹⁾, A. PIERSON ²⁾, ADOLF EBERT ³⁾, JOHANNES ALZOG ⁴⁾ enz.

II. *Uitwendige getuigen voor den leeftijd van MINUCIUS.*

Over de *waarde* der uitwendige getuigen ter bepaling van den tijd, waarin MINUCIUS als apologet is opgetreden, wordt verschillend geoordeeld. Verreweg de meeste geleerden (te velen om op te noemen) meenen, dat men volgens uitwendige getuigen MINUCIUS later moet plaatsen dan TERTULLIANUS; anderen, zooals TZSCHIRNER ⁵⁾, houden het er voor, dat men volgens de uitwendige getuigen den leeftijd van MINUCIUS niet kan bepalen, terwijl weêr anderen, als DE MURALTO ⁶⁾, van oordeel zijn, dat men volgens de uitwendige getuigen de prioriteit aan MINUCIUS moet toekennen.

Wij zullen thans zien, welk gevoelen het meest waar-

1) „Octavius” een zomermiddag aan het strand van Ostia (te vinden in het Kerkhist. jaarboekje, uitgegeven door de vereeniging tot beoefening van de geschiedenis der Chr. Kerk in Nederland onder leiding van w. MOLL hoogl. te Amsterdam. Nieuwe Reeks. 1^e Jaarg. 1864. p. 25).

2) „Gesch. van het R. Catholicisme tot op het concilie van Trente” 1868 p. 278. PIERSON behandelt hier den *Octavius* van MINUCIUS na den brief aan DIOGNETUS en zegt dan van onze apologie: „van onzekere, maar in elk geval eenigzins latere dagteekening is het in Ciceroniaanschen trant gestelde gesprek tusschen een heiden en een christen, getiteld *Octavius* van MINUCIUS FELIX. Met betrekking tot den ouderdom van den brief aan DIOGNETUS schrijft PIERSON in hetzelfde werk p. 276: „het ligt voor de hand na de apologetische schriften van JUSTINUS den brief aan DIOGNETUS te behandelen, die hem lang toegeschreven is en die naar onze meening evenzeer tot de eerste helft der tweede eeuw behoort.” PIERSON stelt dus, zoo hij niet geoordeeld moet worden, de zaak in het midden te hebben willen laten, naar ons inzien, MINUCIUS vóór TERTULLIANUS, zonder evenwel den juisten tijd van MINUCIUS optreden te bepalen.

3) „TERTULLIAN'S Verhältniss etc.”

4) „Grundriss der Patrologie etc.” Freiburg in Breisgau 1866. p. 140.

5) „Der Fall des Heidenth.” Bd. I. p. 219.

6) l. c. p. 13.

schijnlijke is. Als eerste uitwendige getuige voor den tijd, waarin onze apologeet geleefd heeft, wordt gewoonlijk aangehaald HIERONYMUS. In zijn' *catal. cir. illustr. c. 58* zegt deze van MINUCIUS: „MINUCIUS FELIX Romae insignis causidicus, scripsit dialogum Christiani et Ethnici disputantium, qui *Octavius* inscribitur,” terwijl HIERONYMUS reeds in c. 53 van denzelfden *catalogus* over TERTULLIANUS handelt, als hij schrijft: „TERTULLIANUS presbyter nunc demum primus post VICTOREM et APPOLLONIUM Latinorum ponitur.”

HIERONYMUS behandelt dus in dezen *catalogus* TERTULLIANUS vóór maar CYPRIANUS na MINUCIUS, waaruit velen hebben opgemaakt, dat de leeftijd van MINUCIUS moet geplaatst worden in het tijdvak, dat ligt tusschen TERTULLIANUS en CYPRIANUS. LÜBKERT, die met een zeer groot aantal geleerden ook dit gevoelen toegedaan is, beweert nu, dat HIERONYMUS de drie genoemde apologeten hier *oogenschijnlijk* naar tijdsorde wil aanvoeren ¹⁾.

Wij kunnen in dit gevoelen van LÜBKERT e. a. geenszins deelen, maar meenen te moeten opmerken, dat de oogen van LÜBKERT zich hier door den schijn hebben laten bedriegen, zooals wij thans zullen aantoonen. Wel noemt HIERONYMUS onzen apologeet eerst na TERTULLIANUS, maar vóór CYPRIANUS, maar de vraag rijst als van zelve op, of onze kerkvader bij die opgave in zijn' *catalogus* de chronologische orde volgt. Het is niet moeilijk, bij eene naauwkeurige beschouwing van den *catalogus*, ons van het tegendeel te overtuigen. Immers, zooals DE MURALTO ²⁾ te regt aanwijst, wordt in den *catalogus* van HIERONYMUS, PAPIAS ook na POLYCARPUS opgenoemd; IRENAEUS, die geleefd heeft onder COMMODUS, na VICTOR, die eerst moet geplaatst worden onder SEVERUS; RHO-

1) a. a. O. p. 2.

2) l. c. p. 13.

DON, een tijdgenoot van COMMODUS en SEVERUS, na PANTAENUS, die onder SEVERUS en CARACALLA beroemd is geweest; MILTIADDES, die gewoonlijk geplaatst wordt in den tijd van M. ANTONINUS en COMMODUS, na CLEMENS ALEXANDRINUS; HERACLITUS, MAXIMUS en CANDIDUS, die geleefd hebben onder COMMODUS en SEVERUS, na THEOPHILUS, BACCHYLUS en POLYCRATES, die alleen onder de regering van SEVERUS zijn opgetreden. Zóó worden ook de chronographen APION, SEXTUS, ARABIANUS en JUDAS in dezen *catalogus* later aangehaald; ja HIERONYMUS let in zijn *catalogus* zóó weinig op de chronologische orde, dat hij, zooals EBERT ¹⁾ opmerkt, ANTONIUS op diens eigen biograaph ATHANASIUS laat volgen.

Op eene andere plaats, waar HIERONYMUS melding maakt van MINUCIUS, lezen wij: „Taceo de latinis scriptoribus, TERTULLIANO, CYPRIANO, MINUCIO, VICTORINO, LACTANTIO, HILARIO ²⁾.” Hier noemt nu HIERONYMUS onzen apologeet na TERTULLIANUS en CYPRIANUS, volgens LÜBKERT ³⁾ omdat CYPRIANUS als bisschop en martelaar meer bekend en beroemd was dan MINUCIUS.

Wij vinden deze meening van LÜBKERT zeer willekeurig en ongegrond. Met evenveel regt zouden wij kunnen stellen, dat HIERONYMUS in zijn *catalogus* dezelfde methode volgt, als hier in zijne *apologia ad Pammachium* en TERTULLIANUS vóór MINUCIUS en dezen vóór CYPRIANUS noemt, omdat TERTULLIANUS als *apologeet* meer bekend en beroemd was dan MINUCIUS en deze als *apologeet* meer dan CYPRIANUS. Maar, bij nadere beschouwing, baat ook deze plaats van HIERONYMUS ons niet tot bepaling van den leeftijd van MINUCIUS. Want ook hier wordt geen acht geslagen op de chronolo-

1) a. a. O. etc. p. 4.

2) *Apologia ad Pammachium pro libris suis adv. Jovinianum* ep. XLVIII.

3) a. a. O. p. 2.

gische orde. Immers VICTORINUS wordt hier aangehaald vóór LACTANTIUS, terwijl ook THEOPHRASTUS hier vóór XENOPHON en ARISTOTELES wordt opgenoemd ¹⁾. Op gelijke wijze verwaarloost HIERONYMUS de tijdsorde op de beide andere plaatsen, waar onze kerkvader van MINUCIUS spreekt.

In zijne *epistola ad Magnum LXX* schrijft HIERONYMUS: „MINUCIUS FELIX, causidicus Romani fori, in libro cui titulus *Octavius* est, et in altero *contra Mathematicos*, si tamen inscriptio non mentitur auctorem, quid gentilium scripturarum dimisit intactum?” HIERONYMUS plaatst hier wederom TERTULLIANUS vóór MINUCIUS, maar ook ARNOBIUS en LACTANTIUS vóór CYPRIANUS en ORIGENES vóór MILTIADES ²⁾.

Ook in het *Epitaph. Nepotiani ep. LX* van HIERONYMUS zien wij zeer duidelijk onze bewering bewaarheid. Immers daar lezen wij: „Illud, aiebat, TERTULLIANI, istud CYPRIANI, hoc LACTANTII, illud HILARII est. Sic MINUCIUS FELIX, ita VICTORINUS, in hunc modum est locutus ARNOBIUS.” Ook hier wordt wel TERTULLIANUS vóór MINUCIUS genoemd, maar ook CYPRIANUS, LACTANTIUS en HILARIUS. ³⁾

Als *tweeden* uitwendigen getuige noemt LÜBKERT ⁴⁾ EUCHERIUS, omdat deze bisschop MINUCIUS vóór CYPRIANUS stelt, als hij schrijft: „Et quando clarissimos facundia, FIRMIANUM, MINUCIUM, CYPRIANUM, HILARIUM, JOHANNEM, AMBROSIUM ex illo volumine numerositatis evolvam.” ⁵⁾ Maar ook EUCHERIUS rangschikt de schrijvers niet naar den tijd, waarin zij geleefd hebben, want LACTANTIUS vermeldt hij vóór MINUCIUS. ⁶⁾

1) DE MURALTO, l. c. p. 14.

2) Hetzelfde werk t. a. p.

3) Hetzelfde werk t. a. p.

4) a. a. O. p. 2.

5) Ad Valerian. p. 51. Bibl. P.P. V. p. 771.

6) DE MURALTO, l. c. p. 14.

Thans volgt als uitwendig getuige LACTANTIUS, die door LÜBKERT in het geheel niet wordt vermeld en die, naar ons inzien, toch een zeer belangrijk getuige is, *vooreerst* omdat hij nog ouder is dan HIERONYMUS en EUCHERIUS, en *ten anderen* omdat HIERONYMUS in zijn *catalogus* een beroep doet op LACTANTIUS en verklaart, dat hij het zijne uit LACTANTIUS heeft geput. 1)

LACTANTIUS vermeldt MINUCIUS onder de eersten, die in de Latijnsche taal de zaak van het christendom hebben bepleit en geeft dan achtereenvolgens op TERTULLIANUS en CYPRIANUS. 2)

Dat nu deze getuige niet *onwillekeurig* MINUCIUS eerst noemt en dan TERTULLIANUS, maar met een *bepaald doel*, omdat namelijk MINUCIUS, volgens hem, de prioriteit verdient. blijkt ons voldoende, wanneer wij nog eene andere plaats bij LACTANTIUS vergelijken, waar onze apologeet door hem aldus wordt aangehaald: „MINUCIUS FELIX in eo libro, qui Octavius inscribitur, sic argumentatus est: SATURNUM cum fugatus esset a filio, in Italiamque venisset” etc. 3) Opmerkelijk is het nu, dat TERTULLIANUS, zooals wij later breeder zullen aanwijzen, juist *overeenkomt* met MINUCIUS in zijne beschouwing en beschrijving van SATURNUS. En die overeenstemming is zelfs zóó groot, dat TZSCHIRNER 4) en later LÜBKERT 5) onder anderen ook deze plaats van MINUCIUS aanhalen, om te bewijzen dat onze apologeet, bij het bewerken van zijn’ dialoog, den *Apologeticus* van TERTULLIANUS moet gebruikt hebben en dus na TERTULLIANUS geleefd en geschreven heeft. Wij houden het er wel voor, dat men uit de groote

1) VAN HOVEN l. c. p. 310.

2) DE MURALTO, l. c. p. 15.

3) „Institutiones Divinae.” Lib. I. c. 11.

4) „Gesch. d. Apolog.” etc. p. 277 in Noot 92.

5) a. a. O. p. 3.

overeenstemming, die zich zelfs uitstrekt tot het bezigen van dezelfde woorden, noodwendig moet besluiten, dat hier de eene schrijver den anderen heeft gebruikt, maar dan is de vraag aan de orde, wie van de beide schrijvers oorspronkelijk is. Zooals wij boven konden zien, erkent LACTANTIUS hier MINUCIUS voor den schrijver van deze argumentatie. Een duidelijk voor ons afdoend bewijs dat, volgens LACTANTIUS, de *Octavius* oorspronkelijk en dus ouder is dan de *Apologeticus*; want ware dat niet de meening geweest van LACTANTIUS, dan zou hij niet MINUCIUS, maar bepaald TERTULLIANUS moeten genoemd hebben als den schrijver van de bekende argumentatie.

De bewering van RIGALTUS e. a. dat namelijk LACTANTIUS den *Apologeticus* van TERTULLIANUS niet gelezen had, toen hij zijne *Institutiones* schreef, is duidelijk weêrlegd door DAVISIUS ¹⁾ en VAN HOVEN ²⁾. Te regt toch herinneren deze geleerden, dat LACTANTIUS niet alleen TERTULLIANUS met name noemt onder de verdedigers des Christendoms, maar dat hij zelfs in zijne *Institutiones* (V. 4, I. 23) duidelijk den *Apologeticus* van TERTULLIANUS aanhaalt en op dit werk het oog heeft. Wij aarzelen daarom niet, op grond van het ondubbelzinnig getuigenis van LACTANTIUS, MINUCIUS te stellen vóór TERTULLIANUS en te beweren, dat onze apologeet zijn *Octavius* vóór den *Apologeticus* heeft geschreven.

Dat velen zich niet door dit ondubbelzinnig getuigenis van LACTANTIUS willen laten overtuigen, verklaren wij uit het autoriteitsgeloof, waardoor zij nog altijd te zeer beheerscht worden. Wij zijn het in dit opzicht geheel eens met de bewering van EBERT ³⁾, dat namelijk volgens de gewone regels der critiek deze beide plaatsen van LACTANTIUS voor de prioriteit van MINUCIUS reeds voldoende zouden gesproken hebben,

1) DE MURAITO, l. c. p. 15.

2) l. c. p. 310 en 311.

3) a. a. O. p. 4.

zoo niet het autoriteitsgeloof verhinderde, genoegzame kracht van bewijs hieraan toe te kennen. Immers „hoe hooger het aanzien van HIERONYMUS boven dat van LACTANTIUS was, des te zwaarder woog ook zijne meening.” Maar, zooals wij boven 1) hebben in het licht gesteld, HIERONYMUS heeft in zijne schriften nooit een gevoelen uitgesproken aangaande den leeftijd van MINUCIUS, zoodat ook het beroep op het meerdere aanzien van HIERONYMUS, van den kant van het autoriteitsgeloof, noodwendig moet vervallen.

Ten slotte vermelden wij nog met EBERT 2) als uitwendigen getuige CYPRIANUS in diens werk *de idolorum vanitate*; welk getuigenis, naar ons gevoelen, zeer krachtig de prioriteit van MINUCIUS handhaaft. Genoemd werk van CYPRIANUS is, zooals MANGOLD 3) opmerkt, in zijne vijf eerste capita bijna woordelijk uit den *Octavius* overgenomen, voornamelijk uit c. 20—28, terwijl de drie andere hoofdstukken uit het 21^e caput van den *Apologeticus* ontleend zijn. CYPRIANUS was nu, zooals KURTZ 4) zegt „door de schriften van TERTULLIANUS gevormd” en zooals EBERT 5) schrijft „de getrouwste leerling, navolger, ja nabootser van TERTULLIANUS.” Met dezen was CYPRIANUS ten hoogste ingenomen, hetgeen EBERT bewijst met een beroep op HIERONYMUS *de viris illustribus* c. 67 en op de werken van CYPRIANUS zelven, van welke werken het geschrift *de bono patientiae*, volgens EBERT, niets anders is dan een excerpt (Abklatsch) van het gelijknamige geschrift van TERTULLIANUS. „Wanneer nu zulk een schrijver,” zegt EBERT, „in een werk zijn *magister*, zooals hij zelf TERTULLIANUS pleegt te noemen, nalaat te volgen, om in plaats van hem

1) Zie p. 8, 9 en 10.

2) a. a. O. p. 9.

3) HERZOG'S Real-Encycl. etc. Bd. IX. p. 543.

4) „Beknopt leerboek der Kerkgesch.” Utr. 1857. p. 40.

5) a. a. O. p. 9.

een' anderen schrijver te copieeren en zelfs in zulke gedeelten en plaatsen, waar een van beiden den anderen tot voorbeeld moet gediend hebben, zoo spreekt dit (verschijnsel) toch zeer tegen (de meening), dat dáár de magister het origineel geweest is, en dit te meer, daar aan CYPRIANUS het werk van TERTULLIANUS naast dat van MINUCIUS voor oogen lag, terwijl hij immers aan het slot van zijn boekje, daar waar TERTULLIANUS zijn' eigenen weg gaat, dezen weder volgt." Wij onderschrijven volgaarne dit betoog van EBERT en meenen ook, dat bovengenoemd verschijnsel alleen kan verklaard worden door aan te nemen, dat CYPRIANUS den *Octavius* als een oorspronkelijk werk beschouwd en den *Apologeticus* voor eene navolging van den *Octavius* gehouden heeft.

Ons resultaat is het volgende:

1°. De vermeldingen aangaande MINUCIUS bij HIERONYMUS en EUCHERIUS bevatten geene getuigenissen aangaande den leeftijd van onzen apologeet, daar bij beiden de chronologische orde niet wordt in acht genomen.

2°. Alleen LACTANTIUS en CYPRIANUS kunnen ons als uitwendige getuigen dienen.

3°. Op grond van deze twee getuigen meenen wij te moeten vaststellen, dat MINUCIUS vóór den *Apologeticus* van TERTULLIANUS zijn' *Octavius* heeft geschreven.

III. Inwendige getuigenissen voor den leeftijd van MINUCIUS.

De gewigtigste bedenking, die op inwendige gronden gewoonlijk tegen de prioriteit van MINUCIUS wordt aangevoerd, is deze, dat er eene zóó groote overeenstemming en gelijkheid tusschen den *Octavius* van MINUCIUS en den *Apologeticus* van TERTULLIANUS bestaat, dat het meer dan waarschijnlijk is, dat de eene schrijver den anderen gekend en bij het vervaardigen van zijn geschrift gebruikt heeft.

Deze bedenking is geöpperd door TZSCHIRNER ¹⁾ en o. a. overgenomen door LÜBKERT ²⁾. RUSSWURM ³⁾ heeft de bedenking van TZSCHIRNER trachten te ontzenuwen door de opmerking, dat de overeenstemming tusschen TERTULLIANUS en MINUCIUS, in de mededeeling en weêrlegging van zekere verwijten, niets anders bewijst, dan dat de heidenen in hunne bedenkingen overeenstemden. Maar zeer te regt heeft LÜBKERT ⁴⁾ hiertegen herinnerd, dat de overeenstemming zich niet beperkt tot die verwijten alleen en dat door de opmerking van RUSSWURM de dikwijls *woordelijke* overeenstemming niet kan verklaard worden; welke *woordelijke* overeenstemming, volgens LÜBKERT, en ook naar ons oordeel, tevens de meening van MEIER ⁵⁾ vernietigt, dat nl. beide schrijvers elk voor zich zouden geput hebben uit grieksche bronnen en wel uit de apologie van JUSTINUS MARTYR.

Ook wij vinden met TZSCHIRNER e. a. de overeenstemming en gelijkheid tusschen den *Octavius* en den *Apologeticus* zóó groot, dat wij ook met den zoo even genoemden geleerde stellen: een van beide schriften is eene navolging van het andere. De opmerking van MEIER, dat men uit de overeenstemming van twee of drie plaatsen niet terstond mag denken aan navolging ⁶⁾, achten wij genoegzaam weêrlegd door het feit, dat de overeenstemming zich niet bepaalt tot twee of drie plaatsen, maar dat navolging op tal van plaatsen aan te wijzen is, zooals EBERT ⁷⁾ dan ook werkelijk gedaan heeft.

1) „Gesch. der Apolog.” p. 277.

2) a. a. O. p. 2.

3) Hetzelfde werk p. 2 en 3.

4) a. a. O. p. 2 en 3.

5) l. c. p. 10 en 11.

6) MEIER l. c. p. 10.

7) a. a. O. p. 34 en verv.

TZSCHIRNER ¹⁾ meent nu, dat het veel waarschijnlijker is, dat MINUCIUS navolger is van TERTULLIANUS dan omgekeerd, omdat deze „de origineelste onder al de schrijvers der latijnsche kerk” als zoodanig niet ligtelijk een’ anderen volgen zou, terwijl MINUCIUS „wel is waar een aangenaam, maar zeker geen origineel schrijver is.” LÜBKERT ²⁾ is het hiermede geheel eens en voert nog, tot bevestiging van het laatste, aan dat MINUCIUS zeer veel geput heeft uit VIRGILIUS, SENECA e. a. en dat hij soms woordelijk CICERO volgt.

Wij geven gaarne aan TZSCHIRNER en LÜBKERT toe, dat MINUCIUS gebruik heeft gemaakt van den arbeid van anderen, en wel van CICERO, VIRGILIUS, SENECA e. a., maar ditzelfde heeft ook TERTULLIANUS gedaan. Immers, zooals EBERT ³⁾ teregt in voorbeelden aanwijst, zijn c. 2—4 van den *Apologeticus* geschreven met het oog op de eerste Apologie van JUSTINUS MARTYR; ja wat nog sterker is, TERTULLIANUS aarzelde zelfs niet de werken van anderen te copieeren, zooals zijn geschrift *adv. Valentianos* bewijst, dat volgens SEMLER ⁴⁾ niets anders is dan eene vrije vertaling van het 1^e boek van IRENAEUS. In het gebruik maken van de schriften van anderen staan dus MINUCIUS en TERTULLIANUS gelijk, zoodat dit niet als bezwaar tegen de prioriteit van MINUCIUS kan gelden.

De tweede grond, waarop TZSCHIRNER onzen apologeet voor navolger heeft gehouden, is deze, dat het geschrift van MINUCIUS in alle opzigten de kenmerken draagt, vervaardigd te zijn door iemand, die „met huurpaarden kon werken (mit Muse arbeiten), alles behoorlijk ordenen en in een bekoorlijk gewaad kon kleeden”, terwijl de *Apologeticus* meer van zich het ge-

1) „Gesch. der Apolog.” p. 278.

2) a. a. O. p. 3.

3) a. a. O. p. 61 en 62.

4) EBERT a. a. O. p. 63

tuigenis aflegt, dat hij „gevorderd door de behoeften van den tijd, snel en zonder lange voorbereiding” opgesteld is. „Is het nu wel waarschijnlijk”, vraagt TZSCHIRNER, „dat een schrijver, die schrijft om de behoeften van het oogenblik te bevredigen, de hevigheid van eene tegenwoordige vervolging te verzachten, en zijn eigen hart lucht te geven — is het wel waarschijnlijk, dat zich zulk een schrijver veel om den arbeid van anderen bekommert? Veel geloofelijker is het daarentegen, dat een schrijver, die zóó met huurpaarden werkte (mit Muse arbeitete), dat hij aan zijn werk een' kunstigen vorm kon geven, raadpleegde hetgeen vóór hem door andere schrijvers gewerkt was.” ¹⁾

Ook dit argument van TZSCHIRNER mist, naar ons inzien, alle kracht van bewijs. Want dat MINUCIUS goed met huurpaarden kon werken, bewijst niets ten voordeele van TZSCHIRNER, daar, zoo als wij zoo even gezien hebben, TERTULLIANUS dit evenzeer vermogt. Bovendien zullen zij, die de prioriteit aan TERTULLIANUS toeschrijven, moeten erkennen, dat deze kerkvader ook veel onmiddellijk aan CICERO heeft ontleend. Zóó bewijst ook het feit dat MINUCIUS alles behoorlijk wist te ordenen, etc. alleen, dat hij meer dan TERTULLIANUS meester was van de dispositie der stof en van den vorm, en sluit geenszins in, dat hij daarom eerder dan TERTULLIANUS de schriften van anderen moet geraadpleegd hebben. Evenzeer moeten wij alle bewijskracht ontzeggen aan de opmerking van TZSCHIRNER, dat nl. de *Apologeticus* de kenmerken draagt van „gevorderd te zijn door de behoeften van den tijd” etc. en dat het daarom niet waarschijnlijk is, dat TERTULLIANUS zich veel om den arbeid van anderen heeft bekommerd. Want, zooals EBERT ²⁾ te regt aanmerkt, kon

1) „Gesch. der Apolog.” p. 279.

2) a. a. O. p. 61.

vooreerst de *Octavius* reeds lang aan TERTULLIANUS bekend zijn en is ten anderen het geschrift van MINUCIUS zóó klein, dat TERTULLIANUS zonder veel moeite zich zeer spoedig op de hoogte van dit werkje kon gesteld hebben.

Wij schromen niet voor het gevoelen uit te komen, dat het ons bepaald onaannemelijk voorkomt, dat MINUCIUS navolger zoude zijn van TERTULLIANUS en wel:

1°. omdat wij het al zeer onwaarschijnlijk vinden, dat MINUCIUS, die bij het bewerken van zijn' *Octavius* zich het geschrift van CICERO *de natura deorum* geheel ten voorbeeld heeft gesteld, zooals EBERT ¹⁾ aantoot, te gelijk in hetzelfde boek het werk van TERTULLIANUS gaat volgen en wel zoodanig, dat de sporen van beide onmerkbaar geheel in elkander loopen.

2°. omdat wij het evenzeer onwaarschijnlijk achten, dat MINUCIUS een weinig later op dezelfde plaats en met dezelfde woorden hetzelfde zou gaan vertellen, hetgeen TERTULLIANUS een weinig te voren veel uitvoeriger en vollediger reeds gezegd had, zonder daarbij de bron te noemen, waaruit hij had geput. ²⁾ Wil men nu hiertegen inbrengen, dat, indien men TERTULLIANUS voor navolger houdt, het even onverklaarbaar is, waarom deze geen melding maakt van zijne bron, dan merken wij met VAN HOVEN ³⁾ op, dat dit in TERTULLIANUS eenigzins kan verontschuldigd worden. Immers deze heeft in zijn' *Apologeticus* veel meerdere en nieuwere zaken besproken, waarvan MINUCIUS met geen enkel woord spreekt. Bovendien kan de groote vlugtigheid, waarmede TERTULLIANUS zijn werk heeft geschreven, ook eenigzins als verontschuldiging voor zijne handelwijze dienen.

Wij willen ons echter met het bovenstaande niet te vre-

1) a. a. O. p. 10—14.

2) VAN HOVEN l. c. p. 293.

3) l. c. p. 294.

den stellen, maar willen thans den *Octavius* en den *Apologeticus* critisch gaan beschouwen, ten einde uit de aangehaalde parallelle plaatsen van MINUCIUS en TERTULLIANUS op te maken, wie van de beide schrijvers *oorspronkelijk* is. Wij vestigen hierbij het oog op de parallelle plaatsen, die door TZSCHIRNER ¹⁾ tot staving van zijn gevoelen worden aangehaald en waarop LÜBKERT ²⁾ een beroep doet.

In de eerste plaats haalt TZSCHIRNER aan c. XVIII van den *Octavius* vergeleken met c. XVII van den *Apologeticus*, waar aangaande God gezegd wordt door MINUCIUS: „qui universa, quaecunque sunt, verbo jubet, ratione dispensat, virtute consummat”, terwijl wij bij TERTULLIANUS lezen: „Deus totam molem istam verbo, quo jussit, ratione, qua disposuit, virtute, qua potuit, de nihilo expressit.”

Bij vergelijking van beide plaatsen meenen wij tot de conclusie te moeten komen, dat de eene schrijver den anderen heeft gebruikt, maar tevens gelooven wij MINUCIUS hier voor den *oorspronkelijken* schrijver te moeten verklaren en TERTULLIANUS voor *navolger*. Iminers, het geheele betoog, dat MINUCIUS in dit XVIIIe hoofdstuk over God houdt, draagt in alle opzichten de kenmerken van frischheid en ongedwongenheid en verraadt nergens de geringste trekken van navolging. Ja ieder, die het leest, zal bepaald getroffen worden door de warmte van innig godsdienstig gevoel, die ons uit dit gansche betoog verkwikkend en heiligend tegenstraalt. En zou het nu bij zulk eene warmte van gevoel, als waarmede MINUCIUS hier schrijft, denkbaar zijn, dat hij hier TERTULLIANUS ging copieeren? Ons schijnt dit denkbeeld nagenoeg ongerijmd. Hierbij komt nog, dat de uitdrukkingen van onzen schrijver veel krachtiger zijn en dus daardoor de be-

1) „Gesch. der Apolog.” p. 277 in Noot 92.

2) a. a. O. p. 3.

wijzen van oorspronkelijkheid in zich hebben, dan de veel zwakkere en mattere uitdrukkingen van TERTULLIANUS, die door de navolging veel van dat kernachtige hebben verloren. 1)

Ook EBERT 2) handhaaft de oorspronkelijkheid van het gansche betoog van MINUCIUS en heeft dit met kracht uitgesproken. 3)

Ons gevoelen aangaande de oorspronkelijkheid van MINUCIUS door de *inwendige* getuigenissen verkregen, wordt verder versterkt en bekrachtigd door het *uitwendig* getuigenis van CYPRIANUS. Deze neemt in zijn reeds vroeger besproken

1) Vergelijk de woorden van MINUCIUS tegenover die van TERTULLIANUS.

Oct. c. XVIII: „qui universa, quaecunque sunt, verbo jubet, ratione dispensat, virtute consummat. Hic non videri potest, visu clarior est; nec comprehendi, tactu purior est; nec aestimari, sensibus major est, infinitus, immensus, et soli sibi tantus, quantus est, notus; nobis vero ad intellectum pectus angustum est; et ideo sic eum digne aestimamus, dum inaestimabilem dicimus. Eloquar, quemadmodum sentio: magnitudinem Dei, qui se putat nosse, minuit, qui non vult minuire, non novit.”

Apolog. c. XVII: „quod colimus, Deus unus est, qui totam molem istam, cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum, verbo quo jussit, ratione qua disposuit, virtute qua potuit de nihilo expressit, in ornamentum majestatis suae, unde et Graeci nomen mundo *κόσμον* accommodaverunt. Invisibilis est, etsi videatur; incomprehensibilis, etsi per gratiam repraesentetur; inaestimabilis, etsi humanis sensibus aestimetur. Ideo verus et tantus est” etc.

2) a. a. O. p. 54 en verv.

3) a. a. O. p. 55: „Wohl ist aber die Wärme des Ausdrucks beachtenswerth, man sieht wie der Verfasser von *Herzen* spricht, wenn er es auch nicht selbst versicherte; jene Ideen waren ihm gleichsam *in succum et sanguinem* übergegangen, so dass er sie hier frei reproducirt; sie sind es offenbar die diesen philosophisch gebildeten Geist zum Christen gemacht haben, der hier sozusagen sein Glaubensbekenntniss ablegt: so hat der Ausdruck, von einer schönen Begeisterung getragen, einen wahrhaft individuellen Charakter. Das wort *Le style c'est l'homme* gilt für MINUCIUS recht an dieser Stelle.”

werk ¹⁾ *letterlijk* de woorden van MINUCIUS over, die TZSCHIRNER boven aangehaald heeft. Een bewijs voor ons dat, volgens CYPRIANUS, MINUCIUS hier oorspronkelijk is; want was de lezing van TERTULLIANUS de oorspronkelijke, dan moest CYPRIANUS de woorden van dezen kerkvader hebben overgenomen.

De tweede plaats bij TZSCHIRNER genoemd is c. XXII van den *Octavius* vergeleken met c. X van den *Apologeticus*.

MINUCIUS: „SATURNUM enim principem hujus generis et examinis omnes scriptores vetustatis, Graeci Romanique, hominem prodiderunt. Seit hoc NEPOS, et CASSIUS in Historia et THALLUS ac DIODORUS hoc loquuntur.”

TERTULLIANUS: „Ante SATURNUM Deus penes vos nemo est. SATURNUM itaque, quantum litterae docent, neque DIODORUS GRAECUS, aut THALLUS, neque CASSIUS SEVERUS, aut CORNELIUS NEPOS aliud quam hominem promulgaverunt — et deinceps totum generis ipsius examen tam mortale, quam seminis sui pater.”

Ook hier meenen wij de prioriteit van MINUCIUS te mogen handhaven en wel op twee inwendige gronden, die ook door EBERT ²⁾ zijn aangevoerd. Wij merken hier *vooreerst* op, hoe zonderling in den *Apologeticus* het toevoegsel *Graecus* bij DIODORUS staat. Waartoe toch dient de opmerking, dat deze in het grieksch geschreven heeft? want iets anders kan het toch niet beteekenen. Moest hier het vaderland van DIODORUS aangetoond worden, dan moest in plaats van Graecus *Siculus* staan. Bij den bekenden DIODORUS SICULUS zet TERTULLIANUS nu het praedicaat *Graecus*, terwijl hij bij den minder bekenden THALLUS een dergelijk praedicaat weglaat.

1) „De idol. vanit.” c. V.: „qui universa, quaecunque sunt, verbo jubet, ratione dispensat, virtute consummat.”

2) a. a. O. p. 53.

Om dit te verklaren heeft men den *Octavius* noodig. MINUCIUS toch schrijft *scriptores Graeci Romanique*; TERTULLIANUS laat die woorden weg, maar voegt nu bij DIODORUS het woordje *Graecus*, om toch evenzeer als MINUCIUS aan te duiden, dat zoowel Grieken als Romeinen SATURNUS voor een' mensch hebben gehouden.

Ten anderen mag eene fout van TERTULLIANUS in het bovengenoemde citaat niet aan onze aandacht ontgaan, eene fout, die EBERT het liefst uit onwetendheid van TERTULLIANUS verklaart, maar die wij aan zekere slordigheid of vlugtigheid toeschrijven. TERTULLIANUS voegt namelijk bij den naam CASSIUS het woord SEVERUS. Nu wordt hier met den naam CASSIUS niet bedoeld de bekende rhetor CASSIUS SEVERUS, zooals TERTULLIANUS meent, maar de minder bekende, oude annalist CASSIUS HEMINA. De bewering van hen, die aan het geschrift van TERTULLIANUS de prioriteit toekeunen, dat namelijk MINUCIUS, met de weglating van het woord SEVERUS. TERTULLIANUS heeft verbeterd, gaat niet op; want was dit het geval, dan zou onze schrijver naar alle waarschijnlijkheid CASSIUS SEVERUS veranderd hebben in CASSIUS HEMINA.

Ook de *uitwendige* getuigen CYPRIANUS en LACTANTIUS bevestigen hier beiden ons gevoelen aangaande de prioriteit van MINUCIUS. CYPRIANUS ¹⁾ heeft in zijn werk daar, waar hij over SATURNUS handelt, het oog gehad op de parallele plaats van MINUCIUS en niet op die van TERTULLIANUS, hetgeen blijkt uit enkele uitdrukkingen ²⁾, die CYPRIANUS *letterlijk* aan den *Octavius* heeft ontleend. En LACTANTIUS ³⁾ erkent met ronde woorden onzen apologeet als den schrijver van de argumentatie over SATURNUS.

1) „De idol. vanit.” c. I.

2) *Litteras imprimere, signare nummos, latebra* etc. vergel. „de idol. vanit.” c. I. en Oct. c. XXII.

3) „Instit. divin.” Lib. I. c. XI. en zie boven op p. 11 en verv.

Ten derde voert TZSCHIRNER aan, dat beide schrijvers zich geheel eenstemmig verklaren omtrent de apotheose van SATURNUS.

Om aan te toonen, dat ook hierin TERTULLIANUS weder MINUCIUS heeft gebruikt, volgen wij de bewijsvoering van EBERT ¹⁾. Deze merkt vooreerst op, dat de gedachtengang van MINUCIUS (dien EBERT zeer juist geeft) eenvoudig en duidelijk is en nergens iets stootends heeft. Bij dezen lezen wij: „Volgens de overlevering van alle schrijvers was SATURNUS een mensch; volgens deze kwam hij namelijk als vlugteling naar Italië, waar hij eene hoogere beschaving invoerde, en gaf aan dat deel, waar hij zich verborg, den naam van Latium; derhalve was hij een mensch (want alleen van een' mensch, niet van een' God kan men zeggen, dat hij vlugt en zich verbergt.) Omdat hij alzoo zelf een mensch is, zijn ook zijne nakomelingen menschen; en daarom stamt hij ook van een' mensch af. De mythe, dat hij de zoon van de aarde of des hemels is, heeft daarom eene andere beteekenis, en is geen geldige tegenwerping.” Hiertegenover plaatst EBERT nu den gedachtengang van TERTULLIANUS: „wat de litteratuur betreft, zoo verklaren alle schrijvers SATURNUS voor een' mensch, wat de daadzaken aangaat, zoo geeft Italië de beste. SATURNUS zette zich daar neder, naar hem werd het land genoemd, hij voerde daar eene hoogere beschaving in.” Zóó begint TERTULLIANUS, maar in plaats van nu hier, zooals MINUCIUS doet, de gevolgtrekking te maken, dat SATURNUS een mensch is, gaat hij voort: „indien nu echter SATURNUS een mensch is, zoo stamt hij ook van een' mensch af en in het geheel niet van hemel en aarde.”

Bij de beschouwing van dezen gedachtengang van TERTULLIANUS bemerkt men, dat het dezen veel meer te doen

1) a. a. O. p. 51 en verv.

is aan te toonen, dat SATURNUS geen zoon is van den hemel en de aarde, dan te bewijzen, dat SATURNUS waarlijk mensch is. En tot deze opvatting komt TERTULLIANUS, volgens EBERT, door het *utique* in den *Octavius*, dat door MINUCIUS goed is gebruikt, maar bij TERTULLIANUS geenszins op zijne plaats is.

Te regt wijst EBERT verder aan, hoe TERTULLIANUS door de voorstelling, die hij vervolgens geeft, zich in tegenspraak wikkelt. Immers TERTULLIANUS zegt, dat men zich, ter wille van de vereering der menschen, gaarne noemde kinderen van den hemel en de aarde, terwijl hij daarop laat volgen, dat het vulgus met dien naam betitelde dezulken, wier afkomst onbekend was; „en zulke” zegt EBERT, „hield men in de oudheid, zooals wij weten en zooals MINUCIUS ook teregt zegt voor *ignobiles*.”

De *uitwendige* gronden, die wij op de voorgaande bladzijde tot handhaving van ons gevoelen hebben aangebragt, gelden natuurlijk ook voor deze plaats, die het vervolg en het slot bevat van de daar besprokene woorden.

De vierde plaats, waarop TZSCHIRNER zich beroept is c. XXXIV van den *Octavius* en c. XLVIII van den *Apologeticus*, waar beide schrijvers geheel en naauwkeurig overeenstemmen in hunne bewijzen voor de opstanding.

Met geringe moeite zal men ook hier kunnen beslissen, wie van de beide schrijvers navolger is. De eenvoudige, duidelijke voorstelling van onzen schrijver draagt in alle opzigten de kenmerken van oorspronkelijkheid, terwijl de meer rhetorisch gekleurde voorstelling van TERTULLIANUS ons eerder aan navolging doet denken. En als men nu bovendien let op de uitdrukking van MINUCIUS: „*semina nonnisi corrupta revirescunt*” en de parallelle plaats bij TERTULLIANUS „*semina nonnisi corrupta et dissoluta fecundius surgunt*,” dan zal ieder onbevooroordeelde gereedelijk moeten toestemmen, dat de uitdrukking van MINUCIUS de prioriteit bezit.

Immers het toevoegsel *fecundius* in den *Apologeticus* bederft het beeld, door MINUCIUS zoo goed gebruikt 1).

De plaatsen, die TZSCHIRNER aangehaald en waarop LÜBKERT zich beroepen heeft, als bewijzen dat de *Octavius* vervaardigd is met het oog op den *Apologeticus*, getuigen dus bij eene naauwkeurig critische beschouwing juist het tegendeel. En dit moet ons niet verwonderen. Immers TZSCHIRNER en LÜBKERT hebben die plaatsen niet zoozeer met elkander vergeleken, om daaruit op te maken, wie de oorspronkelijke schrijver is, maar zij geven die plaatsen alleenlijk op, om te doen zien de groote, soms woordelijke overeenstemming, die tusschen beide schrijvers bestaat. De oorspronkelijkheid van TERTULLIANUS stond a priori bij TZSCHIRNER en LÜBKERT vast. Waren er nu plaatsen te vinden, die zóó met elkander overeenkwamen, dat hier ontegenzeggelijk de eene schrijver den anderen had gebruikt, dan moest natuurlijk, volgens beide geleerden, MINUCIUS de navolger zijn; want de oorspronkelijkheid van TERTULLIANUS was bij hen boven allen twijfel verheven.

Uit vrees van te uitvoerig te worden over dit punt, onthouden wij ons verder van eene critische beschouwing der parallele plaatsen, die LÜBKERT in zijne aanmerkingen op den *Octavius* aanhaalt en waarop hij een beroep doet. 2)

Wij voeren daarom nog slechts twee krachtige bewijzen aan voor de oorspronkelijkheid van MINUCIUS, waarop EBERT ons opmerkzaam heeft gemaakt. Deze geleerde herinnert vooreerst, dat er in den *Apologeticus* verscheidene plaatsen voorkomen, die onverklaarbaar zijn zonder den *Octavius*. Van al die plaatsen heb ik er kortheidshalve slechts eene

1) EBERT, a. a. O. p. 57.

2) LÜBKERT, a. a. O. p. 3. Wij laten de vergelijking dier plaatsen over aan den belangstellenden lezer van dit proefschrift, en verwijzen hem daarbij naar het hoogst belangrijke, meer genoemde werk van ADOLF EBERT.

uitgekozen, waarop ik de aandacht wil vestigen. Het is het begin van c XIV van den *Apologeticus* 1) Daar schrijft TERTULLIANUS: „Volo et ritus vestros recensere: non dico quales sitis in sacrificando, cum enecta et tabidosa et scabiosa quaeque mactatis, cum de opimis et integris supervacua quaeque truncatis, capitula et ungulas, quae domi quoque pueris vel canibus destinassetis, cum de decima Herculis nec tertiam partem in aram ejus imponitis — laudabo magis sapientiam, quod de perduto aliquid eripitis; sed conversus ad litteras vestras, quibus informamini ad prudentiam et liberalia officia, quanta invenio ludibria!”

In het onmiddelijk voorafgaande heeft TERTULLIANUS aange-
wezen, hoe oneerbiedig de heidenen handelen tegenover hunne
goden en wil nu dat zelfde ook aantoonen bij den ritus der
heidenen. Hij wil de ritus der heidenen opnoemen (volo et
ritus vestros recensere). Maar in plaats van dit te doen, gaat
hij tot iets geheel anders over. Dit verschijnsel is onver-
klaarbaar, zoo men niet stelt, dat de *Octavius* hem daartoe
de aanleiding heeft gegeven. Want was TERTULLIANUS uit
zich zelven op de gedachte gekomen de opnoeming van die
godsdienstige gebruiken te geven, dan zou hij dat ook ge-
daan hebben. Maar zooals EBERT te regt zegt: „(TERTULLIANUS)
werd door MINUCIUS (op dit punt) opmerkzaam gemaakt;
even gemakkelijk als hem (dit punt) werd aangeboden, even
gemakkelijk liet hij het weder vallen.” Voeg hier nu bij,
dat de plaats, waar onze schrijver eene recensie geeft van
de godsdienstige gebruiken der heidenen 2), in de onmid-
delijke nabijheid staat van eene andere plaats (over de
wereldheerschappij der Romeinen) 3), waar TERTULLIANUS

1) EBERT, a. a. O. p. 59 en verv.

2) Oct. c. XXIV.

3) Oct. c. XXV.

bijna dezelfde woorden bezigt als MINUCIUS ¹⁾, dan moet men noodwendig tot het resultaat komen: TERTULLIANUS heeft ook hier den *Octavius* voor oogen gehad. Aan de *vlugtigheid*, waarmede hij zijn' *Apologeticus* heeft vervaardigd, is het te wijten, dat hij de uitwerking van het, van MINUCIUS overgenomen, punt niet heeft voltooid.

Het andere bewijs voor de oorspronkelijkheid van onzen apologet komt hierop neder: EBERT ²⁾ merkt op, dat men bij TERTULLIANUS plaatsen vindt, die zoowel overeenkomen met plaatsen bij MINUCIUS als met die bij CICERO. ³⁾ De vraag, wie van beiden heeft *het eerst* gebruik gemaakt van CICERO, moet ten gunste van MINUCIUS beantwoord worden, daar 1°. het geheele werk van dezen, zelfs in aanleg, naar dat van CICERO gevormd is; 2°. daar hij ook veel trouwer CICERO volgt en 3°. veel uitvoeriger hierbij is dan TERTULLIANUS. De mogelijkheid, dat beide apologeten elk voor zich CICERO geraadpleegd hebben, vervalt hier 1°. omdat TERTULLIANUS die plaatsen van CICERO op dezelfde wijze aanwendt als MINUCIUS 2°. omdat dit juist deels daar plaats vindt, waar TERTULLIANUS met MINUCIUS overeenstemt.

EBERT wijst dan duidelijk in voorbeelden aan, dat MINUCIUS zich onmiddellijk aan CICERO aansluit, terwijl TERTULLIANUS daarentegen die plaatsen niet van CICERO, maar van onzen schrijver overneemt. Vandaar dan ook, dat TERTULLIANUS op die plaatsen niet goed te verstaan is zonder de kennis van den *Octavius*. ⁴⁾

Hebben wij thans op inwendige gronden de *oorspronkelijkheid* van het door ons behandelde geschrift in het licht

1) „Quorum si ritus percenseas” Oct. c. XXIV.

2) a. a. O. p. 47.

3) In het werk van CICERO: „de natura deorum” en in het supplement op dit werk: „de divinatione.”

4) EBERT, a. a. O. p. 48—51.

gesteld, wij zullen thans nog eenige inwendige argumenten bijbrengen, om aan te toonen, dat de *Octavius* bepaald *ouder* dan de *Apologeticus* is.

Arg. I. De overeenstemming en de gelijkheid, die er bestaat tusschen JUSTINUS, ATHENAGORAS en MINUCIUS, wat betreft de bedenkingen en weêrleggingen, geeft eenigen grond aan het vermoeden, dat deze drie mannen ongeveer in denzelfden tijd geleefd en geschreven hebben. ¹⁾

LÜBKERT ²⁾ beweert, dat dit argument weinig gewigt heeft, omdat ook latere apologeten in dit opzigt met hem overeenstemmen en dat de gelijkheid van TERTULLIANUS met genoemde mannen nog meer in het oog valt.

Wij geven aan LÜBKERT toe, dat men bij TERTULLIANUS bedenkingen en weêrleggingen vindt, die reeds JUSTINUS en ATHENAGORAS hadden gebezigd, maar merken tegen hem op, dat men bij hem verscheidene beschuldigingen en argumentaties aantreft, waarvan bij JUSTINUS, ATHENAGORAS en MINUCIUS geen sprake is en die hun geheel onbekend schijnen te zijn geweest. Immers de beschuldiging van den *God* ONONYCHITES, *van den haat tegen het menschelijk geslacht, van den christelijken godsdienst als oorzaak van al de rampen over de wereld, van hoogverraad, van majesteitsschennis, van de vereering der zon, etc.* worden alleen door TERTULLIANUS vermeld. ³⁾ Zoowel ATHENAGORAS als MINUCIUS brengen al de bedenkingen der heidenen tot deze drie terug: *impietas erga Deos, Thyestéae epulae et libido promiscua.* ⁴⁾ Had nu MINUCIUS den *Apologeticus* als bron gebruikt, dan zou hij die beschuldigingen tegen het christendom niet met stilzwijgen zijn voorbijgegaan, maar die ten minste even

1) VAN HOVEN, l. c. p. 270.

2) a. a. O. p. 7.

3) VAN HOVEN, l. c. p. 269 en DE MURALTO, l. c. p. 7. Noot. 11.

4) VAN HOVEN, l. c. p. 269.

aangeroerd hebben. Nu hij dat niet gedaan heeft, gelooven wij, dat hij geen andere beschuldigingen heeft voor den geest gehad. 1) En in die meening worden wij verder versterkt, als wij onzen schrijver aan het eind van zijne apologie zelve hooren betuigen, dat er geene beschuldigingen tegen het christendom bestaan, die hij niet heeft weêrlegd. Immers hij legt aan CAECILIUS de volgende woorden in den mond: „etiam nunc tamen aliqua consubsidunt *non obstrepentia veritati*, sed perfectae institutioni necessaria.” 2) Opmerkenswaardig is het, dat zelfs HAGENBACH 3), een bestrijder van de prioriteit van MINUCIUS, erkent, dat onze apologete *al* de bedenkingen tegen het christendom heeft opgenoemd.

Hoe nu HAGENBACH hiermede kan rijmen, dat men bij TERTULLIANUS vele tegenwerpingen aantreft, waarvan onze schrijver zwijgt, is ons niet regt duidelijk. Want beweert HAGENBACH, dat MINUCIUS na TERTULLIANUS geschreven heeft, dan heeft MINUCIUS zeer vele bedenkingen, die wij bij den apologete TERTULLIANUS vinden, op zijn zachtst genomen, *vergeten*. Dat MINUCIUS *met opzet* geen melding zou maken van die beschuldigingen bij TERTULLIANUS, daarvoor kon onze apologete geen enkele reden hebben. Want het was immers in het belang van het christendom om zooveel mogelijk *al* de bedenkingen te weêrleggen, die het heidendom tegen het christendom inbragt en, zooals uit den geheelen aanleg van den *Octavius* blijkt, lag dit juist in het plan van onzen schrijver. Het denkbeeld, dat MINUCIUS die beschuldigingen zou hebben overgeslagen, komt ons ook geheel ongerijmd voor.

1) VAN HOVEN l. c. p. 269.

2) Oct. c. XXXIX.

3) „De ontwikkelingsgesch. der chr. leerst.” p. 53 Noot 6. HAGENBACH schrijft hier: „Belangrijk voor de geschiedenis der apologetiek is het gesprek tusschen CAECILIUS en OCTAVIUS, daar het op *al de tegenwerpingen let, die wij bij de overige apologeten verstrooid aantreffen.*”

Hoe toch zou hij, met den *Apologeticus* voor oogen, zulke hevige beschuldigingen als de ons bekende, onopgemerkt hebben kunnen voorbijgaan? Allermint zou hij de beschuldiging van *majestésschennis* kunnen vergeten hebben, daar TERTULLIANUS zich zooveel moeite geeft om die bedenking te weêrleggen. ¹⁾ Wij houden het er daarom voor, dat aan MINUCIUS geen andere beschuldigingen tegen het christendom bekend zijn geweest dan degenen, die hij in den *Octavius* vermeldt en dat, hetgeen deze volgens den toestand van zijn' tijd had behandeld, later door TERTULLIANUS breeder is uitgewerkt en met de weêrlegging van nieuwe bedenkingen vermeerderd. ²⁾

Arg. II. De beschrijving, die MINUCIUS van den toestand der christenen geeft, als hij de christenen noemt „latebrosa et lucifugax natio” ³⁾, komt meer overeen met de schildering, die wij bij JUSTINUS en ATHENAGORAS aangaande dien toestand vinden, dan met die welke TERTULLIANUS ons mededeelt. Deze toch zegt van de christenen: „jam omnia impleverant, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum” ⁴⁾. „Hinc Romani obsessam vociferabantur civitatem et omnem sexum, aetatem, conditionem, et jam dignitatem transgredi ad hoc nomen, quasi detrimento, moerebantur” ⁵⁾. Dit doet ons meer denken aan een' lateren tijd, zoodat wij, bij vergelijking van hetgeen beiden aangaande den toestand der christenen schrijven, tot het besluit komen: MINUCIUS behoort tot een' vroegeren tijd dan TERTULLIANUS.

1) Vergel. *Apologeticus* c. XXVIII—XXXV.

2) VAN HOVEN, l. c. p. 269.

3) Oct. c. VIII.

4) *Apolog.* c. XXXVII.

5) *Apolog.* c. I. en „ad Nationes” Lib. I. c. I.

TZSCHIRNER ¹⁾ trekt tegen dit argument te velde met twee bedenkingen.

Vooreerst zegt hij, dat CAECILIUS ook zulke beschuldigingen tegen de christenen herhaalt, die in vroegeren tijd tegen hen ingebracht waren. Maar hij ziet voorbij, dat hij juist hiermede aan zijne tegenstanders een wapen tegen zich in handen geeft. Hij erkent toch hiermede, dat er, behalve deze schildering van den toestand der christenen, in den *Octavius* nog meerdere zaken voorkomen, die tot een' vroegeren tijd dan die van TERTULLIANUS behooren. Zoo men nu onbevooroordeeld de gewone regelen van de critiek volgt, dan zal men tot de gevolgtrekking moeten komen: de *Octavius* is, wat tijdsorde betreft, vóór den *Apologeticus* te plaatsen, daar er verschillende zaken in voorkomen, die niet tot den tijd van TERTULLIANUS, maar tot een vroeger tijdvak moeten teruggebragt en die daarom in den *Apologeticus* gemist worden. Maar in plaats van hier in een inwendig bewijs voor de prioriteit te zien, beweert TZSCHIRNER, dat CAECILIUS hier bedenkingen herhaalt, die in vroegeren tijd gemaakt werden. Vooreerst moeten wij hiertegen herinneren, dat deze bewering niets anders is dan eene *petitio principii*; en ten anderen kunnen wij niet begrijpen, wat voor nut in het herhalen van deze bepaalde beschuldiging gelegen zou zijn. Dat de apologeten bedenkingen uit vroegeren tijd herhaalden, die betrekking hadden op iets, wat de heidenen niet zelven duidelijk konden zien of hooren, maar alleen moesten gelooven omdat de apologeten dit krachtig betuigden, (b. v. zaken die in verband stonden met de *disciplina arcana*), dit laat zich gevoegelijk denken. Maar het schijnt ons geheel en al ongerijmd toe, dat de apologeten nogmaals eene beschuldiging zouden ophalen, die door de voor allen duidelijke er-

1) „Gesch. der Apolog.” p. 279 en 280.

varing ondubbelzinnig werd weêrsproken, en dus reeds daardoor genoegzaam weêrlegd was. Immers, of de christenen eene „*natio lucifugax*” waren, of dat zij zóó openlijk te voorschijn traden, als TERTULLIANUS ons beschrijft, kon ieder heiden, die oogen had om te zien, zelf beoordeelen.

De tweede bedenking van TZSCHIRNER is, dat TERTULLIANUS, voortgedreven door zijne natuurlijke levendigheid, de schildering van de uitbreiding der christenen hoogstwaarschijnlijk overdreven heeft. Deze bedenking laten wij gelden wat zij kan en mag, zonder daarom TERTULLIANUS in de hoofdzak van onwaarheid te beschuldigen.

Opmerking verdient het, dat TZSCHIRNER ¹⁾ later, als hij van meening omtrent den leeftijd van MINUCIUS veranderd is, juist het Arg. II. als *eerste* bewijs opgeeft voor zijn veranderd gevoelen.

Wij willen thans de bedenkingen nagaan en weêrleggen, die LÜBKERT ²⁾ tegen het sub. Arg. II. genoemde heeft ingebracht.

Vooreerst zegt LÜBKERT, dat het bovenvermelde verwijt van den *heidenschen* CAECILIUS niet mag beschouwd worden als eene schildering, die MINUCIUS geeft van den toestand der christenen, daar dit „*offenbar Spott und Bosheit*” van CAECILIUS was; CAECILIUS sprak immers met mannen uit den aanzienlijken stand en OCTAVIUS bewijst het ongerijnde van die beschuldiging c. XXXI. 7.

Maar deze redeneering van LÜBKERT gaat in het geheel niet op. Alleen dan, wanneer men onderstellen moest, dat de personen CAECILIUS en OCTAVIUS werkelijk dit gesprek zóó gehouden hebben, als het ons geboekt is, zou de redeneering van LÜBKERT eenige kracht van bewijs hebben.

1) „Der Fall des Heidenthums” p. 220.

2) a. a. O. p. 7 en 8.

Maar dit gelooft immers LÜBKERT zelf niet, daar hij verklaart: „dat het gesprek werkelijk zóó is gehouden geworden, als wij het bezitten, werd vroeger bereidwillig, maar toch zeker te voorbarig aangenomen.” 1) Wij houden het daarvoor, dat MINUCIUS in den mond van CAECILIUS al de bedenkingen gelegd heeft, die de toenmalige heidenen tegen de toen levende christenen inbragten, zoodat ook het bovengenoemde verwijt eene bedenking is van de heidenen in het algemeen. En bij deze voorstelling vervalt natuurlijk het bezwaar van LÜBKERT. Dat MINUCIUS en OCTAVIUS zelve mannen waren uit den aanzienlijken stand bewijst niets. CAECILIUS toch heeft zijne bedenking geopperd tegen de christenen *in het algemeen*, zonder daarbij enkele uitzonderingen in te sluiten.

Ook de weêrlegging van OCTAVIUS c. XXXI. 7., waarop LÜBKERT wijst, pleit niet tegen maar bevestigt integendeel ons gevoelen. Volgens deze weêrlegging toch bekleedden de christenen toen over het algemeen geene eereambten of hooge betrekkingen. Dit geeft OCTAVIUS gaarne toe, maar hij bestrijdt alleen, dat men daaruit het besluit mag trekken, dat de christenen daarom direct tot de „ultima plebs” zouden behooren 2).

Als tweede bedenking geeft LÜBKERT op, dat CAECILIUS eenvoudig herhaalde, wat vroeger aan de christenen verweten was, om toch maar alles aan te voeren, wat de christenen in een hatelijk daglicht kon stellen.

Aangezien wij deze bedenking reeds tegenover TZSCHIRNER weêrlegd hebben 3) zwijgen wij er hier van.

Ten derde beroept LÜBKERT zich, tot verdere bestrijding van Arg. II, op c. XXXI. 8 van den *Octavius*, op de

1) a. a. O. p. 12.

2) „Nec de ultima statim plebe consistimus, si honores vestros et puras recusamus” c. XXXI. 7.

3) Zie p. 31 en 32.

woorden „in dies nostri numerus augetur;” dat CAECILIUS zelf met wrok zegt: „per universum orbem sacraria adolescent” c. XI. 1; dat reeds TACITUS spreekt van eene „multitudo ingens”. *Ann.* XV. 44 en dat PLINIUS, diens tijdgenoot (circa het jaar 100!) „ganz ähnlich wie TERTULLIAN” zegt: „multi omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam vocantur in periculum et vocabuntur; neque enim civitates tantum, sed vicos etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est.” lib. X. epist. 97. 9. En nu eindigt LÜBKERT met te zeggen: „het geheele onderscheid tusschen den toestand der christenen, als TERTULLIANUS en als MINUCIUS schreef, is dit, dat TERTULLIANUS een’ stormachtigen, MINUCIUS een’ rustigen tijd beleefde.”

Wij merken hiertegen op, dat er een groot verschil bestaat tusschen de bescheidene uitdrukking van OCTAVIUS ¹⁾ en tusschen de beschrijving van den magtigen staat der christenen bij TERTULLIANUS ²⁾; evenzoo tusschen de woorden van CAECILIUS ³⁾ en die van TERTULLIANUS; dat de beschrijving, die TACITUS van de christenen geeft, alleen spreekt van het *getal* der christenen en niet van hunne *magt*, ook in staatszaken, zooals bij TERTULLIANUS; dat wij (in het midden latende of de twijfel aan de echtheid van den brief van PLINIUS, door SEMLER geopperd ⁴⁾, gegrond is) toch een groot onderscheid bespeuren tusschen hetgeen PLINIUS van de christenen schrijft en tusschen hetgeen TERTULLIANUS dienaangaande mededeelt; en dat wij in elk geval gelooven, dat ieder onpartijdige, bij inzage van beide plaatsen, terstond zal moeten toegeven, dat PLINIUS in geenen deele „ganz

1) „Quod in dies nostri numerus augetur, non est crimen erroris, sed testimonium laudis” c. XXXI. 8.

2) Zie p. 30.

3) „Per universum orbem sacraria adolescent” c. IX.

4) LÜBKERT, a. a. O. p. 8.

ähnlich wie TERTULLIAN" over den toestand der christenen spreekt; dat TERTULLIANUS een' *stormachtigen*, MINUCIUS een' *rustigen* tijd beleefde, toen zij hunne apologieën schreven, geven wij gaarne toe, maar wij bestrijden de bewering van LÜBKERT, dat dit het „geheele onderscheid" tusschen den toestand der christenen bij MINUCIUS en TERTULLIANUS is. Neen! het verschil tusschen den toestand der christenen bij MINUCIUS en bij TERTULLIANUS bestaat hierin, dat volgens den *Octavius* de christenen nog weinig magt hebben en weinig te beteekenen in staatszaken, terwijl daarentegen in den *Apologeticus* de christenen worden geschetst als magtig en als in het bezit van hooge eereambten in den staat. Wij verklaren niet te begrijpen, hoe LÜBKERT schrijven kan: „het geheele onderscheid" etc.; want was dit waar, dan zou de toestand der christenen juist omgekeerd bij MINUCIUS, die in een' rustigen tijd schreef, in plaats van slechter beter moeten voorgesteld zijn dan bij TERTULLIANUS, die in een' stormachtigen tijd zijne apologie vervaardigde.

Arg. III. Op het voorgaande argument laten wij er thans een volgen, dat naar ons inzien daarbij behoort en waarop MEIER ¹⁾ ons opmerkzaam heeft gemaakt. MINUCIUS beschrijft de christenen als eene onbeschaafde en ongeleerde menigte (*Oct. c. XXXV. 5*), hetgeen ten tijde van ORIGENES niet meer het geval was.

LÜBKERT ²⁾ heeft getracht ook dit argument te ontzenuwen. Hij beweert vooreerst, dat in de door MEIER aangehaalde plaats niet de beteekenis ligt, die MEIER er aan toe kent. Zich aansluitende aan HERALDUS meent LÜBKERT ³⁾,

1) l. c. p. 8. Noot 2.

2) a. a. O. p. 9.

3) a. a. O. p. 147.

dat OCTAVIUS 1) zeggen wil, dat de christenen, wat zedelijkheid aangaat, zich roemvol boven de heidenen verheffen, terwijl echter OCTAVIUS toegeeft, dat er enkele uitzonderingen hierop zijn aan te wijzen van dezulken, die de christelijke leer (disciplina) niet zorgvuldig in hun leven in toepassing brengen.

Wij kunnen ons geenszins met deze verklaring van HERALDUS en LÜBKERT vereenigen, omdat zij zeer gezocht is en door niets hoegenaamd zich aanbeveelt. Veel liever scharen wij ons aan de zijde van LINDNER 2), die *disciplina* opvat in den zin van *eruditio*. De meerdere geleerdheid of kennis van sommige zaken laat MINUCIUS dan aan de heidenen, maar de eer van de meerdere zedelijkheid der christenen wordt dan door onzen apologet tegen het heidendom gehandhaafd. Wij meenen, dat deze verklaring de ware is, omdat zij veel eenvoudiger is dan die van bovengenoemde geleerden en omdat zij geheel past in het verband.

Ten tweede voert LÜBKERT aan, dat in c. XXXI. 7. van den *Octavius* het tegendeel wordt beweerd.

Wat LÜBKERT hier zegt, is niet juist. OCTAVIUS weêrlegt in c. XXXI. 7. geenszins, dat de christenen eene onbeschaafde en ongeleerde menigte zijn, zooals ieder, bij inzage van die plaats 3), terstond zal kunnen zien; hij spreekt zelfs met geen enkel woord van de onbeschaafdheid en ongeleerdheid der christenen. Of meent LÜBKERT soms, dat OCTAVIUS dit wel

1) C. XXXV. 5: „Et quamquam imperitia Dei sufficiat ad poenam ita, ut notitia prosit ad veniam: tamen si vobiscum Christiani comparemur, quamvis in nonnullis disciplina nostra minor est, multo tamen vobis meliores deprehendemur.”

2) „M. Min. Fel. Oct.” Ed. II. p. 218 Noot 5.

3) „Nec de ultima statim plebe consistimus, si honores vestros et purpuras recusamus; nec factiosi sumus, si omnes unum sapimus, eadem congregati quiete, qua singuli; nec in angulis garruli, si audire nos publice aut erubescitis aut timetis.”

doet, als hij zegt: „nec de ultima statim plebe consistimus, si honores vestros et purpuras recusamus,” dan gelooven wij te moeten opmerken, dat men zeer goed onbeschaafd kan zijn, zonder daarom te moeten behooren tot de *ultima* plebs. In elk geval wordt hier de beschuldiging van de ongeleerdheid der christenen geenszins weêrlegd. Ook in de volgende woorden van c. XXXI. 7. ontdekken wij geenszins de weêrlegging van de onbeschaafdheid en ongeleerdheid der christenen.

Verder zegt LÜBKERT, dat CAECILIUS ook in dit opzigt met boosheid spreekt. cf. c. V. 4, VIII. 4. Zijne eigene vrienden, aanzienlijke en beschaafde mannen, waren christenen.

Dit argument van LÜBKERT tegen de aangehaalde plaats van MEIER begripen wij niet. Immers in c. XXXV. 5. spreekt OCTAVIUS en niet CAECILIUS, zoodat *daar* althans geen sprake kan zijn, dat CAECILIUS met boosheid spreekt. Doet hij dit, volgens LÜBKERT, in c. V. 4 en c. VIII. 4, wij verwijzen dan naar hetgeen wij reeds daarover gezegd hebben sub *Arg. II.*, waar wij ook gesproken hebben over de bedenkking, hier door LÜBKERT geopperd, dat toch de vrienden van CAECILIUS, aanzienlijke en beschaafde mannen, christenen waren.

Ten laatste brengt LÜBKERT tegen *Arg. III.* in, dat de christenen alleen de trotsche *wereldsche* wijsheid verachtten, die de heidenen altijd begeerden 1 *Cor.* I: 22, *Oct. c.* XXXVIII. 7.

Dit geven wij gaarne aan LÜBKERT toe, maar het is ons niet duidelijk, dat dit eenigszins pleiten zou tegen *Arg. III.* Want uit het feit, dat de christenen alleen de *wereldsche* wijsheid verachtten (*philosophorum supercilium contemnimus*), volgt nog niet, dat de christenen in het algemeen tot de beschaafde en geleerde menschen behoorden.

Tot versterking van *Arg. III.* vermelden wij hier nog twee plaatsen uit den *Octavius*, waar de christenen worden voorgesteld als eene onbeschaafde en ongeleerde menigte. CAECILIUS toch noemt de christenen „studiosorum rudes,

litterarum profanos, expertes artium etiam sordidarum" 1). Zegt CAECILIUS dit nu met boosheid volgens LÜBKERT 2), dan herinneren wij, behalve hetgeen wij reeds boven 3) dien-aangaande gezegd hebben, dat ook op de andere plaats in den *Octavius* deze beschuldiging van CAECILIUS niet wordt weêr-legd 4). Neen! OCTAVIUS bestrijdt alleen het *gerolg*, dat CAECILIUS daaruit wil afleiden. CAECILIUS toch was verontwaardigd, dat de christenen, die „studiosorum rudes” etc. waren, iets durfden vaststellen aangaande God en goddelijke zaken, waarover de wijsbegeerte van de meeste secten tot heden toe nadacht 5). OCTAVIUS bestrijdt nu niet, dat de christenen „studiosorum rudes” etc. zijn. Neen! hij geeft dit zelfs met ronde woorden toe, maar hij ontkent alleen dat de christenen qua „studiosorum rudes” etc. *niet zouden mogen redeneren over de hemelsche zaken*, daar volgens OCTAVIUS „alle menschen, zonder onderscheid van ouderdom, geslacht of stand, met verstand en gevoel *geschapen* zijn en dat wijsheid niet eene gave is van de fortuin, maar van de *natuur*; dat zelfs de wijsgeeren of zij, die bekend zijn geworden als uitvinders van kunsten, vóórdat zij door de schrandereheid van hun’ geest een’ beroemden naam zich verwierven, gehouden werden voor gewone, ongeleerde, arme menschen” 6).

1) Oct. c. V. 4.

2) a. a. O. p. 9 Noot 7.

3) Zie p. 32—33.

4) Oct. c. XVI. 6—9.

5) „Itaque indignandum omnibus, indolendumque est audere quosdam, et hoc studiosorum rudes, litterarum profanos, expertes artium etiam sordidarum, certum aliquid de summa rerum ac maiestate decernere, de qua tot omnibus seculis sectarum plurimarum usque adhuc ipsa philosophia delibet.” (Oct. c. V. 4).

6) Et quoniam meus frater erupit, aegre se ferre, stomachari, indignari, dolere, *illiteratos, pauperes, imperitos* de rebus coelestibus disputare: sciat

Arg. IV. Hetgeen MINUCIUS aangaande den uitwendigen toestand der kerk getuigt, leert ons, dat de christenen, ten tijde van MINUCIUS, nog geen tempels, altaren of priesters hadden, terwijl TERTULLIANUS hiervan dikwijls melding maakt ¹⁾. Dit argument van VAN HOVEN is ook voor ons een bewijs, dat de apologie van MINUCIUS ouder is dan die van TERTULLIANUS. Want de geschiedenis leert, dat de christenen, tot uitoefening van hun' godsdienst, in de eerste tijden nog vergaderden in bijzondere woningen en op de graven der martelaren ²⁾; dat dit nog het geval was in de eerste helft der tweede eeuw, zooals blijkt uit het gesprek van JUSTINUS MARTYR met den praefect RUSTICUS te Rome ³⁾; terwijl eerst *later*, tegen het einde der tweede eeuw, gebouwen vermeld worden, die opzettelijk tot godsdienstig gebruik werden afgezonderd, zooals duidelijk is uit den *Paedagogus* en de *Stromata* van CLEMENS ALEXANDRINUS en zooals TERTULLIANUS verzekert in zijn geschrift *de Idolis*, waar hij reeds spreekt van een opgaan naar „Gods huis” (*domus Dei*) ⁴⁾. Hadden de christenen bij MINUCIUS nog geene altaren, reeds ten tijde van TERTULLIANUS werd de avondmaalstafel *altaar* (*ara, altare*) genoemd ⁵⁾, terwijl ook de sporen van een priesterdom duidelijk zichtbaar zijn bij TERTULLIANUS, die den bisschop *Hoogepriester* (*summus sacerdos*) noemde, en

omnes homines, sine delectu aetatis, sexus, dignitatis, rationis et sensus capaces et habiles procreatos; nec fortuna nactos, sed natura insitos esse sapientiam; quin ipsos etiam philosophos, vel si qui alii artium repertoires in memorias exierunt, priusquam sollertia mentis parerent nominis claritatem, habitos esse plebejos, indoctos, seminudos” etc. (Oct. c. XVI. 6).

1) VAN HOVEN, l. c. p. 266—267.

2) Dr. JOH. HEINR. KURTZ, „Beknopt leerboek der Kerkgesch.” p. 34 §22.

3) W. MOLL, „Gesch. v. h. kerkel. leven der christenen gedurende de zes eerste eeuwen.” Dl. II. p. 10.

4) Hetzelfde werk Dl. II. p. 10—12.

5) Dr. A. NEANDER, „Gesch. der chr. godsd. en kerk.” Dl. I. p. 353.

de kerkedienaren eene *orde* (ordo) liet uitmaken en de gemeente zelve het *volk* (plebs) ¹⁾.

Het verwondert ons, dat LÜBKERT niet getracht heeft om dit argument van VAN HOVEN te weêrleggen. Of behoort dit misschien onder die argumenten van VAN HOVEN, die volgens LÜBKERT „gar kein Gewicht haben” ²⁾? Of heeft LÜBKERT soms op dit argument het oog, als hij bij de bestrijding van een ander, dat MEIER geeft, zegt: „ook wat eigenlijk niet meer plaats vond, herhaalden de heidenen gaarne en de apologeten sloegen daarop acht. Zóó paste het verwijt, dat de christenen *in het geheel geene* tempels hadden, ter naauwernood nog ten tijde van MINUCIUS en toch weêrlegt dit nog ARNOBIUS” ³⁾? Indien LÜBKERT met deze woorden de weêrlegging bedoelt van het bewuste argument, dan moeten wij hem opmerkzaam maken, dat niet alleen de *heiden* CAECILIUS beweert, dat de christenen geen tempels hadden ⁴⁾, maar dat ook de *christen* OCTAVIUS dit niet ontkent, als hij over die bedenking van CAECILIUS spreekt ⁵⁾. MINUCIUS weêrlegt nu niet, zooals ARNOBIUS volgens LÜBKERT doet, die beschuldiging van CAECILIUS, zoodat men dus hier niet kan zeggen, dat er eene oude bedenking herhaald wordt door een’ heiden, waarop de *apo-*

1) W. MOLL, t. a. p. Dl. I. p. 79—86.

2) a. a. O. p. 8 n°. 5.

3) a. a. O. p. 9 n°. 6.

4) Oct. c. X. 2. „Cur etenim occultare et abscondere quidquid illud colunt, magnopere nituntur, quum honesta semper publico gaudeant, scelera secreta sint? *cur nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra?*” etc.

5) Oct. c. XXXII. 1. „Putatis autem nos occultare, quod colimus, *si delubra et aras non habemus?* quod enim simulacrum Deo fingam, quum si recte existimes, sit Dei homo ipse simulacrum? Templum, quod ei exstruam, quum totus hic mundus, ejus opere fabricatus, eum capere non possit? et quum homo latius maneam, intra unam aediculam vim tantae majestatis includam?”

logeet acht slaat om die te weêrleggen. Neen! maar men heeft hier te doen met het *historische feit*, dat namelijk de christenen ten tijde van MINUCIUS nog niet in het bezit waren van tempels, een feit door den heiden CAECILIUS als bezwaar tegen het christendom geopperd, maar door den christen OCTAVIUS geenszins *als feit*, maar alleen *als bezwaar* tegen het christendom weêrsproken ¹⁾).

Wij voegen hier nog bij, dat ook bij MINUCIUS *het kruis* nog niet wordt vereerd, terwijl dit ten tijde van TERTULLIANUS reeds plaats vond en wel met groot bijgeloof ²⁾), zooals blijkt uit twee plaatsen, die ontleend zijn aan werken van TERTULLIANUS. Daar lezen wij namelijk: „Ad omnem progressum atque promotum, ad omnem aditum et exitum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia, quaecunque nos conversatio exercet, frontem *crucis* signaculo terimus” ³⁾ en: „Latebisne tu cum lectulum, cum corpusculum tuum signas” ⁴⁾?

MINUCIUS zegt daarentegen: „Cruces etiam nec colimus, nec optamus” etc. ⁵⁾).

Wanneer nu LÜBKERT van deze laatstgenoemde plaats verklaart: „uit deze plaats blijkt duidelijk, dat ten tijde van MINUCIUS aan de vereering van het kruis en de heilige beelden nog niet gedacht wordt” ⁶⁾), dan gelooven wij, dat deze geleerde zal moeten toegeven, dat TERTULLIANUS *jonger* is dan MINUCIUS, daar ten tijde van den eerstgenoemde wel degelijk van de vereering van het kruis gesproken wordt, zooals wij zooveen duidelijk aangetoond hebben.

1) Vergel. de aangehaalde plaats op de voorgaande pagina noot 5.

2) DE MURALTO, l. c. p. 6. n°. IV en W. MOLL, t. a. p. Dl. II. p. 437—440.

3) TERTULLIANUS Corin. 3.

4) TERTULLIANUS Ad uxorem. II. 5.

5) Oct. c. XXIX. 7.

6) a. a. O. p. 137 n°. 7.

Arg. V. Ook de voorstelling van den inwendigen toestand der kerk bij MINUCIUS, meenen wij met VAN HOVEN (wiens bewijsvoering wij hier gedeeltelijk overnemen) als getuige te moeten aanhalen voor den hooger en ouderdom van onzen schrijver. Want hetgeen MINUCIUS van dien *zuiveren* inwendigen toestand mededeelt, durfden TERTULLIANUS, CYPRIANUS, ARNOBIUS en andere schrijvers van de derde eeuw niet meer beweren ¹⁾. MINUCIUS toch schrijft van de christenen: „sic nos denique non notaculo corporis, ut putatis, sed innocentiae ac modestiae signo facile dignoscimus; sic mutuo, quod doletis, amore diligimus, quoniam odisse non novimus; sic nos, quod invidetis, fratres vocamus, ut unius Dei parentis homines, ut consortes fidei, ut spei coheredes” ²⁾.

MINUCIUS stemt hierin geheel en al overeen met hetgeen JUSTINUS MARTYR ³⁾ en ATHENAGORAS ⁴⁾ dienaangaande mededeelen. Van zulk een' zuiveren toestand nu zwijgen TERTULLIANUS, CYPRIANUS, ARNOBIUS en de andere schrijvers van de derde eeuw.

Van daar dan ook, dat men bij TERTULLIANUS veel meer beschuldigingen tegen de christenen aantreft dan bij MINUCIUS, JUSTINUS MARTYR en ATHENAGORAS ⁵⁾. Ook meenen wij een bewijs voor de meerdere zuiverheid van de zeden der christenen te vinden in het feit, dat bij MINUCIUS ⁶⁾ en bij ATHENAGORAS ⁷⁾ nog geen *verraders* onder de christenen voorkomen, die daarentegen bij TERTULLIANUS ⁸⁾ vermeld worden.

1) VAN HOVEN, l. c. p. 267—268.

2) Oct. c. XXXI. 9.

3) Apologia II. p. 56.

4) *Πρόσβασις πρὸς τοὺς ἑταίρους* § 2.

5) Zie boven p. 28.

6) Oct. c. XXVIII.

7) l. c. XXX.

8) Apolog. c. I. en II.

Arg. VI. MINUCIUS is in zijn' *Octavius* veel minder eigenaardig *christelijk* en *dogmatisch* dan TERTULLIANUS in zijn' *Apologeticus*, waaruit wij besluiten, dat onze schrijver vroeger dan TERTULLIANUS geleefd en geschreven heeft.

Te regt zegt DE PRESSENSÉ: „MINUCIUS verdedigt veel meer de algemeene beginselen van het theïsme dan het eigenlijk gezegde christendom zelf. Hij bewijst de éénheid, het geestelijk wezen van God, het heilzame der beproeving maar spreekt met geen enkel woord over het groote leerstuk der Verlossing. De persoon van Christus als Heiland wordt in zijn werk gemist” 1).

Dr. TIJSSEN merkt hetzelfde verschijnsel op en geeft dan daarvoor twee gronden op, als hij schrijft: „zouden wij meer eigenaardig christelijks in zijne rede verwachten en wenschen, wij moeten wel in het oog houden dat hij het christendom niet op zich zelf maar tegenover het heidendom beschouwt en tevens dat eerst later het leerstellig of dogmatisch tijdperk voor de kerk is aangebroken” etc. 2).

Aan het eerste argument, dat Dr. TIJSSEN voor het bovengenoemde verschijnsel geeft, kunnen wij niet geheel onze adhaesie schenken. Want TERTULLIANUS, CYPRIANUS, ARNOBIUS, die in hunne apologetische geschriften, evenzeer als MINUCIUS in zijn' *Octavius*, het christendom niet op zich zelf maar tegenover het heidendom beschouwen, zijn veel christelijker en dogmatischer dan onze apologeet. Ten volle vereenigen wij ons met het tweede argument van Dr. TIJSSEN. Maar wij kunnen niet begrijpen, hoe deze geleerde tegelijk kan handhaven de prioriteit van TERTULLIANUS, wat de tijdsorde betreft 3), en het gemis van veel eigenaardig christelijks in

1) „Gesch. van de drie eerste eeuwen der chr. kerk.” Dl. II. St. II. p. 308.

2) „Eene verdediging des christendoms uit het begin der derde eeuw,” te vinden in *Geloof en Vrijheid* 3e Jg. 1e Af. p. 23.

3) Zie boven p. 6.

den *Octavius* op de ons bekende wijze verklaren. Immers, heeft MINUCIUS weinig christelijks en weinig dogmatisch in zijn *Octavius*, omdat hij in een' tijd leefde, waarin „het leerstellig of dogmatisch tijdperk voor de kerk” nog niet was aangebroken, dan moet hij toch vóór TERTULLIANUS geleefd en geschreven hebben, die in vergelijking van MINUCIUS zeer christelijk en dogmatisch is.

Wat het *christelijke* van TERTULLIANUS aangaat, nemen wij gaarne over wat DE PRESSENSÉ met het oog op den *Apologeticus* dienaangaande schrijft: „In het geschrevene woord heeft hij (nl. TERTULLIANUS) boven alles het levende Woord gezocht d. i. den persoon van Christus zelven, en hij heeft zich beijverd om diens volmaakt beeld in helder licht te stellen etc.... De zedelijke uitwerkselen van het christendom en zijne kracht tot vernieuwing des levens hebben hem eenen vierden bewijsgrond aangegeven, waarop hij met alle regt klem heeft gelegd” ¹⁾).

Ten aanzien van het *dogmatische* van TERTULLIANUS merken wij op, dat TERTULLIANUS sterk is zoowel in het invoeren van nieuwe *dogmatische formules* als van *nieuwe bewijzen* en *dogmata* ²⁾). Over het algemeen dagteekent de latere dogmatische terminologie van den tijd van TERTULLIANUS; de uitdrukkingen *novum testamentum*, *trinitas*, *peccatum originale*, *satisfactio*, *sacramentum baptismatis et eucharistiae* zijn allen het eerst door TERTULLIANUS gebezigd ³⁾).

Arg. VII. Dat de *Octavius* ouder is dan de *Apologeticus* blijkt ook hieruit, dat, zooals MEIER ⁴⁾ terecht aanvoert, in eerstgenoemd werk noch door CAECILIUS noch door OCTAVIUS de Heilige Schrift wordt aangehaald, terwijl toch zonder

1) t. a. p. Dl. II. St. II. p. 374.

2) DE MURALTO, l. c. p. 4. III.

3) HAGENBACH, „De ontwikkelingsgesch. der chr. leerst.” p. 187. Noot. 2

4) l. c. p. 9. n°. 4.

eenigen twijfel de boeken van het N. T. ten tijde van ORIGENES over het algemeen door de christenen voor echt werden gehouden. Ten bewijze hiervan herinnert dan MEIER, dat het juist het streven van PORPHYRIUS geweest is om den *grondslag*, waarop de christelijke godsdienst rustte, te ondermijnen en het geloof aan Mozes en de propheten, de apostelen en de schrijvers van de geschiedenis van Christus omver te werpen, en dat de kerkvaders van de derde eeuw de waarheid van den christelijken godsdienst trachtten te bewijzen met plaatsen uit het O. en N. V.

Ook DE MURALTO ¹⁾ merkt op, dat er in den *Octavius* geen bewijssplaatsen uit de H. S. worden aangevoerd, terwijl toch TERTULLIANUS en CYPRIANUS „eene ontelbare reeks van bijbelsplaatsen als getuigen voor hunne meeningen aanhalen.”

LÜBKERT, die al de gronden van MEIER voor de prioriteit van MINUCIUS achtereenvolgens één voor één tracht te weerleggen, zegt ten aanzien van dit argument alleen, dat het gemis van bewijssplaatsen uit de H. S. moet verklaard worden uit het *plan*, dat MINUCIUS bij het vervaardigen van zijn dialoog had ²⁾. Wat dit plan van MINUCIUS is, wordt door LÜBKERT dan niet verder gedefinieerd. Uit een betoog echter over den *Octavius*, dat genoemde geleerde later geeft ³⁾, wordt ons duidelijk, wat volgens hem het plan van onzen apologet geweest is, namelijk om „alleen een verdedigingsgeschrift tegen de aanvallen der heidenen” te schrijven.

Wij geven gaarne aan LÜBKERT toe, dat dit het plan was van MINUCIUS, maar daaruit volgt nog niet noodwendig, dat MINUCIUS daarom geene bewijssplaatsen uit de

1) l. c. p. 4. II.

2) a. a. O. p. 10 n°. 8.

3) a. a. O. p. 19—20.

uit de H. S. had kunnen of mogen aanhalen, bewijsplaatsen b.v. voor de leer van één God, eene goddelijke Voorzienigheid, de hoop op onsterfelijkheid, eene vergelding etc., alle onderwerpen, waarover MINUCIUS in zijn' *Octavius* handelt. Maar gesteld eens, dat het gemis van bewijsplaatsen voortvloeide uit het plan van MINUCIUS, dan toch zou er nog de eene of andere oorzaak moeten bestaan hebben, die onzen apologet tot dat plan had gebragt. Want wij kunnen toch niet aannemen, dat MINUCIUS bij de vervaardiging van zijne apologie *zonder overleg* is te werk gegaan; dit althans wordt door het geheele kernachtige en ordelijke geschrift van onzen apologet krachtig weersproken ¹⁾. De eenige oorzaak, die wij voor de handelwijze van MINUCIUS kunnen bedenken, is deze: vóór MINUCIUS had nog geen *latijnsch* apologet de wapenen opgevat tegen de aanvallen der heidenen en daarom juist vormde MINUCIUS het *plan* om de christenen tegen die aanvallen der heidenen te gaan verdedigen. Die bedenkingen der heidenen waren toch de *eerste* hinderpalen om tot het christendom toetreden. Zeer *rationeel* was daarom het *plan* van MINUCIUS om eerst die hinderpalen uit den weg te ruimen, en daartoe alleen zijn' arbeid te bepalen. Want had MINUCIUS getracht *meer positief de christelijke waarheid* te verdedigen, hij zou naar alle waarschijnlijkheid een vruchteloos werk verrigt hebben. De heidenen toch hadden geheel en al hunne oogen gevestigd op die bedenkingen tegen de christenen;

1) ADOLF EBERT (a. a. O. p. 33) zegt o. a. van den *Octavius*: „Dieses eine philosophische Schrift, in ästhetischer Form, nach einem antiken Vorbild in Masse mit allem Bedacht ausgearbeitet, sorgfältig componirt, alle Theile auf das engste verknüpft und mit stilistischer Gewandtheit oft zierlich verbunden, dabei durchdrungen von einem gewissen objectiven Streben, auch dem Gegner gerecht zu werden, der auf dem gleichen Boden mit denselben Waffen kämpft, eine Schrift, gerichtet an die philosophisch gebildete heidnische Welt, mehr noch in der Absicht, das Christenthum zu verbreiten, als es zu vertheidigen“ etc.

al de kwade geruchten, die aangaande de christenen in omloop waren, geloofden zij gretig; hun gansche hart was met afgrijzen en haat vervuld tegen de christenen, van wie zoovele afschuwelijke schanddaden werden verteld; zij zagen in de christenen niets anders dan eene secte van godlooche-naars, die de ongeloofelijkste wreedheden bedreven, die de schandelijkste onkuischheid pleegden, die zelfs niet terugdeinsden voor kindermoord en bloedschande; in één woord, in het oog der heidenen waren de christenen niets anders dan een troep verdierlijkte menschen ¹⁾. Was dit over het algemeen de beschouwing, die de heidenen uit den tijd van MINUCIUS aangaande de christenen hadden, het lag daarom voor de hand om *eerst* de christenen vrij te pleiten van de bovengenoemde beschuldigingen der heidenen, vóórdát men de diepere religieuse waarheid des christendoms ging ontwikkelen en verdedigen. Vandaar dan ook naar ons oordeel het verschijnsel, dat alle *oudere* apologiëen, zooals LÜBKERT ²⁾ terecht zegt, hierin met elkander overeenstemmen, dat zij meer verdedigingen der *christenen* zijn, dan wel van het *christendom*. De *Apologeticus* van TERTULLIANUS, vergeleken met den *Octavius* van MINUCIUS, kan naar onze meening reeds meer genoemd worden *eene verdediging van het christendom* ³⁾, daar eerstvermelde apologie met veel meer argumenten het christendom tracht te verdedigen en veel meer

1) Tot staving hiervan verwijzen wij naar de rede van den heiden CAECILIUS. Oct. c. V—c. XIV.

2) a. a. O. p. 20.

3) Ook Prof. ALZOG (a. a. O. p. 141) wijst op dat verschil tusschen den *Octavius* en den *Apologeticus*, als hij schrijft: „Seiner Tendenz nach ist dieser interessante Dialog vorherrschend eine Widerlegung der Irrthümer und Angriffe der Heiden, keine eingehende Begründung der christlichen Lehre, so dass man in letzterer Beziehung in dem *Apologeticum* des TERTULLIAN einen wesentlichen *Fortschritt* bemerkt, was noch weiter für das oben festgestellte chronologische Verhältniss beider Schriften spricht.”

positief christelijke elementen bevat dan de *Octavius* 1). En op grond hiervan gelooven wij, dat de apologie van MINUCIUS *ouder* is dan die van TERTULLIANUS.

Draagt dus het geschrift van MINUCIUS de kenmerken, dat het *ouder* is dan dat van TERTULLIANUS, wij zullen thans tot besluit van deze paragraaph nog eenige oogenblikken wijden aan het onderzoek: *onder welken keizer* MINUCIUS geleefd en geschreven heeft.

Zooals wij boven 2) konden zien, meenen verreweg de meeste geleerden, dat MINUCIUS onder den keizer ALEXANDER SEVERUS geleefd en geschreven heeft. Ook LÜBKERT is deze meening toegedaan en tracht haar te verdedigen 3). Hij gaat daarbij uit van *uitwendige* getuigen, hierop zich grondende, dat HIERONYMUS onzen apologet stelt tusschen TERTULLIANUS en CYPRIANUS; dat EUCHERIUS onzen schrijver plaatst vóór CYPRIANUS, en dat het werkje van CYPRIANUS „*de idolorum vanitate*” niets anders is dan een „Auszug” uit den *Octavius*. Tusschen het jaar 198, den vervaardigingstijd van den *Apologeticus*, en het jaar 258, het sterfjaar van CYPRIANUS, moet MINUCIUS dan geleefd hebben. Nu kan, volgens LÜBKERT, de *Octavius* geschreven zijn onder de regering van de keizers ANTONINUS CARACALLA 211—217, ALEXANDER SEVERUS 222—235 en PHILIPPUS ARABS 244—249; maar omdat eene *vrij oude traditie* den bloeitijd van MINUCIUS onder ALEXANDER SEVERUS plaatst en ook *overtuigende gronden* hiervoor spreken, gelooft LÜBKERT, dat MINUCIUS onder de regering van laatstgenoemden keizer zijne apologie in het licht heeft gegeven.

Vroeger hebben wij reeds bewezen, dat HIERONYMUS en

1) Zie boven p. 43 en 44 en vergel. J. ALLEKER. „Oct. des Min. Fel.” Vorwort p. II.

2) Zie p. 4—6.

3) a. a. O. p. 2—4.

EUCHERIUS in hunne schriften ons geen gevoelen mededeelen aangaande den leeftijd van MINUCIUS ¹⁾, zoodat dus het *uitgangspunt* van LÜBKERT verkeerd is. Tevens hebben wij aangetoond, dat de *Octavius oorspronkelijk* en *ouder* is dan de *Apologeticus* ²⁾, zoodat reeds daardoor de meening weêrlegd is, dat MINUCIUS on'er ALEXANDER SEVERUS gebloeid heeft. Maar niettegenstaande dat alles achten wij ons toch verplicht die „ziemlich alte Tradition” en die „überzeugende Gründe,” waarop LÜBKERT zich beroept, eens critisch te gaan beschouwen; en dit te meer, daar Dr. ALLEKER ³⁾ beweert, dat het door LÜBKERT „fast zur Gewisheit” verheven is, dat MINUCIUS onder ALEXANDER SEVERUS geschreven heeft, terwijl Dr. TIJSSEN ⁴⁾ aan EBERT het ten kwade duidt, dat deze „op de zoo belangrijke aanwijzingen van LÜBKERT geen acht heeft geslagen.”

Die *vrij oude traditie* nu, waarvan LÜBKERT melding maakt, is deze: De Italiaansche historieschrijver MARC-ANTONIO COCCIO, gewoonlijk SABELLICUS genaamd, die circa het jaar 1500 leefde en uit vroegere werken vlijtig verzamelde, verzekert, dat MINUCIUS zijn' bloeitijd te Rome beleefde, als URBANUS I daar bisschop was. De tijd nu, waarin URBANUS paus was, valt zamen met de eerste regeringsjaren van ALEXANDER SEVERUS 223—250. Evenzoo beweert de duitsche geschiedschrijver JOHANN VON TRITTENHEIM, in zijn werk *liber de ecclesiasticis scriptoribus*, dat als eene voortzetting van het beroemde werk van HIERONYMUS moet beschouwd worden, dat MINUCIUS circa het

1) Zie bl. 8—10.

2) Zie bl. 14—48.

3) „Octavius des Min. Fel.” Vorwort S. II.

4) „Eene verdediging des christendoms” etc. te vinden in „Geloof en Vrijheid” 3^e Jg. 1^e Af. bl. 25 Aanm. 5.

jaar 230 onder ALEXANDER SEVERUS te Rome gebloeid heeft ¹⁾).

Wij moeten gulweg bekennen, dat wij hoegenaamd geen gewigt hechten aan deze oude traditie. SABELLICUS toech voert geen enkel historisch getuigenis aan voor zijne bewering, zooals BALDUINUS ²⁾ ons mededeelt en zooals LÜBKERT ³⁾ zelf erkent. Op de losse bewering van SABELLICUS mag men naar ons inzien geen gevoelen aangaande den leeftijd van MINUCIUS bouwen. Ook TRITHEMIUS verdient hier weinig geloof, omdat deze geschiedschrijver zijne meening naar alle waarschijnlijkheid gegrond heeft op hetgeen hij in den *catalogus* van HIERONYMUS vond en zich dus, evenals zoovele anderen, door dien *catalogus* heeft laten misleiden ⁴⁾).

Thans zijn aan de orde de *drie overtuigende gronden*, nog door LÜBKERT tot handhaving van zijn gevoelen genoemd.

Arg. I. In c. VII 6 van den *Octavius* wordt aldus gesproken van den oorlog met de Parthen: „ut Parthos signa repetamus.” Van gewigt is het, volgens LÜBKERT, niet alleen dat hier door MINUCIUS het *praesens* wordt gebruikt, maar ook dat overal van dezen oorlog melding wordt gemaakt. En nu vervolgt LÜBKERT zijn betoog aldus: „Al had wel is waar reeds AUGUSTUS de bedoelde veldteekenen terug gewonnen, zooals HORATIUS het in hem roemt, lib. III, od. V v. 4, toch waren de Parthen nog altijd onoverwonnen; MARCUS AURELIUS moest LUCIUS VERUS met een leger tegen hen afzenden en CARACALLA werd in den oorlog vermoord. ALEXANDER SEVERUS, door eene voor Rome zeer gewigtige revolutie in dat rijk, tot den oorlog genoodzaakt,

1) LÜBKERT, a. a. O. S. 4—5.

2) Dissertatio etc. in de editie van den *Octavius* door DAVISIUS p. 2.

3) a. a. O. S. 4.

4) Zie boven bl. 8—10.

is waarschijnlijk overwinnaar geweest circa het jaar 226; — en juist in dien tijd schijnt onze dialoog geschreven te zijn 1)."

Reeds vóór LÜBKERT had RIGALTUS 2) getracht uit deze plaats van den *Octavius* aan te wijzen, dat MINUCIUS behoorde tot den tijd van ALEXANDER SEVERUS, terwijl DAVISIUS 3) meende, dat het woord „repetamus” eene fout was van den librarius en men moest lezen „repeteremus.” VAN HOVEN 4) merkt echter op, dat deze *enallage* veel bij de Romeinen voorkomt; dat MINUCIUS op dezelfde wijze zegt „*Sic Claudii et Junii non proelium in Poenos sed ferale naufragium est,*” terwijl hij dan verder voortgaat, „et ut *Trasimenus Romanorum sanguine et major esset et decolor, sprevit auguria Flaminius;*” en dat iedereen weet, dat volgens de Romeinen de nederlaag, onder CRASSUS geleden, nooit genoeg gewroken was. VAN HOVEN meent nu, dat niets verhindert om aan te nemen, dat MINUCIUS, als hij het oog slaat op een’ oorlog den Parthen aangedaan, daarmede bedoelt den oorlog door de beide broeders aan de Parthen verklaard en door LUCIUS gelukkig ten einde gebracht.

Het verwondert ons, dat LÜBKERT met geen enkel woord spreekt van deze argumenten van VAN HOVEN, te meer, daar hij de *epistola* etc. van dien geleerde over Oct. c. VII. 6, de plaats in quaestie, heeft geraadpleegd 5). LÜBKERT zou dan toch hebben moeten erkennen, dat het gebruik van het *praesens* hier geen bezwaar kan opleveren, evenmin als het een bezwaar voor LÜBKERT is geweest, dat MINUCIUS zegt: „*sic Claudii et Junii non proelium in Poenos sed fe-*

1) LÜBKERT, a. a. O. S. 5.

2) VAN HOVEN l. c. bij LINDNER p. 305.

3) Hetzelfde werk t. a. p.

4) Hetzelfde werk t. a. p.

5) LÜBKERT, a. a. O. Anmerk. S. 85.

rale naufragium est ¹⁾” Wij gelooven om twee redenen, dat MINUCIUS hier het oog heeft op de overwinning, die AUGUSTUS op de Parthen heeft behaald.

Vooreerst toch vermeldt de geschiedenis, dat de koning der Parthen op de tijding van de komst van AUGUSTUS in Syrië de gevangenen en de vaandels teruggaf, die op het leger van CRASSUS waren buit gemaakt ²⁾. Hier wordt door MINUCIUS alleen gesproken van het *opeischen der vaandels* en *wel bepaald van die vaandels, die de Parthen van CRASSUS hadden genomen* ³⁾. De opmerking van VAN HOVEN, dat volgens de Romeinen de nederlaag van CRASSUS nooit genoeg gewroken was, en de opmerking van LÜBKERT, dat de Parthen nog altijd onoverwonnen waren, doen hier dus niets ter zake en bewijzen niets. Zóó ook moet de meening van VAN HOVEN vervallen, dat MINUCIUS hier het oog zou hebben op den oorlog met de Parthen, waarin LUCIUS overwinnaar was.

Hoe VAN HOVEN deze meening kan voorstaan en tegelijk het gevoelen verdedigen, dat onze apologeet onder de regering van ANTONINUS PIUS geschreven heeft, begrijpen wij niet; want deze twee gevoelens zijn niet met elkander te rijmen. Immers, eerst toen de keizer ANTONINUS PIUS afstand had gedaan van den troon, kwamen MARCUS AURELIUS en LUCIUS VERUS aan de regering; en onder de regering van ANTONINUS PIUS is nooit een oorlog tegen de Parthen ondernomen.

Ten anderen pleit nog het volgende voor ons gevoelen.

1) Oct. c. VII. 5.

2) W. RÜTZ, „Schets der oude gesch.” 2^e dr. 1855 bl. 200. SCHLOSSER, „Weltgesch.” Bd. IV. S. 169 en vergelijk vooral SUETONIUS, Octav. c. 21.

3) Oct. c. VII. 6: „et ut Parthos signa repetamus, dirarum imprecationes CRASSUS et meruit et irrisit.”

Opmerking verdient namelijk, dat *repetere* hier gebruikt wordt met een' *dubbelen accusativus*, hetgeen ook aan de aandacht van LÜBKERT geenszins is ontgaan. Zeer terecht zegt deze geleerde ¹⁾, dat VAN HOVEN geenszins bewezen heeft, dat men schrijven kan „*repetere aliquem aliquid*,” als hij daarvoor de volgende plaatsen aanhaalt: „*sociosque incendia poscit* ovantes, VIRG. Aen. IX. 71; „*orationes me duas postulas*,” CIC. epist. ad Div. II. 7; „*poscere caede Deos veniam*,” SILIUS ITAL. IV. 768; „*soteria poscis amicos*,” MARTIALIS, XII. 56; „*signum duces poscere*,” LIVIUS VII. 32. Minder goed vinden wij het, als LÜBKERT met betrekking tot de bewuste plaats verklaart, geen enkele reden te vinden om van het handschrift af te wijken; en als hij daarom verwerpt de lezing van LINDNER ²⁾ „ut Parthos signa *reposcamus*,” die deze geleerde, met een beroep op VIRGILIUS, Aen. VII 606 en andere plaatsen, voor de lezing „ut Parthos signa *repetamus*” heeft in de plaats gesteld. Wel gelooft LÜBKERT ³⁾ met LINDNER, dat MINUCIUS bij de ons bekende plaats de zoo even aangehaalde woorden van VIRGILIUS voor oogen gehad heeft, maar LÜBKERT meent, dat onze apologeet opzettelijk het Virgilische *reposcere* in *repetere* veranderd heeft, omdat MINUCIUS gaarne eene kleine verandering maakt, waar hij woordelijk aanhaalt, en omdat hij geen afkeer heeft van ongewone uitdrukkingen.

Al kunnen wij in deze verklaring van LÜBKERT niet deelen, omdat wij bij onzen classiek latijnschen schrijver niet zulk eene willekeurige, slechte afwijking van de oorspronkelijke woorden van VIRGILIUS kunnen denken en bij hem iets dergelijks ook nergens anders vinden; al hebben wij

1) LÜBKERT, a. a. O. Anmerk. S. 85.

2) „M. Min. Fel. Oct.” Ed. II. p. 311—313. Excursus I.

3) a. a. O. Anmerk. S. 85.

geen enkel bezwaar om de veranderde lezing van LINDNER over te nemen, toch komen wij zoowel met LÜBKERT als met LINDNER overeen in de meening, dat MINUCIUS de ons bekende woorden geschreven heeft met de aangehaalde uitdrukking van VIRGILIUS voor de oogen. En hierop juist komt onze argumentatie neder. Is het namelijk waar, dat onze apologet bovengenoemde woorden aan VIRGILIUS heeft ontleend, hetzij veranderd of onveranderd, dan is het ook een feit, dat hij denzelfden inhoud, door VIRGILIUS in die uitdrukking gelegd, tevens daarbij overneemt. En bij VIRGILIUS kunnen die woorden zonder eenigen twijfel op niets anders slaan dan hierop, dat AUGUSTUS de veldteekenen van de Parthen heeft teruggevorderd, die zij van de Romeinen onder CRASSUS hadden genomen. Een bewijs voor ons, dat met „ut Parthos signa repetamus” in den *Octavius* bedoeld wordt de overwinning van AUGUSTUS op de Parthen en niet die van ALEXANDER SEVERUS, zooals LÜBKERT geheel en al ten onregte beweert. Immers de voorstelling, die LÜBKERT geeft, als zou ALEXANDER SEVERUS, door een’ opstand in het Parthische rijk tot den oorlog gedwongen, overwinnaar geweest zijn in het jaar 226, is geheel en al verkeerd. Want de geschiedenis vermeldt, dat het Parthische rijk in het jaar 226 is vernietigd niet door ALEXANDER SEVERUS maar door ARTAXERXES I ¹⁾, en dat de laatste oorlog, dien de Romeinen met de Parthen gevoerd hebben, die onder MACRINUS geweest is ²⁾.

Arg. II. Het geheele gesprek in den *Octavius* wordt in zekeren zin veroorzaakt door de *Serapis* zuil in *Ostia*;

1) F. C. SCHLOSSER, „Weltgesch.” Bd. IV. S. 391. GEORG WEBER, „Lehrb. der Weltgesch.” Leipzig 1870. Bd. I. S. 440.

2) SCHLOSSER, a. a. O. Bd. IV. S. 386. AUGUST PAULY, „Real-Encycl.” Bd. V. S. 1205.

ALEXANDER SEVERUS liet zich in de mysterieën van Serapis inwijden en den tempel van deze godheid te Rome verfraaijen en nu eindigt LÜBKERT dit argument met de woorden: „dadurch würde wahrscheinlich die Verehrung des Serapis neu angereizt und befördert, und der heftige Heide caecilius zu einer Huldigung bewogen ¹⁾.”

Wij vinden dit argument van LÜBKERT zeer gezocht en weinig beteekenend. Zeer voorzigtig zegt hij, dat *waarschijnlijk* de vereering van Serapis op nieuw werd bevorderd en de heiden CAECILIUS tot vereering bewogen, omdat ALEXANDER SEVERUS etc.; want de geschiedenis spreekt zelfs met geen enkel woord van eene buitengewone vereering van *Serapis*, juist ten tijde van ALEXANDER SEVERUS. Wij achten de vermelding van de Serapiszuil en van hare vereering door CAECILIUS gansch eenvoudig en natuurlijk. Immers, als wij bedenken, dat reeds de keizer DOMITIANUS ter eere van Serapis een' tempel had gebouwd, dat juist Serapis behoorde onder de *Lares viales* en dat juist deze godheid met *zeer veel bijgeloof* werd vereerd ²⁾, dan kunnen wij niets vreemds in het verschijnsel vinden, dat MINUCIUS hier CAECILIUS laat optreden als een vereerder van deze beeldzuil.

Arg. III. De woorden „Tutius per Jovis genium pejorare quam regis” Oct. c. XXIX. 6, zijn een derde grond voor LÜBKERT, dat MINUCIUS onder ALEXANDER SEVERUS moet geschreven hebben, daar juist deze keizer in dit opzigt eene verordening gegeven had, zoodat BALDUINUS bij deze plaats aanteekeent: „suspicio hic notari quandam constitutionem Alexandri Severi” etc. ³⁾.

Ook dit argument achten wij niet minder gezocht dan het

1) LÜBKERT, a. a. O. S. 5.

2) LINDNER, „M. Min. Fel. Oct.” Ed. II. p. 8. Noot 5.

3) LÜBKERT, a. a. O. S. 5—6.

vorige. Wij vinden geen enkelen *grond* voor het vermoeden van BALDUINUS; ook LÜBKERT geeft er niet een', maar erkent zelf, dat de gewoonte om bij den genius van den vorst te zweren reeds *ouder* was, en noemt dan onder anderen ook TERTULLIANUS (*Apolog.* c. XXIX) op als sprekende van deze gewoonte ¹⁾. TERTULLIANUS kon toch die verordening van ALEXANDER SEVERUS niet weten, toen hij zijn *Apologeticus* schreef; want TERTULLIANUS vervaardigde dit werk in het jaar 198, zooals LÜBKERT zelf aanneemt ²⁾, en ALEXANDER SEVERUS kwam eerst aan de regering in het jaar 222 ³⁾, zoodat hij toen eerst eene verordening geven kon. Wij stellen dus met volle vrijmoedigheid de vraag: op welken grond neemt LÜBKERT aan, dat juist MINUCIUS het oog moet gehad hebben op die verordening van ALEXANDER SEVERUS, als hij schrijft: „*tutius per Jovis genium pejerare, quam regis.*” Wij gelooven, dat hiervoor geen enkele grond bestaat en dat dus het argument van LÜBKERT door niets wordt gewettigd. Even goed als TERTULLIANUS van deze gewoonte kon spreken, zonder iets te weten van de verordening van ALEXANDER SEVERUS, kon MINUCIUS het ook doen, zonder dat hij daarom onder ALEXANDER SEVERUS behoefde te leven. Ja, wat meer is, wij gelooven zelfs, dat TERTULLIANUS zich ook hier als *navolger* van MINUCIUS ver-raadt, en dat de uitdrukking van MINUCIUS „*tutius per Jovis genium pejerare quam regis*” aan TERTULLIANUS juist aanleiding gegeven heeft, om dezelfde gedachte neêr te schrijven met de woorden: „*citius denique apud vos per omnes Deos, quam per unum genium Caesaris pejeratur.*”

Wij meenen ons gevoelen te kunnen regtvaardigen met

1) LÜBKERT, a. a. O. S. 5.

2) a. a. O. S. 4.

3) GEORG WEBER, a. a. O. Bd. I. S. 440.

een beroep op de groote *overeenstemming* van beide uitdrukkingen, terwijl wij het er voor houden, dat TERTULLIANUS navolger is op grond, dat *vooreerst* de meer eenvoudige en tevens meer kernachtige uitdrukking van MINUCIUS meer het kenmerk van oorspronkelijkheid vertoont dan die van TERTULLIANUS, die zooals ieder gemakkelijk zien zal niets anders is dan eene *uitwerking* van de woorden van onzen apologeet; en *ten anderen* omdat TERTULLIANUS terstond op de ons bekende woorden laat volgen de beschuldiging van „crimen laesae majestatis.”

Deze bedenking tegen de christenen wordt dan door TERTULLIANUS zeer uitvoerig weêrlegd, terwijl MINUCIUS haar in het geheel niet vermeldt. Was MINUCIUS *navolger* geweest, dan zou hij naar ons inzien de christenen ook van deze aanklagt der heidenen hebben moeten vrijpleiten, daar volgens het oordeel van LÜBKERT ¹⁾ en ook naar onze meening de *Octavius* juist „eine *Schutzschrift* wider die Angriffe der Heiden sein sollte.” MINUCIUS had deze beschuldiging dus in zijn' tijd nog niet gehoord. Want ware deze bedenking aan onzen apologeet bekend geweest (en bekend moest zij aan MINUCIUS zijn, als hij den *Apologeticus* gelezen en gebruikt had, dewijl TERTULLIANUS verbazend uitvoerig over deze beschuldiging handelt), dan zou hij haar ook zonder twijfel in den *Octavius* genoemd en weêrlegd hebben, daar de bedenking van het „crimen laesae majestatis” een niet onbelangrijke aanval der heidenen tegen de christenen was, die in een „*Schutzschrift* wider die Angriffe der Heiden” noodzakelijk moest afgeslagen worden. Had MINUCIUS dit om welke reden ook verzuimd, dan zou hij naar ons oordeel niet meer dien lof verdienen, dien LÜBKERT ²⁾ hem geeft en dien ook wij hem niet willen onthouden.

1) a. a. O. S. 20.

2) a. a. O., waar wij lezen: „Allein man bedenke, dass dieser Dialog nur

De slotson onzer critische beschouwing is: noch de „ziemlich alte Tradition,” noch de „überzeugende Gründe” van LÜBKERT hebben ons overtuigd, dat MINUCIUS onder ALEXANDER SEVERUS geleefd en geschreven heeft.

Thans zullen wij eens nagaan, of er ook in onze apologie nog andere indicia voor den tijd harer vervaardiging te vinden zijn.

In den *Octavius* wordt een zekere FRONTO vermeld, die door CAECILIUS genoemd wordt *Cirtensis noster*. Met het pronomen *noster* wordt volgens VAN HOVEN ¹⁾ te kennen gegeven, dat CAECILIUS een *tijdgenoot* was van FRONTO. VAN HOVEN meent verder, dat met FRONTO bedoeld wordt MARCUS JULIUS FRONTO (dien MEIER e. a. liever noemen MARCUS CORNELIUS FRONTO) ²⁾, die in het jaar 143 tot consul verkozen is. MINUCIUS zal dan als *tijdgenoot* van dezen FRONTO onder den keizer ANTONINUS PIUS geleefd en geschreven hebben.

LÜBKERT ³⁾ bestrijdt dit argument met de opmerking, dat FRONTO alleen door CAECILIUS *noster* wordt genoemd, terwijl later OCTAVIUS *tuus* FRONTO zegt. Hieruit volgt volgens LÜBKERT, dat met het pronomen *noster* niet wordt gewezen op een' *tijdgenoot*; want anders had ook OCTAVIUS moeten spreken van FRONTO *noster*. LÜBKERT meent, dat *noster* hier beteekent een man van *onze* (heidensche) partij en *tuus* een man van *uwe* (heidensche) partij, daar FRONTO bekend stond als een hevige vijand der christenen.

Wij geven gaarne aan LÜBKERT toe, dat de verklaring,

eine *Schutzschrift* wider die Angriffe der Heiden sein sollte und sich also darauf stets beziehen musste; *diesen Zweck nun hat MINUCIUS auf eben so schöne als treffende Weise erreicht.*”

1) l. c. p. 286—293.

2) l. c. p. 6.

3) a. a. O. S. 8. N°. 4.

die hij van de pronomina *noster* en *tuus* geeft, zeer juist is; maar wij zijn het met hem niet eens, als hij beweert, dat MINUCIUS geen tijdgenoot geweest is van MARCUS CORNELIUS FRONTO. Wel gelooven wij, dat VAN HOVEN dwaalt, als hij schrijft *noster* i. e. *aequalis et consentiens* 1). Maar als wij bedenken *op welke wijze* CAECILIUS van FRONTO spreekt, dan meenen wij daaruit te kunnen en te moeten besluiten, dat MINUCIUS een tijdgenoot van dien beroemden rhetor zal geweest zijn. Immers, CAECILIUS spreekt van FRONTO als van een' man, die nog algemeen bekend was. Hij noemt hem eenvoudig *Cirtensis noster* 2), alleen dus naar de plaats waar hij geboren was, zonder den naam FRONTO te vermelden of reeds vermeld te hebben. Iedereen moest dus bij *Cirtensis noster* terstond denken aan den rhetor MARCUS CORNELIUS FRONTO, wilde namelijk CAECILIUS verstaanbaar zijn. En nu gelooven wij, dat MINUCIUS nooit *op deze wijze* FRONTO ten tooneele gevoerd zou hebben, als deze man reeds sedert 56 à 60 jaren dood was. Want stellen wij met LÜBKERT vast, dat met den vermelden FRONTO bedoeld wordt MARCUS CORNELIUS FRONTO, de leermeester van MARCUS AURELIUS 3), dan moeten wij daarbij aannemen, dat deze rhetor reeds sinds 56 à 60 jaren overleden was, toen MINUCIUS den heiden CAECILIUS van FRONTO liet spreken. Immers, het sterfjaar van FRONTO valt tusschen de jaren 166 en 170 4) en de vervaardiging van den *Octavius* stelt LÜBKERT in het jaar 226 5). Wij gevoelen ons met het oog hierop gedrongen om aan te nemen, dat MINUCIUS *gelijktijdig* met FRONTO geleefd heeft, en plaatsen daarom onze apologie onder de regering

1) VAN HOVEN, l. c. p. 286 § 8.

2) Oct. c. IX. 8.

3) LÜBKERT, a. a. O. S. 8. N°. 4.

4) AUGUST PAULY, a. a. O. Bd. III. S. 521 f.

5) a. a. O. S. 6.

van den keizer ANTONINUS PIUS. Mogt iemand soms meenen, dat op grond van het bovenstaande MINUCIUS even goed zijn' dialoog kon geschreven hebben onder de regering van HADRIANUS ¹⁾ of van MARCUS AURELIUS ²⁾, omdat FRONTO reeds ten tijde van den eersten en nog ten tijde van den laatsten leefde en beroemd was ³⁾, dan verwijzen wij hem naar hetgeen wij, eenige bladzijden verder, dienaangaande in het midden brengen ⁴⁾. Hier moeten wij nog even stilstaan bij hetgeen LÜBKERT aanvoert ter bestrijding van hen, die den *Octavius* terugbrengen tot den tijd van den keizer ANTONINUS PIUS.

LÜBKERT beweert, dat men vóór MARCUS AURELIUS geen vervolging tegen de christenen kan aanwijzen „von welcher das bekannt und auch nur wahrscheinlich wäre, was c. XXXVII 4 vorkommt, dass Weiber und Kinder heldenmüthig für ihren Glauben als Märtyrer gestorben seijen ⁵⁾.”

Tot weêrlegging van deze bedenking wijzen wij op de vervolgingen tegen de christenen onder NERO, DOMITIANUS en TRAJANUS.

Bepaald *waarschijnlijk* achten wij het, dat reeds onder NERO niet alleen mannen, maar ook vrouwen en kinderen ter

1) DE MURALTO (l. c. p. 16—17), meent, dat de *Octavius* ook kon geschreven zijn onder HADRIANUS, omdat in dit geschrift in het geheel niet gesproken wordt van de Joden, die uit hun vaderland verdreven zijn, zooals bij TERTULLIANUS c. XXI. Maar deze laatste verdrijving der Joden, die door MÜNTER tot het jaar 136 gebragt wordt, kon volgens DE MURALTO toch wel aan MINUCIUS bekend zijn, zonder dat deze er opzettelijk melding van maakte, omdat bij MINUCIUS veel minder gesproken wordt, van de Joden dan bij TERTULLIANUS.

2) TZSCHIRNER, VAN SENDEN, GIESELER, KESTNER etc. beweren, dat onze dialoog vervaardigd is onder MARCUS AURELIUS; zie boven op bl. 5 en 6.

3) AUGUST PAULY, a. a. O. Bd. III. S. 521 f.

4) bl. 64.

5) LÜBKERT, a. a. O. S. 6.

wille van hun geloof gestorven zijn. Want van een onnensch als NERO, die zijne eigene moeder AGRIPPINA, zijne echtgenooten OCTAVIA en POPPAEA, zijn' leermeester SENECA, LUCANUS, PETRONIUS en andere geleerde mannen liet vermoorden ¹⁾; die alleen om zich genoeg te verschaffen duizende menschen blootstelde aan het gevaar van levend verbrand te worden ²⁾; die de onschuldige christenen op de wreed-aardigste wijze liet martelen ³⁾; ja, die beschouwd kan worden als eene bepaalde type van onmeêdoogendheid, wreedheid, laagheid en dierlijkheid; van zulk een onnensch is het niet te verwachten, dat het de zwakke vrouwen en de onschuldige kinderen zal gespaard hebben. Bovendien deelt ons SUETONIUS in zijn leven van NERO c. 16 zeer eenvoudig mede: „de christenen, eene nieuwe, schadelijke secte roeide hij (nl. NERO) uit door hen te dooden ⁴⁾.”

Onder DOMITIANUS worden als martelaren met name vermeld FLAVIUS CLEMENS en diens vrouw DOMITILLA ⁵⁾, terwijl EUSEBIUS in zijn *Chronicon* uitdrukkelijk verklaart, dat onder DOMITIANUS vele christenen den martelaarsdood zijn gestorven ⁶⁾.

Dat onder den keizer TRAJANUS ook vrouwen en kinderen ter dood gebragt zijn, omdat zij christenen waren, blijkt duidelijk uit den brief van PLINIUS aan TRAJANUS. PLINIUS toch verklaart in dezen brief ⁷⁾, dat hij bij het straffen der christenen in verlegenheid is „of men niet op het onderscheid van ouderdom behoort te letten dan of men de

1) Bibliotheca Classica. Daventriae 1806 p. 309. Nero.

2) Zie de redenen, waarom Nero te Rome brand heeft gesticht bij HAGENBACH, „De christel. kerk in de drie eerste eeuwen,” Dl. I. bl. 132.

3) HAGENBACH, t. a. p. Dl. I. bl. 133.

4) HERZOG, a. a. O. Bd. X. S. 275.

5) HAGENBACH, t. a. p. Dl. I. bl. 142.

6) HERZOG, a. a. O. Bd. III. S. 478.

7) HAGENBACH, t. a. p. Dl. I. bl. 147—149.

teedere jeugd op dezelfde wijze als de meer gevorderden in kracht en jaren moet behandelen" etc. Daarop schrijft hij aan TRAJANUS, hoe hij *tot dusverre* heeft gehandeld: „Ik heb hen gevraagd of zij christenen waren. Als zij zulks toestemden heb ik hen voor de tweede en derdemaal ondervraagd en hen met de doodstraf bedreigd; bleven zij hierop volhouden, dan heb ik hen laten *ter dood brengen*” etc. Vervolgens meldt PLINIUS, wie hij heeft gemeend te moeten *vrijlaten*, wat hij van hen vernomen heeft en dat hij het noodig heeft geoordeeld „van *twee maagden*, die dienaressen (ministrae) werden genoemd, door middel van de *pijnbank* te vernemen, wat van de zaak waarheid was.” Dan berigt PLINIUS, wat hij door middel van de pijnbank bij die maagden heeft ontdekt, en dat deze ontdekking hem heeft doen besluiten om den keizer te raadplegen; „want de zaak scheen mij allezins der overweging waardig, bijzonder om het groot aantal dergenen, die er door in gevaar gebracht worden. Want velen van *allerlei ouderdom* en stand en van *beiderlei kunne* zijn in dit gevaar of zullen er in komen” etc.

Ieder onpartijdige zal naar ons inzien moeten toestemmen, dat de bewuste bedenking van LÜBKERT door het bovenstaande genoegzaam is weêrlegd. Wij hechten in onze bestrijding vooral waarde aan het getuigenis van PLINIUS, omdat LÜBKERT juist den brief van PLINIUS voor *echt* erkent ¹⁾. De drie bekende „überzeugende Gründe”, die LÜBKERT ²⁾ ook inbrengt tegen de meening, dat MINUCIUS onder ANTONINUS PIUS is opgetreden, hebben wij boven reeds ontzenuwd, zoodat wij er dus hier van kunnen zwijgen en voortgaan met het opsporen van verdere indicia voor den leeftijd van MINUCIUS.

1) a. a. O. S. 8, N°. 3.

2) a. a. O. S. 6.

Het geheele werk van MINUCIUS geeft ons den indruk, dat het niet vervaardigd is in een' tijd van vervolging, maar dat het geschreven is, toen de christenen zich mogten verheugen in eene „längere Pause von Unangefochtenheit" 1). De verhouding tusschen heidenen en christenen is zeer gunstig; zij geven elkander wederkeerig de meest vertrouwelijke namen Oct. c. III. 1, IV. 3, XV. 3, XVI. 2, 3, 6, ja, een christen durft een' heiden zelfs te regt wijzen over zijn geloof Oct. c. III. 1 2).

Zulk eene beschrijving van den toestand der christenen past geheel in den tijd van den keizer ANTONINUS PIUS. Deze toch was een man van eene edele, zedelijke inborst, die zich het lot van allen aantrok, die gekroond was met den eerenaam van „vader des vaderlands" en die tot grondregel had aangenomen: „liever éénen burger te behouden dan duizend vijanden te dooden" 3). Deze keizer begunstigde ook zooveel mogelijk de christenen en vaardigde een edict tegen het vervolgen van hen uit. Al heeft nu wel is waar de critiek de echtheid van het edict betwijfeld, zooals het ons bewaard is door JUSTINUS en EUSEBIUS, toch gelooven wij met HAGENBACH 4), dat de keizer ANTONINUS PIUS een edict heeft uitgevaardigd ten gunste der christenen, dat van dezelfde strekking is als hetgeen wij bij JUSTINUS en EUSEBIUS vinden.

1) ADOLF EBERT, a. a. O. S. 23.

2) LÜBKERT, a. a. O. S. 4.

3) HAGENBACH, „De chr. kerk in de drie eerste eeuwen," Dl. I, bl. 187. WEBER verklaart, dat de regering van ANTONINUS PIUS gelden kan als „het gouden tijdvak van den Romeinschen keizertijd." En CAPITOLINUS besluit de levensbeschrijving van dezen keizer met de woorden: „ANTONINUS was bijna de eenige onder de keizers, die, zooveel het van hem afhing, noch het bloed van burgers noch dat van vijanden vergoot, en die met regt wegens zijn geluk, zijne menschenliefde, zijne rustige regering en zijn' eerbied voor de godsdienst en de oud-romeinsche heilighdommen met NUMA verdient vergeleken te worden." (GEORG WEBER, a. a. O. Bd. I. S. 418).

4) t. a. p. Dl. I. bl. 189.

Dit toch kan uit andere getuigen zoo goed als bewezen worden 1).

Onder de regering van dezen keizer moet MINUCIUS zijne apologie geschreven hebben, daar de christenen in zulk een' rustigen toestand, als MINUCIUS ons afschildert, niet verkeerd hebben onder de regeringen van HADRIANUS, MARCUS AURELIUS, COMMODUS, PERTINAX, JULIANUS en SEPTIMIUS SEVERUS; en andere keizers dan de hier genoemden kunnen niet in rekening komen. Want stellen wij met TZSCHIRNER 2) en LÜBKERT 3) vast, dat de *Apologeticus* geschreven is in het jaar 198, dan moet MINUCIUS zijn' *Octavius*, die ouder is dan de *Apologeticus* 4), in elk geval vervaardigd hebben vóór het jaar 198; en SEPTIMIUS SEVERUS regeerde van 193 tot 211 5). Dus deze keizer is de allerlaatste, onder wien onze dialoog kan ontstaan zijn. Vóór de regering van HADRIANUS kan het geschrift van MINUCIUS niet gemaakt zijn wegens de vermelding van FRONTO, die eerst onder dezen keizer leefde en als rhetor naam maakte 6).

Mogt iemand soms tegen ons gevoelen de bedenking opperen, dat de geschiedenis toch geen melding maakt van eene bepaalde *vervolg*ing der christenen onder COMMODUS, PERTINAX en JULIANUS, en dat daarom de *Octavius* wel kon bewerkt zijn onder COMMODUS 7), die regeerde van 180 tot 192 8),

1) MELITO VAN SARDES beroept zich in eene opdracht aan MARCUS AURELIUS op een edict zijns vaders IV. 26, zie HAGENBACH. „De chr. kerk in de drie eerste eeuwen,” bl. 189 Noot 1.

2) „Gesch. der Apolog.” S. 269.

3) a. a. O. S. 4.

4) Zie bl. 28—48.

5) GEORG WEBER, a. a. O. Bd. I. S. 439.

6) DE MURALTO, l. c. p. 16.

7) RUSSWURM beweert, dat MINUCIUS onder COMMODUS heeft geschreven, zie TZSCHIRNER, „Der Fall des Heidenthums,” Bd. I. S. 221.

8) GEORG WEBER, a. a. O. Bd. I. S. 438.

dan geven wij het eerste toe, maar ontkennen het laatste. De keizer COMMODUS toch was iemand, die alleen genoeg vond in de laagste zinnelijke genietingen, of om als „Romeinsch Hercules” in kampspelen en diereengevechten op te treden; die overigens alle regeringszaken overliet aan den bevelhebber zijner lijfwacht, den heerschzuchtigen PERENNIS en, na diens vermoording, aan den hebzuchtigen CLEANDER, die beiden „in naam des keizers nog erger woedden dan pest en hongersnood, welke gelijktijdig de hoofdstad bezochten” 1). Bovendien vindt men bij EUSEBIUS en HIERONYMUS verhaald, dat, niettegenstaande de karakterlooze wreedheid van COMMODUS door den invloed zijner bijzit MARCIA, die den christenen genegen was, in zachtheid voor de christenen was verkeerd, toch nog APOLLONIUS gedood werd, als de welsprekende apologeet van het christendom in den senaat 2).

Dat onder de woelige regering van PERTINAX en JULIANUS, die elk afzonderlijk slechts eenige maanden de teugels van het bewind in handen hadden 3), MINUCIUS zijne apologie niet kan gemaakt hebben, is naar ons inzien boven alle bedenking verheven.

TZSCHIRNER 4) voert nog als bewijs aan, dat MINUCIUS vóór TERTULLIANUS geschreven heeft, dat in den *Octavius* geen melding gemaakt wordt van die wondervolle redding van het keizerlijke leger door het gebed van christelijke soldaten, terwijl dit daarentegen in den *Apologeticus* wordt medegedeeld.

Ook wij meenen dit argumentum *e silentio* te moeten gebruiken, niet alleen tot handhaving van de prioriteit van MINUCIUS, maar ook om aan te toonen, dat onze apologie

1) GEORG WEBER, a. a. O. Bd. I. S. 438.

2) KARL HASE „Gesch. der kerk” bl. 51.

3) GEORG WEBER a. a. O. Bd. I. S. 438—439.

4) „Der Fall des Heidenthums” Bd. I. S. 219.

onder ANTONINUS PIUS vervaardigd is. Immers, hetgeen van de zoogenaamde „legio fulminatrix” verhaald wordt, moet plaats gehad hebben onder den keizer MARCUS AURELIUS, in het jaar 174 ¹⁾. MINUCIUS heeft het verhaal *niet gekend*; want anders zou hij het evenzeer als TERTULLIANUS medege-deeld hebben, daar dit zeer voor de christenen pleitte en MINUCIUS ruimschoots gelegenheid had het in zijn’ *Octavius* aan te voeren. Hieruit volgt *vooreerst*, dat de *Apologeticus* niet tot voorbeeld kan gestrekt hebben aan MINUCIUS; want anders zou deze dit verhaal gekend en evenzeer als TERTULLIANUS vermeld hebben, die zulk een schoon gebruik hiervan gemaakt heeft ²⁾; en *ten anderen*, dat MINUCIUS zijn geschrift in het licht heeft gegeven, vóórdat die wondervolle redding van het keizerlijke leger had plaats gehad; want anders zou zulk een gewichtig feit voor de christenen noodwendig ook ter oore van onzen apologet zijn gekomen.

Na MARCUS AURELIUS heeft onze schrijver dus zijn’ dialoog niet opgesteld.

Acht TZSCHIRNER ³⁾ intusschen, ook op grond van bovenstaand argument, het waarschijnlijk, dat MINUCIUS *onder de regering* van MARCUS AURELIUS geschreven heeft, wij meenen die waarschijnlijkheid te moeten betwijfelen. Want al vinden wij veel geboekt, dat tot lof strekt van dezen keizer ⁴⁾, toch weten wij uit de geschiedenis, dat MARCUS AURELIUS in zijne stoicijnsche wijsheid een’ sterken afkeer had van de geestdrift der christenen; dat hij den haat, dien het volk tegen de christenen koesterde, niet zocht te beteugelen; dat hij zelfs het stelsel der opsporing invoerde en allerlei martelingen liet

1) KARL HASE t. a. p. bl. 51.

2) „Apologeticus” c. V.

3) „Der Fall des Heidenthums” Bd. I. S. 219.

4) HAGENBACH, „De chr. kerk in de drie eerste eeuwen.” Dl. I. bl. 189

aanwenden om de christenen tot afval te dwingen; dat reeds in het jaar 166 JUSTINUS den marteldood stierf, nadat de keizer in het jaar 161 de regering had aanvaard; terwijl verder een tal van gruwelen onder dezen keizer tegen de christenen gepleegd zijn ¹⁾. De toestand der christenen is dus verre van gunstig onder dezen keizer geweest. En in verband met het vroeger door ons beredeneerde, gelooven wij daarom, mede op grond hiervan, dat MINUCIUS niet *onder* MARCUS AURELIUS als apologet is opgetreden.

Zoo even hebben wij aangetoond, dat MINUCIUS zijn' dialoog niet *na* MARCUS AURELIUS kan bewerkt hebben; dus moet MINUCIUS *vóór* den bovengenoemden keizer zijne apologie hebben opgesteld. Alleen onder ANTONINUS PIUS kan nu de vervaardiging van den *Octavius* gesteld worden, daar zij niet kan plaats gehad hebben *vóór* of *onder* de regering van HADRIANUS ²⁾.

Boven hebben wij reeds bij herhaling de aandacht gevestigd op de overeenstemming van onze apologie met die van JUSTINUS MARTYR en ATHENAGORAS. Op grond van die overeenstemming gelooven wij, dat de *Octavius* moet teruggebracht worden tot ongeveer denzelfden tijd, als waaruit genoemde schriften afkomstig zijn. Volgens TZSCHIRNER ³⁾ rigtte JUSTINUS MARTYR zijne eerste apologie in het jaar 139 aan den keizer ANTONINUS PIUS, aan diens zonen AURELIUS en VERUS en aan den Romeinschen senaat. Het geschrift van ATHENAGORAS is gerigt aan de keizers MARCUS AURELIUS en COMMODUS. Afgezien nu van de vraag, of de „*πρόσβεια*” een geschrift zij van de hand van ATHENAGORAS of eerst uit de derde eeuw afkomstig, zoo meenen wij toch met TZSCHIR-

1) JOH. HEINR. KURTZ, t. a. p. bl. 24 en HAGENBACH t. a. p. Dl. I. bl. 190 en verv.

2) Zie boven bl. 64.

3) „Geschichte der Apologetik” S. 233.

NER te moeten aannemen: „dat de schrijver zich in den tijd van MARCUS AURELIUS verplaatst heeft en zóó schreef, als hij zou geschreven hebben, die aan deze keizers eene apologie overhandigd had” 1).

Met het oog op den vervaardigingstijd van de apologieën van JUSTINUS MARTYR en ATHENAGORAS meenen wij, dat de *Octavius* geplaatst zou moeten worden of onder ANTONINUS PIUS of onder MARCUS AURELIUS. Daar het nu niet waarschijnlijk is, dat de dialoog van MINUCIUS opgesteld is onder MARCUS AURELIUS, zoo blijft ons alleen ANTONINUS PIUS over.

Tot besluit van ons onderzoek vestigen wij nog het oog op den stijl van onze apologie. Alle geleerden, hetzij zij voor of tegen de prioriteit van MINUCIUS zijn, roemen in onzen apologet zijn' zuiveren, sierlijken stijl. De MURALTO 2) erkent zelfs, dat MINUCIUS nog met meer regt dan LACTANTIUS „de christelijke CICERO” kan genoemd worden, terwijl VAN HOVEN 3) verklaart, dat aan MINUCIUS „geen woordje zelfs ontvallen is, dat niet kan verdedigd worden met het gezag van CICERO, QUINCTILIANUS, PLINIUS of tijdgenooten van hen,” zoodat MINUCIUS dan ook alle schrijvers van de derde eeuw in „puritas” en „venustas” overtreft. Op grond van die zuiverheid en sierlijkheid van stijl gelooft VAN HOVEN, dat MINUCIUS gebloeid heeft in de laatste jaren van de zilveren eeuw der latijnsche taal en stelt daarom onzen apologet onder ANTONINUS PIUS.

TZSCHIRNER 4) heeft tegen dit argument de bedenking geopperd, dat er tusschen den tijd der Antonijnen en de eerste helft der derde eeuw geen groote tusschenruimte ligt en dat er niets vreemds is in het verschijnsel, dat een later

1) a. a. O. S. 247.

2) l. c. p. 1.

3) l. c. p. 263 en 264.

4) a. a. O. S. 280.

levend schrijver door de lectuur van classieke werken zijn' stijl gevormd heeft. LÜBKERT ¹⁾ heeft deze bedenking overgenomen en wijst tot versterking van het laatste nog hierop, dat LACTANTIUS, die eerst onder CONSTANTIJN *den Grooten* leefde, wegens zijn' sierlijken stijl de christelijke CICERO werd genoemd; dat zelfs AUGUSTINUS († 430) volgens ERASMUS een' bewonderenswaardig sierlijken stijl had, en dat diens tijdgenoot SULPICIUS SEVERUS algemeen geprezen wordt wegens zijn echt classiek latijn.

Wij willen gaarne tegenover deze beide genoemde geleerden de schijnbare kracht van hunne bedenkingen erkennen, en gelooven ook, dat uit het argument van VAN HOVEN, zoo het geheel op zich zelve stond, nog niet noodwendig behoefde te volgen, dat MINUCIUS tot de laatste jaren van het zilveren tijdvak der latijnsche taal behoord heeft; maar nu het voorkomt in *vereeniging* met die vele argumenten, die voor een' vroegen leeftijd van onzen apologeet pleiten, meenen wij het zonder aarzeling als bewijs te mogen opnemen, dat MINUCIUS gebloeid heeft in de laatste jaren van dat zilveren tijdvak d. i. onder ANTONINUS PIUS. Want gesteld eens, dat wij nog niets van den *Octavius* wisten en dan alleen uit den stijl moesten opmaken, wanneer dit geschrift vervaardigd was, dan toch zouden wij bij ons onderzoek aldus moeten redeneren. De stijl van den *Octavius* draagt de kenmerken van echt classiek latijn. Daarom moet dit geschrift afkomstig zijn, of van een' schrijver, die leefde in het zilveren tijdvak der latijnsche taal, of althans van iemand, die zijn' stijl naar dat classiek latijn *gevormd* heeft. Dit laatste toch is mogelijk, daar wij hiervan voorbeelden zien in LACTANTIUS, AUGUSTINUS en SULPICIUS SEVERUS. Tusschen deze twee genoemde gevallen moeten wij kiezen. De eenige weg, waar-

1) a. a. O. S. 6 n°. 1.

langs men tot eene zekere keuze kan komen, is, te onderzoeken of er in den *Octavius* ook nog andere aanwijzingen te vinden zijn voor zijn' vervaardigingstijd. Zijn die aanwijzingen aanwezig en getuigen deze, dat de schrijver geleefd heeft ten tijde van HADRIANUS of ANTONINUS PIUS, dan volgt hieruit: de schrijver van den *Octavius* heeft zulk een' sierlijken stijl, omdat hij behoort tot het zilveren tijdvak der latijnsche taal. Pleiten die aanwijzingen echter voor een' veel lateren tijd, dan moet men aannemen: de schrijver van den *Octavius* heeft zijn' stijl *gevormd* naar dien van de echt classieke schrijvers.

Boven hebben wij reeds met inwendige gronden trachten aan te wijzen, dat MINUCIUS moet geleefd hebben onder ANTONINUS PIUS, zoodat wij, gedachtig aan bovenstaande redenering, op grond van den stijl van onzen schrijver, meenen te moeten stellen: MINUCIUS heeft geleefd en geschreven in de laatste jaren van het zilveren tijdvak der latijnsche taal d. i. ten tijde van den keizer ANTONINUS PIUS.

Met opzet hebben wij eerst *ten slotte* onzen blik gerigt op den *stijl* van den *Octavius*, in afwijking van VAN HOVEN en DE MURALTO, die den sierlijken stijl van MINUCIUS als eerste argument gebruiken voor hun gevoelen aangaande den leeftijd van MINUCIUS. Wij hebben dit gedaan, omdat het argument van beide genoemde geleerden nog geen genoegzame kracht van bewijs heeft, als het alleen op zich zelve staat, maar omdat het die kracht eerst erlangt, als het *na* andere argumenten behandeld wordt. Door deze toch wordt het bewuste argument krachtig geschraagd, terwijl het wederkeerig de anderen steunt en sterkt.

Door het raadplegen van de *inwendige getuigenissen* zijn wij gekomen tot het volgende *resultaat*:

1°. De *Octavius* is oorspronkelijk, terwijl de *Apologeticus* gedeeltelijk eene navolging is van den *Octavius*.

2°. De *Octavius* is ouder dan de *Apologeticus*.

3°. De *Octavius* is geschreven onder ANTONINUS PIUS.

§ 2. HET VADERLAND, GESLACHT EN AMBT VAN MINUCIUS.

I. Vaderland van MINUCIUS.

Ook over het vaderland van MINUCIUS wordt getwist. BALDUINUS schrijft in zijne dissertatio: „*afrum* fuisse suspicor licet id affirmare non ausim” 1). Voor zoover ons bekend is, zijn *alle* geleerden, die vóór VAN HOVEN hun gevoelen aangaande het vaderland van MINUCIUS medegedeeld hebben, BALDUINUS in dit vermoeden gevolgd. VAN HOVEN echter is er tegen te velde getrokken met de bewering, dat MINUCIUS of een *Briciër* of althans een *Itali-aan* geweest is 2). H. MEIER zegt, dat het geboorteland van onzen apologeet zóó zeer in het duister ligt, dat men naauwelijks eene conjectuur mag wagen 3). Verreweg de meeste geleerden, als TZSCHIRNER 4), VAN SENDEN 5), BAUR 6), LÜBKERT 7), POOLMAN 8), ALZOG 9) enz. achten het waarschijnlijk, dat MINUCIUS een *Afrikaan* geweest is. Alleen DE MURALTO 10) neemt het gevoelen van VAN HOVEN in bescherming.

1) l. c. p. 2.

2) l. c. p. 299 sq.

3) l. c. p. 11.

4) „Geschichte der Apologetik” S. 276 en „Der Fall des Heidenthums” S. 219.

5) t. a. p. Dl. II. St. I. bl. 360.

6) a. a. O. Erster Abschnitt S. 267.

7) a. a. O. S. 1—2.

8) t. a. p. bl. 25.

9) a. a. O. S. 140.

10) l. c. p. 1—3.

Wij wachten ons om *met zekerheid* iets aangaande het vaderland van MINUCIUS vast te stellen, maar houden de meening van VAN HOVEN en DE MURALTO voor de *meest waarschijnlijke*, en wel op de volgende gronden:

1° omdat de *gens* MINUCIA in de tweede eeuw zeer talrijk en beroemd was te *Rome* en te *Brescia*.

Ook VAN HOVEN ¹⁾ had reeds hierop het oog gevestigd en dit als argument gebruikt voor zijn gevoelen.

LÜBKERT ²⁾ heeft hiertegen eene bedenking ingebracht. Hij zegt, dat VAN HOVEN als grond voor zijne meening aanvoert, dat PLINIUS lib. I c. 14 van een' MINUCIUS ACILIANUS schrijft „*patria est ei Brixia*,” en dat men, bij de uitgebreide familie der MINUCH, uit de vermelding van één' persoon niet mag besluiten, dat onze MINUCIUS aan dezen persoon verwant is geweest en met hem een zelfde vaderland moet gehad hebben.

Maar VAN HOVEN beroept zich, tot staving van zijne meening, niet alleen op PLINIUS, maar ook nog op twee inscripties bij GRUTERUS ³⁾. In elk geval is het een onloochenbaar feit, dat *de meeste* MINUCHI ons uit *Rome* en *Brescia* of althans uit *Italië* bekend zijn ⁴⁾.

2° omdat de *gens* MINUCIA een *oud-romeinsch* geslacht is, hetgeen ook wordt erkend door hen, die onzen apologete voor een' *Afrikaan* houden ⁵⁾.

1) l. c. p. 299—300.

2) a. a. O. S. 2.

3) l. c. p. 300.

4) Zie de opgave der verschillende MINUCH en MINICH bij PAULY, a. a. O. Bd. V S. 74—82 en S. 64—65.

5) Door TIEFFEL wordt de *gens* MINUCIA genoemd: „*altrömische gens MINUCIA*” (PAULY a. a. O. Bd. V S. 64), door Dr. FRIEDRICH LÜBKERT „*ein altes römisches Geschlecht*” („*Reallexikon des classischen Alterthums*” 2 Ed. Leipzig 1860 S. 625), terwijl Dr. J. H. B. LÜBKERT schrijft: „*Die gens MINUCIA war im Römischen Staate weit verbreitet*” (a. a. O. S. 1).

3° omdat wij bij GRUTERUS 1) eene inscriptie vinden, die over een' zekeren MINUCIUS FELIX handelt, aldus luidende: „Diis manibus (sacrum) Q. MINUCIUS FELIX” en omdat ook deze een *Romein* is 2).

4° omdat MINUCIUS in c. XX. 5 van den *Octavius*, waar hij tot *Romeinen* spreekt, de uitdrukking bezigt van *maiores nostri* 3).

De gronden, die gewoonlijk voor de meest voorgestane meening worden aangebragt, schijnen ons toe van niet veel gewigt te zijn, zooals wij thans zullen aanwijzen.

BALDUINUS heeft twee gronden voor zijn vermoeden. Hij wijst *vooreerst* hierop, dat FRONTO CIRTENSIS zóó in den *Octavius* wordt genoemd, dat daaruit blijken moet, dat MINUCIUS in Africa heeft verkeerd 4).

Maar dat FRONTO door CAECILIUS *noster* wordt genoemd bewijst niet, zooals BALDUINUS e. a. meenen, dat CAECILIUS een *landsman* van FRONTO is, maar geeft te kennen, dat hij een man is van dezelfde godsdienst als FRONTO, namelijk een *heiden* 5).

Ook TZSCHIRNER 6) en LÜBKERT 7) erkennen dit argument niet als zoodanig.

Het *andere* argument van BALDUINUS is, dat MINUCIUS het „genus dicendi et scribendi” gevolgd is, dat de Afrikanen TERTULLIANUS, CYPRIANUS en ARNOBIUS gebruiken 8).

Maar zeer te regt heeft VAN HOVEN 9) hiertegen aangevoerd, dat TERTULLIANUS, CYPRIANUS en ARNOBIUS het zich

1) DE MURALTO, l. c. p. 3.

2) PAULY a. a. O. Bd. V. S. 81.

3) DE MURALTO, l. c. p. 3.

4) l. c. p. 2—3.

5) Zie boven bl. 58.

6) „Der Fall des Heidenthums” S. 220—221.

7) a. a. O. S. 1—2.

8) l. c. p. 2—3.

9) l. c. p. 301.

tot lof kunnen gerekend hebben MINUCIUS hierin natevolgen, zoodat dientengevolge eene zekere overeenkomst van stijl tusschen MINUCIUS en de genoemde Afrikaansche apologeten bestaat. En dit is, naar ons inzien, zelfs *zeer waarschijnlijk*. Want, zooals wij in de eerste paragraaph van ons proefschrift aangetoond hebben, hebben beiden TERTULLIANUS en CYPRIANUS den *Octavius* van MINUCIUS gebruikt en op vele plaatsen soms woordelijk gevolgd. Hieruit vloeit nu voort, dat ook het „genus dicendi et scribendi” van onzen apologet aan TERTULLIANUS en CYPRIANUS bekend was; en daardoor is de *mogelijkheid* en tevens de *waarschijnlijkheid* gegeven, dat beide genoemde kerkvaders ook het „genus dicendi et scribendi” van MINUCIUS hebben nagevolgd.

Verder herinnert VAN HOVEN zeer te regt, dat door de Afrikaansche rhetoren, die te Rome gebloeid hebben, Afrikaansche vormen in zwang zijn gekomen, en dat die oude zuiverheid van de latijnsche taal langzamerhand begon aftenemen; ja, VAN HOVEN gelooft, dat, als men beweert, dat allen Afrikanen geweest zijn, bij wie *Africismen* voorkomen, men geen enkelen Romein zal overhouden ¹⁾. Zóó betuigt ook deze geleerde, dat men bij MINUCIUS *Africismen* meent te vinden, die dit geenszins zijn, maar „*quae latinissimae et aureae planae aetatis sunt;*” en dit wijst hij dan in voorbeelden aan ²⁾.

Ook LÜBKERT ³⁾ geeft toe, dat de „wenige angebliche *Africismen*” niet bewijzen, dat Africa het geboorteland is van onzen apologet.

RIGALTUS is van oordeel, dat MINUCIUS een Afrikaan is en tracht dit met twee argumenten te staven.

1) VAN HOVEN, l. c. p. 301.

2) l. c. p. 301—304.

3) a. a. O. S. 1—2.

In de eerste plaats merkt RIGALTUS op, dat vele OCTAVI en CAECILI op het Afrikaansche concilie onder CYPRIANUS hun gevoelen hebben uitgesproken aangaande het doopen van ketters ¹⁾.

Hiertegen brengen wij in, dat door deze opmerking, al is zij op zich zelve ook volkomen waar, nog geenszins bewezen wordt, dat MINUCIUS in Africa geboren is; want de namen OCTAVIUS en CAECILIUS zijn niet uitsluitend namen van *Afrikanen*, maar ook van *Romeinen* ²⁾.

In de tweede plaats beroept RIGALTUS zich hierop, dat CYPRIANUS, die volgens WITTHOF dezelfde is als NATALIS CAECILIUS uit den *Octavius*, de woorden van MINUCIUS even gemeenzaam gebruikt als MINUCIUS die van TERTULLIANUS ³⁾.

Maar RIGALTUS moet juist bewijzen, dat CYPRIANUS dezelfde persoon is als NATALIS CAECILIUS, en dat MINUCIUS de woorden van TERTULLIANUS gebruikt heeft. Boven ⁴⁾ hebben wij reeds aangetoond, dat onze apologet niet TERTULLIANUS maar dat juist omgekeerd TERTULLIANUS onzen apologet heeft nagevolgd, en dat MINUCIUS zijnen dialoog heeft opgesteld onder ANTONINUS PIUS. CYPRIANUS werd eerst geboren in het begin van de *derde eeuw* ⁵⁾; derhalve kan de door MINUCIUS genoemde CAECILIUS niet dezelfde zijn als de kerkvader CYPRIANUS. Maar hierover later meer!

Ook over de overeenstemming in het „genus dicendi et scribendi” hebben wij boven ⁶⁾ reeds genoegzaam gehandeld.

TZSCHIRNER houdt onzen schrijver voor een’ *Afrikaan*, op grond van de strenge en bittere berisping, in c. XXIV van

1) DE MURALTO l. c. p. 3.

2) Bibliotheca Classica p. 123 en PAULY, a. a. O. Bd. II. S. 22—39.

3) DE MURALTO, l. c. p. 3.

4) Zie bl. 18—27.

5) HERZOG, a. a. O. Bd. III. S. 218.

6) Zie bl. 73—74.

den *Octavius* tegen de Romeinen gerigt. TZSCHIRNER beweert, dat MINUCIUS dáár van de Romeinen spreekt als van een volk, dat hem vreemd is, en den wrok verraaft van diegenen, die op hen vertoornd waren, omdat zij hun moesten gehoorzamen ¹⁾.

Wij kunnen aan dit argument hoegenaamd geene bewijskracht toekennen. De strenge en bittere berisping van MINUCIUS geldt hier niet de Romeinen als *Romeinen*, maar bepaald het *heidensch bijgeloof* der Romeinen. Tegen dat *bijgeloof* trekt MINUCIUS met alle kracht te velde, hetgeen blijkt uit het geheele XXIV^{ste} Hoofdstuk en vooral ook uit de eerste woorden van Hoofdstuk XXV, waar OCTAVIUS uitroept: „Attamen ista ipsa superstitio Romanis dedit, auxit, fundavit imperium, quum non tam virtute, quam religione et pietate pollerent!” In Hoofdstuk XXV wordt dan bewezen, dat dat *verachtelijke bijgeloof* (ista superstitio) ²⁾, waarvan vroeger gesproken is, aan de Romeinen de heerschappij niet heeft bezorgd.

Waaruit TZSCHIRNER besluit, dat MINUCIUS hier van de Romeinen spreekt als van een volk, dat hem vreemd is, is ons niet regt duidelijk. Heeft deze geleerde misschien het oog op de woorden: „sic nata Romana superstitio,” dan merken wij op, dat deze woorden moeten beteekenen: „zóó is het *bijgeloof* bij de Romeinen ontstaan,” en niet: „zóó is bij de *Romeinen* het bijgeloof ontstaan.” Alleen in het laatste geval zou de aanmerking van TZSCHIRNER eenigzins den schijn hebben van gegrond te zijn. Maar wij moeten ons hier bepaald houden aan de eerste beteekenis, daar blijkens het gansche verband de nadruk hier moet vallen op *superstitio*, en niet op *Romana*. Dat MINUCIUS hier het

1) „Der Fall des Heidenthums” S. 220—221.

2) *Ista* wordt hier door MINUCIUS gebezigd om *verachting* uit te drukken.

woord *Romana* er bijvoegt, verwondert ons niet, daar hij hier handelt over de godsdienst der Romeinen en alleen verklaren wil, hoe het bijgeloof der *Romeinen* ontstaan is in onderscheiding van dat der andere volken b. v. der Perzen, der Aegyptenaren etc. Nergens vinden wij in Hoofdstuk XXIV plaatsen, waaruit ons blijkt, dat MINUCIUS met wrok tegen de Romeinen spreekt, zooals TZSCHIRNER beweert; wel treffen wij hier scherven en bijtenden spot aan, maar deze is altijd gerigt tegen de *superstitio*, zichtbaar in de Romeinsche godsdienst en de godsdienstige gebruiken, en niet tegen de Romeinen, als *natie* beschouwd.

II. Geslacht van MINUCIUS.

De vraag naar de *ouders* van MINUCIUS kunnen wij niet beantwoorden, omdat wij de daartoe vereischte gegevens geheel en al missen. Wij onthouden ons daarom ook van gissen en bepalen liever onze aandacht in het algemeen bij de *gens* MINUCIA.

Hetgeen wij hier dienaangaande mededeelen, ontleenen wij voor het grootste gedeelte aan Dr. TEUFFEL 1).

De *gens* MINUCIA, in sommige handschriften ook *gens* MINUTIA geschreven, bevatte twee takken, eene *patricische* en eene *plebejische* tak, waarvan de laatste de grootste was.

Tot de *patricische* MINUCII behooren volgens TEUFFEL 2) en VAN HOVEN 3) zonder twijfel de oudste leden van de familie der AUGURINI, die meest allen *Consul* geweest zijn 4).

Van de *plebejische* MINUCII zijn de aanzienlijkste de RUFII en de THERMI. Daarenboven treft men onder den plebejischen

1) „Gens MINUCIA”, artikel te vinden in PAULY's Real-Encycl. Bd. V. S. 74—82.

2) a. a. O. S. 74.

3) l. c. p. 299.

4) Zie de opgave der verschillende MINUCII bij TEUFFEL a. a. O. S. 75—76.

tak van dit geslacht nog verscheidene MINUCH aan met andere bijnamen, als BASILUS, FAESUS, FELIX, JUSTUS, MOLICULUS, MYRTILUS, PICA, SCAPULA, SILO ¹⁾, terwijl men bij de opschriften nog een tal van bijnamen genoemd vindt ²⁾. Ook behooren tot den plebejischen tak nog eenige MINUCH, wier bijnamen aan TEUFFEL niet bekend zijn ³⁾.

De *plebejische* MINUCH hebben verschillende betrekkingen bekleed. Zóó vindt men onder hen, die werkzaam geweest zijn als consul, proconsul, praetor, propractor, volkstribuun, krijgtribuun, legaat, bevelhebber van het leger, bevelhebber van de vloot, regter, advocaat etc., terwijl LIVIUS mededeelt, dat een zekere M. MINUCIUS FAESUS een van de eerste plebejers was, die het auguraat erlangden ⁴⁾.

De *gens* MINUCIA was een *oud-romeinsch* geslacht ⁵⁾ en in den Romeinschen staat ver verspreid ⁶⁾. Bijna *vijf* eeuwen vóór Chr. worden ons reeds MINUCH genoemd, die tot den patricischen tak behooren, terwijl reeds *drie* eeuwen vóór Chr. plebejische MINUCH vermeld worden. Uit de *derde* eeuw na Chr., waarin velen den leeftijd van onzen apologeet plaatsen, is ons geen MINUCIUS bekend, die zooals ook VAN HOVEN terecht opmerkt „vel toga et calamo, vel armis illustrius nomen meruit” ⁷⁾; de *tweede* eeuw daarentegen heeft verschillende MINUCH opgeleverd ⁸⁾.

Of de *gens* MINICIA, ook wel MINISIA of MINSIA geschre-

1) Zie de opgave der verschillende MINUCH bij TEUFFEL a. a. O. S. 80—81.

2) TEUFFEL a. a. O. S. 81.

3) TEUFFEL a. a. O. S. 81—82.

4) Vergelijk de opgave der verschillende MINUCH bij TEUFFEL a. a. O. S. 76—82.

5) TEUFFEL „Gens MINICIA” artikel in PAULY's Real-Encycl. Bd. V. S. 64.

6) LÜBKERT a. a. O. S. 1.

7) l. c. p. 299.

8) VAN HOVEN l. c. p. 299—300 en TEUFFEL a. a. O. S. 64—65 en S. 74—82.

ven, dezelfde is als de *gens* MINUCIA, durven wij niet beslissen. VAN HOVEN schijnt van oordeel te zijn, dat het geen twee verschillende gentes zijn. Immers deze geleerde noemt MINUCH met de bijnamen ANNIANUS, FAUSTUS, FUNDANUS, NATALIS, VINDEX, VITALIS ¹⁾, bijnamen, die door TEUFFEL alleen en bepaald aan de *gens* MINICIA worden gegeven ²⁾. LABUS heeft het verschil trachten aan te wijzen ³⁾.

Wij achten het *waarschijnlijk*, dat de *gens* MINICIA dezelfde is als de *gens* MINUCIA, *vooreerst* omdat wij voor denzelfden persoon nu eens den naam MINUCIUS en dan weder den naam MINICIUS vermeld vinden ⁴⁾, en *ten anderen* omdat van beide gentes vele personen ons uit *Brescia* bekend zijn en beide geslachten hoofdzakelijk in *Italië* genoemd worden ⁵⁾.

III. Ambt van MINUCIUS.

Volgens het getuigenis van LACTANTIUS ⁶⁾ en HIERONYMUS ⁷⁾ is MINUCIUS *advocaat* (*causidicus*) geweest. Dat MINUCIUS

1) l. c. p. 299.

2) a. a. O. S. 64—65.

3) In zijn werk „*Epigrafe nuovamente uscita dalle escavazioni Bresciane*” Milano 1830, 8 p. 23 zie het artikel van TEUFFEL, getiteld „*Gens MINICIA*” a. a. O. S. 64.

4) Zóó treffen wij o. a. bij GRUTERUS aan een' zekeren L. MINICIUS FUNDANUS, die door OROSIUS en PLINIUS genoemd wordt L. MINUCIUS FUNDANUS (zie PAULY a. a. O. Bd. V. S. 64—65); zóó vinden wij ook onder de opschriften vermeld Q. MINICIUS Q. F. FAB. POB. MACER (zie PAULY a. a. O. Bd. V. S. 65) en Q. MINUCIUS Q. F. FAB. POB. MACER (zie PAULY a. a. O. Bd. V. S. 81), beiden uit *Brescia*.

5) Zie de opgave der verschillende MINICII en MINUCH bij PAULY a. a. O. Bd. V. S. 64—65 en S. 74—82.

6) „*Inst. Div.*” Lib. V. c. I. „MINUCIUS FELIX, non ignobilis inter causidicos loci fuit” etc.

7) „*De viris illustr.*” „MINUCIUS FELIX, Romae insignis causidicus, scripsit *Dialogum*” etc.

een *voornaam* en *beroemd* advocaat was, blijkt hieruit, dat hij door LACTANTIUS ¹⁾ *non ignobilis inter causidicos* en door HIERONYMUS ²⁾ *insignis causidicus* genoemd wordt, terwijl de bisschop EUCHERIUS ³⁾ hem rangschikt onder de *clarissimi facundiâ*. Ook achten wij het niet onwaarschijnlijk, dat ARNOBIUS ⁴⁾ op MINUCIUS het oog heeft, als hij vermeldt, dat vele voortreffelijke redenaars en regtsgeleerden van het heidendom tot het christendom zijn overgegaan.

De kerkvader HIERONYMUS ⁵⁾ getuigt tevens, dat onze apologete genoemde waardigheid te *Rome* heeft bekleed.

Ook de *invendige* getuigenissen deelen ons mede, dat MINUCIUS te *Rome* als *advocaat* is werkzaam geweest. Want MINUCIUS schrijft in zijne apologie, dat zijn vriend OCTAVIUS hem te *Rome* kwam bezoeken; dat het toen juist *vacantie* was bij de *regtbank*, zoodat hij zich om geen regtszaken behoefde te *bekommeren* ⁶⁾; terwijl hij dan later uitvoerig vermeldt, hoe hij, toen hij nog heiden was, als advocaat te werk ging in de verdediging der christenen, die door de heidenen beschuldigd waren van heiligschennis, bloedschande of vadermoord ⁷⁾.

MINUCIUS was dus eerst *heiden*, zooals moet opgemaakt worden niet alleen uit het bovenstaande, maar ons nog uit drie andere plaatsen van den *Octavius* ⁸⁾ duidelijk is.

De vraag, of MINUCIUS na zijn' overgang tot het christen-

1) Zie de woorden van LACTANTIUS. Aant. (6) van bl. 79.

2) Zie de woorden van HIERONYMUS. Aant. (7) van bl. 79.

3) „Epistola ad Valerianum.” „Et quando clarissimos facundia, FIRMIANUM, MINUCIUM, CYPRIANUM” etc.

4) „Adv. gentes” II. 5. Zie ook LÜBKERT a. a. O. S. 1 Adumerk. 2.

5) Zie boven de aangehaalde plaats Aant. (7) bl. 79 en „epistola ad Magnum” „MINUCIUS FELIX causidicus Romani fori” etc.

6) Oct. c. II. 1—5

7) Oct. c. XXVIII 1—7.

8) Oct. c. I 4, c. V. 1 en c. XXVIII. 1.

dom nog advocaat gebleven is, wordt door HEIN ¹⁾, SCHRÖCKH ²⁾, NEANDER ³⁾ e. a. ontkennend beantwoord, op grond hiervan, dat zulks niet te rijmen is met den toenmaligen toestand der christenen.

Wij kunnen in deze meening niet deelen en gelooven, dat het argument, door genoemde geleerden voor hun gevoelen aangevoerd, geheel ontzenuwd wordt door het feit, dat juist de keizer ANTONINUS PIUS, onder wien MINUCIUS geleefd heeft, aan het regtswezen veel zorg besteedde. Deze vorst toch liet flinke en degelijke mannen, tegen het tot dusverre bestaande Romeinsche gebruik in, levenslang hunne regterlijke waardigheden bekleeden ⁴⁾ en had evenals zijn voorganger bepaald, dat ook tegenover de christenen de regtsvormen van een gewoon proces moesten in acht genomen worden ⁵⁾. Op grond hiervan achten wij het waarschijnlijk, dat MINUCIUS, ook nog na zijne toetreding tot het christendom, als advocaat heeft kunnen arbeiden. Immers, wij kunnen van een' man als ANTONINUS PIUS, die in alle opzigten regt en billijkheid voorstond en die alles tot stand trachtte te brengen, wat daaraan bevorderlijk kon zijn, niet verwachten, dat hij een' beroemden en degelijken advocaat als MINUCIUS zou geweerd hebben, omdat deze een christen was; indien men althans het genoegzaam bewezen acht, dat ANTONINUS PIUS gunstig gezind geweest is jegens de christenen en hen zooveel mogelijk heeft trachten te beschermen.

1) WITTHOF l. c. p. 280. WITTHOF schrijft hier met betrekking tot de meening van HEIN: „loca e MINUCIO ipso et HIERONYMO atque LACTANTIO producta, *contrarium haud obscure* innuunt,” waarmede wij ons geheel en al vereenigen.

2) „Christliche Kirchengesch.” Bd. III. S. 417.

3) „Geschiedenis der christelijke godsdienst en kerk.” Uit het Hoogduitsch door MAUVE Dl. II. bl. 433.

4) SCHLOSSER „Weltgeschichte” Bd. IV. S. 369.

5) KARL HASE. „Geschiedenis der Kerk” bl. 51.

Heeft TZSCHIRNER ¹⁾ beweerd, dat het uit Hoofdstuk II van den *Octavius* waarschijnlijk is, dat MINUCIUS zijn ambt heeft opgegeven, toen hij christen geworden was, zeer teregt heeft LÜBKERT ²⁾ opgemerkt, dat TZSCHIRNER's bewering juist door dezelfde plaats wordt weêrlegd; MINUCIUS toch spreekt duidelijk van den ledigen tijd, hem verleend door de „Gerichtsferien.”

1) „Geschichte der Apologetik” S. 276.

2) a. a. O. S. 1.

HOOFDSTUK II.

DE „OCTAVIUS.”

§ 1. OVERZIGT.

Het geschrift van MARCUS MINUCIUS FELIX bestaat uit vijf deelen. Het eerste deel (cap. I—IV) bevat de Inleiding; het tweede (cap. V—XIII) de rede van den heiden CAECILIUS tegen het christendom; het derde (cap. XIV—XV) vormt den overgang tot het vierde (cap. XVI—XXXVIII), waarin de christen OCTAVIUS de zaak der christenen bepleit; terwijl in het vijfde deel (cap. XXXIX) de afloop wordt medege-deeld van het pleidooi tusschen den heiden CAECILIUS en den christen OCTAVIUS.

Daar het ons voornamelijk te doen is om het IIe en IVe deel, waarin de bedenkingen der heidenen tegen de christenen en de weêrlegging daarvan gegeven worden, zoo zullen wij eerst kortelijk den inhoud van het I^e, IIIe en V^e deel uiteenzetten, vóórdat wij aan het meer belangrijke gedeelte van den *Octavius* onze aandacht wijden. Hierdoor zullen wij een overzicht verkrijgen over het geschrift van onzen apologeet.

In de Inleiding verhaalt ons MINUCIUS, welk eene groote en innige vriendschap er sedert lang bestond tusschen hem en OCTAVIUS, die in alles met hem overeenstemde; die in al zijne geheimen, tot zelfs in zijne liefdesgeschiedenissen, was ingewijd; en die niet alleen met hem in de duisternis van het heidendom verkeerd, maar zich ook met hem in het licht des christendoms verheugd had ¹⁾. Ja! wanneer hij over die innige vriendschap nadacht, dan moest en bleef zijn geest verwijlen bij die heerlijke rede van zijn' vriend, waardoor hij den heiden CAECILIUS tot het christendom had bekeerd ²⁾. Tot groote vreugde van MINUCIUS, had OCTAVIUS hem eens onverwacht te Rome een bezoek gebragt, nadat zij langen tijd van elkander gescheiden waren geweest. Daar het juist vacantie was bij de regtbank en MINUCIUS zich dus om geen regtszaken behoefde te bekommeren, had hij op zekeren dag met zijn' vriend OCTAVIUS en nog een' anderen vriend CAECILIUS eene wandeling gedaan langs het strand, naar de badplaats Ostia. Op weg waren zij langs een beeld gekomen van de Egyptische godheid Serapis, waaraan door CAECILIUS eerbiedig hulde werd bewezen ³⁾. Over dit laatste was OCTAVIUS verontwaardigd en berispte nu MINUCIUS, omdat deze CAECILIUS, met wien hij dagelijks vriendschappelijk omging, nog in die onwetendheid van het heidendom had laten blijven.

Intusschen vervolgden zij hunnen weg langs het strand, terwijl de golven van de zee langs hunne voeten heen en weêr zich bewogen en OCTAVIUS van zijne zeereis vertelde. Na een eind aldus voortgewandeld te hebben, keeren zij terug en komen aan de plaats, waar het badhuis lag, en waar knapen

1) Oct. c. I. 1—4.

2) Oct. c. I. 5.

3) Oct. c. II.

bezig waren met steenen over de watervlakte heen te schijven 1). MINUCIUS en OCTAVIUS scheppen behagen in het spel der knapen, maar CAECILIUS is stil en afgetrokken. Op de vraag van MINUCIUS, wat de reden is van zijne neêrslagtigheid, verklaart hij, dat hij zich gekrenkt gevoelt over de woorden, door OCTAVIUS zoo even gebezigd omtrent de heidensche godsdienst; en dat hij bereid is, om het heidendom tegenover OCTAVIUS te verdedigen. OCTAVIUS neemt hiermede genoegen; CAECILIUS benoemt MINUCIUS tot scheidsregter; en nadat zich nu de drie mannen op den steenen dijk hebben neêrgezet, die tot beschutting der zeebaden was opgeworpen, begint CAECILIUS zijne rede 2).

Na afloop daarvan speelt er een glimlach om de lippen van CAECILIUS, terwijl hij eenigzins tartend OCTAVIUS uitdaagt, om zijne woorden te weerleggen. MINUCIUS komt nu even tusschen beiden, en herinnert CAECILIUS, dat deze, hoe schoon ook zijne rede geweest is, zich nog niet mag verblijden in de overwinning, vóórdát ook OCTAVIUS gehoord is; en dit vooral, omdat het bij hun' strijd niet te doen is om roem, maar om de waarheid. Hoe schoon ook MINUCIUS de rede van CAECILIUS vindt, hij wil eerst ook die van de tegenpartij hooren, vóórdát hij zijne instemming er mede betuigt; omdat het bekend is, dat dikwijls, door de schoonheid van de woorden, de aandacht van de zaken zelve wordt afgeleid, zoodat men daardoor het ware niet meer van het valsche onderscheidt. MINUCIUS geeft dan nog eenige opmerkingen omtrent het erkennen der waarheid, die reeds betrekking hebben op het door CAECILIUS gesprokene 3), tot dat deze hem in de rede valt met de teregtwijzing, dat MI-

1) Oct. c. III.

2) Oct. c. IV.

3) Oct. c. XIV.

NUCIUS door zijne tussenkomst afwijkt van zijn' pligt als naauwgezet regter. MINUCIUS zwijgt dan en OCTAVIUS houdt zijne pleitrede 1).

Als OCTAVIUS uitgesproken heeft, heerscht er eenige oogenblikken een diep stilzwijgen bij de vrienden. MINUCIUS is vol bewondering over het schoone en krachtige pleidooi van OCTAVIUS, die zoo treffend „datgene, wat gemakkelijker te gevoelen dan te zeggen is, met bewijzen, voorbeelden en aanhalingen uit andere geschriften heeft uiteengezet.” CAECILIUS verbreekt nu de stilte en verklaart, dat hij niet eens de uitspraak van den regter wil afwachten, maar OCTAVIUS en zich zelven geluk wenscht met de overwinning. Want OCTAVIUS had de zegepraal behaald over hem, maar hij over de dwaling. Hij bekent dan vervolgens, dat hij thans gelooft in God en eene goddelijke Voorzienigheid en in de oprechtheid van de christenen. En al blijven er ook nog enkele zaken over, die wel niet tegen de waarheid van het christendom pleiten, maar waarvoor nog een naauwkeuriger onderrigt noodig is, hij wenscht de bespreking daarvan tot den volgenden morgen uit te stellen, daar de avond reeds begint te vallen. MINUCIUS drukt dan luide zijne blijdschap er over uit, dat OCTAVIUS ook voor hem de overwinning heeft behaald, zoodat hij thans niet als regter behoeft op te treden. Daarop scheidden de vrienden, allen verheugd, „CAECILIUS omdat hij geloovig was geworden, OCTAVIUS omdat hij overwonnen had; en MINUCIUS zoowel omdat de eene geloovig was geworden als ook omdat de andere overwonnen had 2).”

1) Oct. c. XV.

2) Oct. c. XXXVIII.

§ 2. AANVAL EN VERDEDIGING.

Zooals reeds uit het voorgaande blijkt, houdt CAECILIUS eerst zijne rede, terwijl OCTAVIUS niet eerder met zijne weêrlegging begint, dan nadat CAECILIUS zijn pleidooi tegen het christendom geheel en al ten einde heeft gebragt. Wij zullen ons echter hier eene afwijking veroorloven, hierin bestaande, dat wij op elke bedenking van CAECILIUS terstond de weêrlegging van OCTAVIUS laten volgen. Wij doen dit, omdat wij zulks meer gepast en geschikt achten voor den lezer, die verondersteld wordt nog onbekend te zijn met den *Octavius*; want hierdoor zal deze des te gemakkelijker een overzigt bekomen over de beschuldigingen der heidenen en de verdedigingsgronden der christenen, ten tijde van MINUCIUS.

I. Wat is waarheid?

— CAECILIUS ¹⁾ begint zijne pleitrede tegen het christendom met zich te plaatsen op het standpunt van den scepticus. Hij zegt, dat alles in het menschelijke leven twijfelachtig, onzeker en meer waarschijnlijk dan waar is. Daaruit is dan te verklaren, dat er zooveel gevonden worden, die, uit tegenzin om zelven de waarheid grondig te onderzoeken, liever maar de eerste de beste meening toevallen, dan met aanhoudende vlijt in het onderzoek volharden. Daarom bestrijdt hij de aanmatigingen der christenen, die zich verstouten iets vast te stellen omtrent God en de natuur der dingen ²⁾; terwijl hij dan later tracht aan te toonen, dat het beter is aan de oude heidensche godsdienst te blijven vasthouden ³⁾ —

Het inconsequente en tegenstrijdige in de redenering

1) Tot bevordering der duidelijkheid heb ik de bedenkingen van CAECILIUS, waarin de aanval begrepen is, telkens aan het begin en het einde met een dwarsstreepje onderscheiden.

2) Oct. c. V. 2—3.

3) Oct. c. VI. 1.

van CAECILIUS is aan OCTAVIUS geenszins ontgaan. CAECILIUS toch stelde als scepticus voorop: „alles is twijfelachtig, onzeker en meer waarschijnlijk dan waar;” en tracht desniet-tegenstaande later met vele argumenten zijn overgeleverd geloof te verdedigen. Hierop vestigt OCTAVIUS terstond bij zijne weêrlegging het oog, en wijst CAECILIUS op het dwalende en zwevende van diens betoog; want nu eens had deze gesteld, men moest aan de goden gelooven, en dan weêr had hij aan alles getwijfeld. Hoe dit te verklaren? OCTAVIUS gebruikt hiertoe een beeld, en vergelijkt CAECILIUS bij iemand, die den regten weg niet weet. Zoodra de weg zich nu in meerdere zijwegen splitst, aarzelt hij angstig, daar hij niet een’ daarvan durft te kiezen en toch niet alle tegelijk voor goed kan houden; zóó is het ook met hem, wien een vast oordeel over de waarheid ontbreekt; zoodra maar de eene of andere ongegronde bedenking wordt opgeworpen, wordt hij in zijne meening twijfelachtig en her- en derwaarts geslingerd ¹⁾.

— Maar CAECILIUS is er over verontwaardigd, dat de christenen, als *ongeleerde*, *onbeschaafde* en *arme* menschen, de vermetelheid hebben, om iets te bepalen aangaande de zaken, waarover de wijsbegeerte van de meeste scholen reeds vele eeuwen nagedacht en waaromtrent zij tot nog toe geen resultaat verkregen heeft ²⁾. —

OCTAVIUS beweert, dat CAECILIUS hierover niet verontwaardigd moet zijn, en hij herinnert dezen nu, dat alle menschen, zonder onderscheid van ouderdom, geslacht of stand, met verstand en gevoel *geschapen* zijn; dat zij de wijsheid niet van de fortuin ontvangen hebben, maar van de natuur; dat zelfs de wijsgeeren of zij, die als uitvinders van kunsten zijn bekend geworden, vóórdát zij dien naam verkregen, gehouden werden voor gewone, ongeleerde, arme

1) Oct. c. XVI. 1—5.

2) Oct. c. V. 4.

menschen; dat de rijken, geboeid aan hun vermogen, meer naar hun goud dan naar den hemel plegen om te zien; dat geestesgaven niet door geldelijke middelen of door oefening worden verkregen, maar met den oorspronkelijken aanleg des geestes samenhangen. Neen! men mag nimmer verontwaardigd zijn, als iemand, wie hij ook zij, naar de goddelijke zaken een onderzoek instelt, of zijn gevoelen dienaangaande uitspreekt, „daar niet moet gevraagd worden naar het gezag van den onderzoeker, maar alleen naar de geldigheid van het onderzoek. Zelfs, hoe minder gekunsteld de taal is, des te helderder is de zin, daar zij dan niet met redenaarspraal geblanket, maar, zooals zij is, door het rigtsnoer der waarheid gesteund wordt ¹⁾.”

— Maar het is volgens CAECILIUS niet geoorloofd na te vragen datgene, wat zich hoog boven ons aan den hemel verheft, of wat diep onder de aarde verborgen ligt, omdat het menschelijk kenvermogen te beperkt is voor het onderzoek naar het goddelijke ²⁾. —

Dat de mensch van uit het stof zijn' blik niet mag wenden naar den hemel en het hemelsche, daarover nadenken en een oordeel uitspreken, ontkent OCTAVIUS ten sterkste. Juist het tegendeel is waar. De mensch is daartoe verplicht, omdat hij juist hierin van de dieren verschilt, dat deze, voorovergebogen en naar de aarde geneigd, er toe geboren zijn, om naar niets anders om te zien dan naar hun voedsel. De mensch daarentegen, die een opgeheven gelaat, die het uitzigt naar den hemel heeft ontvangen, en spraak en rede, waardoor hij God kent, gevoelt, navolgt, hij kan noch mag blind zijn voor de hemelsche heerlijkheid, die zich aan zijne oogen en zinnen opdringt. „Want het zou zelfs gelijk

1) Oct. c. XVI. 6—9.

2) Oct. c. V. 5a.

staan met de ergste heiligschennis, dat men omhoog zoekt, wat men in de hoogte moet vinden 1).

— Het onderzoek naar het goddelijke is onnoodig, daar de zelfkennis voldoende is, zoodat wij „met regt vrij gelukkig en verstandig schijnen, als wij volgens de oude spreuk van den Wijze ons zelve wat beter hebben leeren kennen 2).” —

Het heilzame der zelfkennis wordt door OCTAVIUS geenszins geloofend. Maar hij wenscht dieper tot het wezen der zaak door te dringen, en de vraag te beantwoorden, hoe men tot zelfkennis kan komen. Geen zelfkennis is mogelijk zonder onderzoek naar God en het Goddelijke! Wil men weten „wat de mensch is, van waar hij is en waarom hij is, of hij uit elementen ontstaan of uit atomen te zamen gevoegd, of liever door God geschapen, gevormd en beziel is,” zonder onderzoek naar het heelal is dit onmogelijk, daar alles zóó naauw te zamen hangt en met elkander verbonden is, dat men het wezen der menschheid niet kan kennen, zonder dat men een naarstig onderzoek heeft ingesteld naar de Godheid; evenmin zal iemand den burgerstaat naar behooren kunnen besturen, als hij geen kennis heeft van den algemeenen wereldstaat 3).

— De christenen mogen niets vaststellen aangaande de *schepping*. Want volgens CAECILIUS dringt het ontstaan der wereld niet tot het aannemen van een' God. In den beginne toch kunnen de zaden (*semina*) van alles verdigtd zijn, terwijl de natuur zich zelve bevruchtte; door toevallige „*concursiones*” kunnen de deelen van de geheele wereld zich vereenigd, geördend en gevormd hebben; het vuur kan het aanzijn gegeven hebben aan de sterren; de hemel kan door

1) Oct. c. XVII. 3.

2) Oct. c. V. 5^b.

3) Oct. c. XVII. 1—2.

zijne eigene materie zijn opgehangen; door de zwaarte kan de aarde gegrondvest, en de zee kan uit de vloeistof zelve gestroomd zijn. Ook de mensch en elk dier, dat geboren wordt, leeft en sterft, ontstaat door het vrijwillige inéénvatten der elementen, waarin wederom de mensch en elk dier wordt opgelost ¹⁾. —

OCTAVIUS kan niet begrijpen, dat er nog menschen zijn, die beweren, dat het heelal ontstaan is uit verschillende atomen, die zonder orde en doel bijééngekomen zijn. Die menschen moeten geen verstand, geen gevoel en geen oogen hebben, daar toch hemel en aarde ondubbelzinnig getuigenis afleggen van een Wezen, met het voortreffelijkste verstand begaafd, door Wien de gansche natuur leeft, verzorgd en bestuurd wordt. „Zie eens op naar den hemel,” roept OCTAVIUS uit, „hoever hij zich uitstrekt, hoe snel hij zich wentelt, hetzij hij des nachts met sterren is versierd, hetzij hij des daags door de zon is verlicht, spoedig zult gij bemerken, hoe wonderlijk en goddelijk hij door een' hoogsten Bestuurder in evenwigt wordt gehouden ²⁾.”

Dat bij het ontstaan van het heelal aan eene intelligente oorzaak moet gedacht worden, blijkt volgens OCTAVIUS, verder uit de doelmatige inrigting van het heelal; terwijl hij er dan op wijst, dat door den omloop van de zon, het jaar, door het toe- en afnemen van de maan, de maand wordt gevormd; dat licht en duisternis elkander afwisselen, opdat de mensch kan arbeiden en rusten; dat de sterren nuttig zijn voor de zeevaart en den tijd van zaaijen en oogsten aanwijzen. Maar ook op de regeling der tijden en vruchten wil OCTAVIUS gelet hebben. Want de bestendige afwisseling van de lente met hare bloesems, van den zomer met zijn' oogst, van

1) Oct. c. V. 6—9.

2) Oct. c. XVII. 4—6.

den herfst met zijne vruchten, van den winter met zijne olijven, getuigt voor een' Schepper, voor eene orde, „die zóó ligt kon verstoord worden, indien zij niet bestond door de hoogste Rede 1).”

— Volgens CAECILIUS volgt ook uit het bestaan der wereld niet, dat er een God moet zijn. Hij kan in de wereld geen goddelijke Voorzienigheid ontdekken. Alles vloeit tot de bron terug, waaruit het ontstond, zonder een' Schepper, Bouwmeester of Bestuurder. Zóó glinsteren door de vereeniging van vuurzaden altijd weér andere zonnen. Zóó stijgen door de uitwaseming van aarddampen altijd weér nevels op, die zich verdigten en dan als wolken zich weder hooger verheffen; dalen zij, dan vloeit de regen en waaijen de winden, of wanneer donkere wolken tegen elkander stooten, dan rolt de donder en flikkert de bliksem. Zonder orde vallen zij neder, storten op bergen, beschadigen de boomen, treffen zonder onderscheid gewijde en ongewijde plaatsen, en verslaan goddeloozen en vromen 2).

Verder herinnert CAECILIUS, tot bestrijding van het bestaan eener goddelijke Voorzienigheid, dat schipbreuk, brand en pest zonder onderscheid goeden en boozen treffen, en dat in oorlogstijd de besten het eerst vallen. „Ja zelfs in vreedstijd,” zegt hij, „worden de slechten met de goeden niet alleen op ééne lijn gesteld, maar ook geëerd, zoodat men bij het meerendeel niet weet, of men hunne slechtheid verafschuwen of hun geluk begeeren moet. Bijaldien de wereld door eene goddelijke Voorzienigheid of door de magt van de eene of andere Godheid werd bestuurd, dan hadden PHALARIS en DIONYSIUS nooit een koninkrijk, RUTILIUS en CAMILLUS nimmer ballingschap, SOCRATES nooit

1) Oct. c. XVII. 7—9a.

2) Oct. c. V. 9b—11a.

den giftbeker verdiend en verkregen. Zie de vruchtdragende boomen, beschouw het reeds geel wordende zaadveld, den reeds rijpenden wijngaard, door een' stortregen wordt het bedorven, door eene hagelbui wordt het verwoest 1)!

Nu CAECILIUS zijne argumenten tegen het bestaan van God en eene goddelijke Voorzienigheid heeft ontwikkeld, komt hij tot het besluit, dat òf de waarheid voor den mensch wordt verborgen gehouden òf nog liever dat het grillige noodlot heerschappij voert 2). —

OCTAVIUS begint zijne weêrlegging, met de aandacht te vestigen op de geleidelijke overgangen van de jaargetijden, waarin hij een bewijs vindt voor het bestaan van eene goddelijke Voorzienigheid. Want, opdat de winter niet alles zou versteen en de zomer alles verzengen, zijn lente en herfst er tusschen geplaatst, zoodat nu de overgangen van het telkens terugkeerende jaar onmerkbaar en onschadelijk zijn. Hij wijst verder op de zee, die door hare stranden wordt bedwongen, op eb en vloed, op de bronnen met hare altijd blijvende aderen, op de rivieren met hare beddingen. Ook op het vasteland rust zijn blik; op de zóó schoon geördende hoogten der bergen, op de krommingen der heuvels en de uitgestrekte vlakten. En wat de boomen betreft, alle ontvangen hun leven uit de ingewanden der aarde. Hij spreekt ook van de verschillende verdedigingswapenen der dieren. Eenige hebben hoornen, sommige slagstanden, andere hoeven; weêr andere worden beschermd door hunne stekels of door de snelheid hunner voeten of door de kracht hunner vleugels. Bovenal wijzen de heerlijke vormen van den mensch op God als den Werkmeester; de regt opgaande gestalte, het opge-

1) Oct. c. V. 11^b—14^a.

2) Oct. c. V. 14^b.

heven gelaat, de oogen en al de overige zintuigen. Het zou te veel tijd vereischen, verklaart OCTAVIUS, om bij al het bijzondere de aandacht te bepalen; hij wil daarom alleen maar op het meer algemeene letten. Hij voert daarom nog slechts aan, dat er geen lid is aan den mensch of het is noodzakelijk, of het strekt den mensch tot sieraad; en hetgeen nog meer bewonderd moet worden, is, dat alle menschen dezelfde gedaante hebben, maar dat toch elk weër bepaalde afwijkende trekken heeft. Ook de aard van ons geboren worden, ook de geslachtsdrift is door God gegeven. Eveneens blijkt Gods Voorzienigheid hieruit, dat bij de geboorte de borst der moeder met melk wordt gevuld, opdat het kind met de melk kan gevoed worden. Maar niet alleen voor het algemeene, ook voor het bijzondere, zorgt God. Brittannië heeft weinig zon, maar wordt gekoesterd door de warmte van de zee, die er omheen vloeit; de droogte van Egypte wordt getemperd door den Nijlstroom; Mesopotamië wordt vruchtbaar gemaakt door den Euphraat; door den Indus wordt het Oosten zoowel bezaaid als besproeid. Tot slot van deze bewijsvoering gebruikt OCTAVIUS eene vergelijking, om daaruit tevens zijn besluit te trekken. „Even als gij, wanneer gij een huis binnentradt en alles goed geëndend, geschikt en versierd zaagt, gelooven zoudt, dat er een Heer aan het hoofd stond, en dat deze Heer veel beter was dan al die goederen; zóó ook moet gij, wanneer gij in dit wereldhuis hemel en aarde aanschouwt, en voorzorg, orde en wetten ontdekt, gelooven, dat er een Heer en Vader is van het heelal, voortreffelijker dan de sterren zelve en dan de verschillende deelen der geheele wereld.” 1)

Kan er dus geen twijfel meer bestaan aan eene godde-

1) Oct. c. XVII. 10—XVIII. 1—4.

lijke Voorzienigheid, OCTAVIUS acht het thans noodzakelijk de vraag te beantwoorden: wordt het heelal door één' of door meerdere heerschers bestuurd 1)?

Tot staving van zijne stelling, dat er maar één heerscher staat over het heelal, slaat hij vooreerst het oog op de *aardsche heerschappijen*. „Wanneer is ooit eene heerschappij van meer dan één' persoon (*societas regni*) òf ter goeder trouw begonnen òf zonder bloed geëindigd?” zóó vraagt OCTAVIUS. Hij wil niet spreken van de Persen, die door het hinneken hunner paarden zich hun heerscher lieten aanwijzen; van dat verouderd sprookje van het Thebaansche broederpaar; van dat verhaal van de tweelingen in de regering; van de oorlogen van den schoonzoon en den schoonvader, die door het gansche rijk verbreid zijn. Neen! dit staat bij hem vast: „het lot duldde nooit twee (heerschers) over zulk een groot rijk.” 2)

Ook in het *dierenrijk*, merkt OCTAVIUS op, is het niet anders gesteld met de oppermagt. Want, „én' koning hebben de bijen, én' aanvoerder de kudden, én' geleider de ossen. En zoudt gij nu gelooven, dat in den hemel de hoogste magt verdeeld en de geheele heerschappij van dat ware en goddelijke rijk werd gesplitst?” 3)

Maar ook uit de *eigenschappen Gods*, als Gods eeuwigheid, Gods almagt en Gods volmaaktheid in het algemeen, volgt, volgens OCTAVIUS, de éénheid Gods. „Het is alzoo duidelijk” zóó luidt zijne rede, „dat God, de Vader van alles, noch begin heeft noch einde; Die aan alles het ontstaan geeft en voor Zich de eeuwigheid deelachtig is; Die, eer de wereld was, Zich zelve tot wereld was; Die, al wat

1) Oct. c. XVIII. 5a.

2) Oct. c. XVIII. 5b—6.

3) Oct. c. XVIII. 7a.

er is, met Zijn woord gebiedt, met Zijne rede ordent, met Zijne kracht volbrengt; Hij kan niet gezien worden, want Hij is te helder voor het gezigt; Hij kan niet gevat worden, want Hij is te fijn voor het gevoel; Hij kan niet geschat worden, want Hij is te groot voor de zinnen. Oneindig is Hij, onmetelijk en Zich zelven alleen in Zijne grootheid bekend; ons is tot het begrijpen van Hem het binnenste te eng, en dan alleen schatten wij Hem naar waarde, als wij Hem onschatbaar noemen. Ik zal spreken, zooals ik gevoel; die meent, dat hij Gods grootheid kent, hij vermindert haar; die haar niet wil verminderen, hij kent haar niet" 1)

Eveneens blijkt Gods éénheid voor OCTAVIUS, uit het *gemis van elken naam* voor God. „Zoek geen naam voor God,” roept hij uit; „*God* is zijn naam! Dáár zijn woorden noodig, waar met bijzondere kenteekenen de veelheid door het enkele moet onderscheiden worden; voor God, Die de Éénige is, is het woord *God* het geheel. Als ik Hem *Vader* noemde, gij zoudt aan een' aardsehen Vader kunnen denken; of *Koning*, gij zoudt Hem lichamelijk achten; of *Heer*, gij zoudt Hem u als sterveling voorstellen. Verwijder die bijvoegselen, en gij zult Zijne heerlijkheid leeren kennen” 2).

Maar ook in het *bewustzijn van het heidensche volk* is het geground, dat er maar één God is. Want „ik hoor het heidensche volk (vulgus), wanneer het de handen ten hemel heft, niets anders zeggen dan „*God*” en „*God is groot*” en „*God is waarachtig*” en „*indien God het geeft* 3).”

Misschien kon men tegen deze laatste bewijsvoering de bedenking inbrengen, dat alleen *de christenen* hun' God

1) Oct. c. XVIII. 7^b—9.

2) Oct. c. XVIII. 10.

3) Oct. c. XVIII. 11.

aldus aanroepen. Om nu die bedenking te voorkomen, laat OCTAVIUS terstond op de bovenstaande woorden volgen: „is dat nu de natuurlijke taal van het volk of zijn het de woorden van een' geloovigen christen? En die Jupiter tot Heer willen verklaren, vergissen zich in den naam, maar stemmen hierin overeen, dat zij de oppermagt aan één Wezen toekennen ¹⁾.”

Vervolgens beroept OCTAVIUS zich op de *dichters*, die volgens hem ook Gods éénheid hebben betuigd. „Ik hoor ook de dichters,” zóó spreekt hij, „één' vader van goden en menschen prediken en (beweren, dat) het gemoed van de stervelingen even verschillend is, als elke dag, dien de Vader van alle wezens te voorschijn roept. Wat zegt MARO van *Mantua*? is het niet meer dan duidelijk, ligt het niet zeer voor de hand, is het niet zeer waar? *In den beginne*, zegt hij, *voedt den hemel en de landen*, en de overige deelen der wereld, *van binnen een geest en beweegt hen eene ziel, die er doorstroomt. Van daar het geslacht van menschen en dieren* en van al de andere wezens ²⁾. Dezelfde noemt op eene andere plaats die ziel en dien geest *God*. Want dit zijn zijne woorden:

— — — — „Deum namque ire per omnes
Terrasque tractusque maris coelumque profundum ³⁾

Unde homines et pecudes, unde imber et ignes” ⁴⁾.

En nu vraagt OCTAVIUS tot nadere bevestiging van hetgeen hij gesteld heeft: „wat anders wordt ook door ons God genoemd, dan ziel en rede en geest ⁵⁾?”

Maar niet alleen de dichters, ook de *wijsgeeren* worden

1) Oct. c. XVIII. 12.

2) VIRGILIUS. Aen. VI. 724—729.

3) VIRGILIUS. Georg. IV. 221—222.

4) VIRGILIUS. Aen. I. 743.

5) Oct. c. XIX. 1—3.

door OCTAVIUS aangehaald als getuigen aangaande de éénheid Gods. Hij wil de leer der wijsgeeren vlugtig doorloopen, maar hierbij overslaan die onbeschaafden en ouden, die wegens enkele hunner gezegden zich den naam van wijzen verworven hebben. Hij noemt dan THALES van *Milete* als den eersten wijsgeer. „Deze THALES van *Milete* noemde de grondoorzaak van alles (initium rerum) het water; God echter dat verstand, dat uit het water alles had gevormd. Zijn gevoelen over water en geest is te hoog en te verheven, dan dat het door een' mensch kan uitgevonden zijn. Gij ziet, dat de meening van den eersten wijsgeer geheel en al met de onze overeenstemt. ANAXIMENES en later DIOGENES van *Apollonië* beweerden de lucht was God, oneindig en onmetelijk. Ook hunne denkbeelden aangaande de godheid zijn evenzeer gelijk aan die van ons. Bij ANAXAGORAS wordt „descriptio et modus infinitae mentis” God genoemd. En bij PYTHAGORAS is God de ziel, die de geheele natuur doordringt en er door uitgebreid is, waaraan ook het leven van alle wezens zijn oorsprong is verschuldigd. Het is bekend, dat XENOPHANES al het oneindige en het verstand te zamen voor God hield; en dat ANTHISTHENES vele volksgoden, maar één' werkelijken als den voornaamsten aannam; dat SPEUSIPPUS eene bezielde kracht, waardoor alles werd bestuurd, als God erkende. Wat leert DEMOCRITUS? ofschoon de eerste uitvinder van de atomen, noemt hij niet meestal de natuur, welke de beelden voortbrengt, en de intelligentie, God? Ook STRATON noemt de natuur zóó; ook die bekende EPICURUS, die of „deos otiosos” aanneemt of geen goden erkent, zet toch de natuur daarboven. ARISTOTELES verschilt nu en dan, maar erkent toch ééne oppermagt. Want nu eens noemt hij het verstand, dan weder de wereld God, en dan weder stelt hij God boven de wereld. Ook HERACLIDES *Ponticus* schrijft aan God een goddelijk verstand toe, hoewel op verschillende wijze. THEOPHRASTUS

en ZENO en CHRYSIPPUS en CLEANTHES zijn wankelend ten aanzien van hun Godsbegrip (multiformes), maar op de éénheid der Voorzienigheid komen allen terug. Want CLEANTHES leerde nu eens dat het verstand, dan weder dat de ziel, dan weder dat de lucht, meestal dat de rede God was. ZENO, zijn leermeester, wil dat de natuurlijke en goddelijke wet, somtijds ook dat de aether, en somtijds ook dat de rede het beginsel is van alles. Dezelfde tast ook hevig de algemeene volksdwaling aan en weérlegt die, terwijl hij Juno verklaart als de lucht, Jupiter als den hemel, Neptunus als de zee, Vulcanus als het vuur, en op gelijke wijze de overige goden van het volk (vulgus) voor de elementen houdt. Bijna evenzoo gelooft CHRYSIPPUS, dat eene goddelijke kracht, eene redelijke natuur, somtijds ook dat de noodlottige noodwendigheid der wereld God is, en volgt ZENO na in physiologische uitlegging van de gedichten van HESIODUS, HOMERUS en ORPHEUS. Ook de Babylonier DIOGENES maakt er zijne studie van te ontwikkelen en uiteen te zetten, dat het baren van Jupiter en de oorsprong van Minerva en het andere, dat met betrekking tot dit geslacht verhaald wordt, benamingen zijn van zaken, en niet van personen. XENOPHON, de volgeling van SOCRATES ontkent, dat de gedaante van den waren God kan gezien worden, en beweert, dat er daarom niet naar moet onderzocht worden. ARISTO van Chios meent, dat zij in het geheel niet kan gevat worden. Beiden hebben de majesteit Gods gevoeld, terwijl zij er aan wanhoopten om haar te begripen. PLATO is duidelijker over God, zoowel wat betreft de begrippen zelve als de namen; en zijne redenering zou geheel en al hemelsch zijn, zoo zij niet somtijds besmet werd door de inmenging van volksvóóroordeelen. Bij PLATO in den *Timaëus* is God, ook naar zijn' naam, de Vader der wereld, de Formeerder der ziel, de Schepper van al het hemelsche en aardsche; het is moeilijk, zegt hij, Hem te

vinden, wegens Zijne al te groote en ongelooftelijke magt, maar ook, wanneer men Hem gevonden heeft, is het onmogelijk in het openbaar over Hem te spreken 1)."

En nu eindigt OCTAVIUS dit betoog met de woorden: „dit is nu toch bijna hetzelfde als hetgeen wij beweren; want wij kennen God en noemen Hem den Vader van alles, en spreken nooit in het openbaar over Hem, tenzij wij daartoe uitgenoodigd worden 2).” Ja! OCTAVIUS meent nu zóó goed in het licht gesteld te hebben, dat al de wijsgeeren één God aannemen, al is het ook dat zij Hem met verschillende namen aanduiden, dat hij van oordeel is gerust het besluit te kunnen trekken, dat „óf de christenen thans wijsgeeren zijn, óf dat de wijsgeeren reeds toen christenen waren 3).”

II. Heidendom of christendom?

Thans gaat CAECILIUS betoogen, dat het het beste is te blijven vasthouden aan de leer der voorvaders, hunne overgeleverde gebruiken in acht te nemen, hunne goden te aanbidden en over de hoogere wezens geen eigen oordeel te vellen. Daarvoor tracht hij dan eenige gronden te geven.

— De heidensche godsdienst geeft zekerheid te midden van al het onzekere. „Daar dan” zóó begint CAECILIUS „óf het noodlot zeker óf de natuur onzeker is, hoeveel eerbiedwaardiger en beter is het dan niet, ter beslissing der waarheid, de leer der voorvaderen aan te nemen, de ons overgeleverde godsdienstige gebruiken te eeren, de goden, die onze ouders ons leerden liever te vreezen dan te leeren kennen, te aanbidden, en niet over de godheden eenige uitspraak te doen, maar de ouden te gelooven 4).” —

1) Oct. c. XIX. 4—17.

2) Oct. c. XIX. 18.

3) Oct. c. XX. 1.

4) Oct. c. VI. 1^a.

Tegenover deze bewijsvoering herinnert OCTAVIUS, dat geenszins alles onzeker is. Want het bestaan van één' God en eene goddelijke Voorzienigheid staat vast, terwijl hij bovendien opmerkt, dat het heidendom met zijn veelgodendom door zijne eigene wijsgeeren wordt weêrlegd.

„Bijaldien nu de wereld”, zegt OCTAVIUS, „bestuurd wordt door eene Voorzienigheid en door den wenk van één' God, zoo moet ons niet het onervarene heidendom, dat behagen schept in en geboeid wordt door zijne fabelen, tot de dwaling brengen om met zijne uitspraken in te stemmen, daar het door de meening van zijne eigene wijsgeeren weêrsproken wordt 1).”

— De heidensehe godsdienst *verdient geloof* wegens hare hooge oudheid en de geloofwaardigheid der voorvaders. Immers, „in eene nog onbeschaafde eeuw, bij het ontstaan zelfs van de wereld, hebben de voorvaders verdiend, de goden òf tot vrienden òf tot koningen te hebben. Vandaar dan ook zien wij in alle rijken, provinciën en steden, dat elk volk zijne eigene godsdienstige gebruiken heeft, en zijne eigene beschermgoden vereert, zooals de Eleusiniërs Ceres, de Phrygiërs de Moeder der goden (Cybele), de Epidauriërs Aesculapius, de Chaldaeërs Belus, de Syriërs Astarte, de Tauriërs Diana, de Galliërs Mercurius, de Romeinen allen te zamen 2).” —

Hiertegen brengt OCTAVIUS in, dat het heidendom door zijne eigene wijsgeeren bestreden wordt, „die zoowel het gezag der rede als dat der oudheid aan hunne zijde hebben 3),” terwijl hij tevens zeer uitvoerig gaat aantoonen, dat het heidendom geenszins geloof verdient, en wel:

1) Oct. c. XX. 1—2a.

2) Oct. c. VI. 1^b—2.

3) Oct. c. XX. 2b.

Vooreerst, omdat het heidendom zóó bijgeloovig was. „Want onze voorvaders,” verklaart OCTAVIUS, „waren zóó ligtvaardig met het gelooven van leugens, dat zij zonder grond zelfs allerlei gedrogtelijke en ontzettende wonderen geloofden; zij mogten gaarne hooren van de veelvoudige Scylla, van de veelvormige Chimaera en van de Hydra, die uit de genezende wonden op nieuw geboren werd, en van de Centauren, half paarden en half menschen, en wat de faam ook maar mogt verzinnen. Wat zal ik nog spreken van die oudwijfsche fabeltjes (*illas aniles fabulas*), die van menschen vogels en wilde dieren, boomen en bloemen lieten ontstaan? was dat geschied, dan zou het nog gebeuren; omdat het niet kan gebeuren, daarom is het niet geschied ¹⁾.”

Ten anderen, omdat de goden van het heidendom niet anders zijn, dan *vergode menschen*. „Op gelijke wijze,” aldus gaat OCTAVIUS voort, „hebben ook onze voorvaders onvoorzigtig, bijgeloovig, met eene onbeschaafde eenvoudigheid jegens de goden hun geloof betoond. Terwijl zij hunne koningen godsdienstig vereerden; terwijl zij hunne gestorvenen weder in beelden wenschten te zien; terwijl zij begeerig waren hun aandenken in standbeelden te behouden; zóó is tot heilig gebruik geworden, wat tot vertroosting was aangenomen. Kortom, eer nog de wereld open stond voor het onderling verkeer, en eer nog de volken hunne gebruiken en zeden vermengden, vereerde elke natie haren stichter of een' beroemden veldheer of eene kuische koningin, die dapperder was dan hare sekse, of den uitvinder van het een of ander geschenk of van eene kunst, als een' burger, die waardig was in aandenken te blijven; zóó werd aan de gestorvenen eene belooning, en aan degenen, die na hen kwamen, een voorbeeld gegeven ²⁾.”

1) Oct. c. XX. 3—4.

2) Oct. c. XX. 5—6.

Het is echter voor OCTAVIUS niet genoeg de beschuldiging geuit te hebben, dat de goden van het heidendom niets anders dan vergode menschen zijn; neen! hij wil zijne stelling ook nader bewijzen, en doet daarom een beroep op de *wijsgeeren*, die den oorsprong en de geschiedenis der goden hebben nagespoord. „Lees de geschriften der Stoicijnen of de schriften der wijzen,” zóó vervolgt hij, „en gij zult hetzelfde met mij erkennen. Dat zij wegens hunne dapperheid of het een of ander geschenk voor goden gehouden zijn, vermeldt EUHEMERUS en noemt hunne geboortedagen, vaderland en graven op, en wijst hen naar de verschillende gewesten aan, als van den Dictaeischen Jupiter, van den Delphischen Apollo van de Pharische Isis en van de Eleusinische Ceres. PRODICUS zegt, dat diegenen onder de goden zijn opgenomen, die ronddolende door nieuwe uitvindingen aan de menschen voordeel hebben aangebragt. Voor hetzelfde gevoelen spreekt ook PERSAEUS, en verbindt de uitgevondene vruchten en de uitvinders van die vruchten met dezelfde namen, zooals ook de Comici spreken, zeggende: „Venerem sine Libero et Cevere frigere” 1). ALEXANDER, de groote Macedoniër 2), schreef in eene merkwaardige rol aan zijne moeder, dat hem door een priester uit vrees voor zijne magt, het geheim van de vergode menschen verraden was; dáár maakt hij Vulcanus tot

1) TERENTIUS, Eunuch. Act. IV. Sc. V. vs. 6.

2) Zonder twijfel heeft MINUCIUS hier het oog op den alom bekenden ALEXANDER den Grooten, en niet, zooals RIGALTIIUS en CELLARIUS meenen, op den geschiedschrijver ALEXANDER, die ten tijde van SULLA moet geleefd hebben. Want, zooals LÜBKERT te regt vraagt, waartoe dan het toevoegsel *magnus*, daar toch MINUCIUS zeer goed wist, dat men bij ALEXANDER *Magnus* terstond aan den grooten wereldveroveraar moest denken? en wat was de magt van dien geschiedschrijver, waarvoor een priester vreesde? Die rol aan zijne moeder, behoort volgens LÜBKERT tot schriften, die door de christenen „pia fraude” vervaardigd zijn. (LÜBKERT a. a. O. S. 112).

den eersten stamvader van allen en daarna het geslacht van Jupiter 1)."

OCTAVIUS tracht nu het voorgaande nog nader op te helderen door de opmerking, dat ook Saturnus, de stamvader der goden, door alle schrijvers, Grieken zoowel als Romeinen, als mensch voorgesteld wordt en deelt dan diens geschiedenis mede. „Want Saturnus, den stamvader van dit geslacht en van dien verderen troep, hebben alle schrijvers der oudheid, Grieken en Romeinen, als mensch voorgesteld. Dat weten NEPOS en CASSIUS in hunne geschiedenis, dat zeggen THALLUS en DIODORUS. Die Saturnus dan kwam als vlugteling van Creta naar Italië, bevreesd voor zijn' woedenden zoon; en door JANUS gastvrij opgenomen, leerde hij, als een beschaafd Griekje, veel aan die onbeschaafde en boersche menschen, als schrijven, penningen slaan en werktuigen maken. Derhalve wilde hij zijne schuilplaats, omdat zij hem veilig verborgen had (latuisset), het liefst Latium noemen; de stad Saturnia noemde hij naar zijn' naam, en het Janiculum naar dien van JANUS; beiden hebben dit tot een aandenken aan hen aan de nakomelingschap nagelaten. Derhalve, mensch is althans hij, die vlugtte; mensch is althans hij, die zich verborg; en hij is vader van een' mensch en geboren uit een' mensch. Want de zoon van den hemel en de aarde wordt hij genoemd, omdat bij de Italianen zijne ouders onbekend waren; evenals men nog tot op den huidigen dag menschen, die onverwacht verschijnen, *van den hemel gezonden*, daarentegen geringe en onbekende personen *zonen der aarde* noemt. Zijn zoon Jupiter regeerde te Creta, na de verdrijving zijns vaders, is dáár gestorven en had dáár zonen; nog wordt er de grot van Jupiter bezocht en zijn graf ge-

1) Oct. c. XXI. 1—5.

toond; en zelfs de godsdienstige plegtigheden, waarmede hij vereerd wordt, zijn een bewijs voor zijne menschheid 1)."

OCTAVIUS wijdt nog even zijne aandacht aan het *ontstaan* der goden, om te betoogen, dat al de goden van het heidendom door *vergoding van menschen* ontstaan zijn. Kan hij niet bij al het bijzondere stilstaan, de geschiedenis van Saturnus is voor hem voldoende, om de waarheid van zijne stelling te doen uitkomen, daar toch de sterfelijkheid van het eene geslacht op het andere moet overgaan. „Het zou ons te lang ophouden,” zóó spreekt hij, „al het bijzondere te doorloopen, en de geheele volgorde van dat geslacht uiteen te zetten, daar de sterfelijkheid, in de eerste ouders bewezen, door de orde van opvolging zelve, op al de overigen is overgegaan. In elk geval maakt gij hen tot goden eerst na hun' dood; zóó is, door de bedriegelijke verzekering van PROCULUS, ROMULUS een god; zóó is JUBA voor de Mauren, die zulks wilden, een god; zóó werden de overige koningen vergood, die geheiligd werden, niet om voor eene godheid te gelden, maar om voor hunne magt de verdiende eer te ontvangen. Zelfs tegen hun' zin wordt hun die naam gegeven; zij wenschen menschen te blijven; zij vreezen goden te worden; hoewel zij reeds grijsaards zijn, willen zij het nog niet 2)."

Hierop stelt OCTAVIUS in het licht, dat het *onmogelijk* is om goden te worden, zeggende: „Derhalve kunnen uit hen, die gestorven zijn, geene goden ontstaan, omdat een god niet kan sterven; en evenmin uit hen, die geboren worden, omdat alles sterft, wat geboren wordt; goddelijk nu is alleen datgene, wat noch begin heeft noch einde 3)."

1) Oct. c. XXII. 8—12.

2) Oct. c. XXIII. 1—3.

3) Oct. c. XXIII. 4.

En nu vraagt OCTAVIUS zeer sarcastisch: „Waarom toch, indien er goden geboren zijn, worden zij nu niet meer geboren? of is misschien Jupiter reeds te oud geworden? en heeft het baren bij Juno opgehouden? en is Minerva grijs geworden, vóórdat zij gebaard heeft? Of heeft die „generatio” daarom soms opgehouden, omdat men geen geloof meer schenkt aan dergelijke verzinsels 1)?”

Maar de voorstelling van het heidendom, alsof de goden kinderen konden verwekken, is geheel en al *ongerijmd*; want, aldus betoogt OCTAVIUS, „indien de goden kinderen konden verwekken en niet konden sterven, dan zouden wij meer goden hebben dan al de menschen te zamen genomen, zoodat reeds de hemel hen niet bevatten, de lucht hen niet opnemen en de aarde hen niet zou kunnen dragen. Daarom is het duidelijk, dat het menschen geweest zijn, van wie wij lezen, dat zij geboren werden, en weten, dat zij gestorven zijn 2)”

Doch er is nog meer, waarop OCTAVIUS wil gelet hebben, om aan te wijzen, dat de goden van het heidendom vergode menschen zijn. Dit blijkt hem nog hieruit, dat *vooreerst* hunne goden *sterfelijk* zijn. „Beschouw de godsdienstige gebruiken zelve, gij zult treurige uiteinden, dood en begrafenis” van de goden aantreffen 3) En dat *ten anderen* hunne goden allerlei *menschenlijke hartstogten* hebben. Men vindt „treurigheid en allerlei uiterlijke rouwbetooning van de ongelukkige goden 4).”

Hiervan schetst OCTAVIUS ons eenige voorbeelden: „Isis met haren Cynocephalus en hare kaalgeschorene priesters

1) Oct. c. XXIII. 5.

2) Oct. c. XXIII. 6.

3) Oct. c. XXI. 6^a.

4) Oct. c. XXI. 6^b.

is bedroefd over en zoekt naar haren ongelukkigen zoon; en de ellendige Isispriesters slaan op hunne borst en bootsen de smart na van de diep ongelukkige moeder; weldra verheugt zich Isis over den gevonden knaap, de priesters juichen en springen van vreugde, en de vinder Cynocephalus beroemt zich op zijne vondst; en zij houden niet op alle jaren òf te verliezen, dat zij vinden, òf te vinden, hetgeen zij verliezen. Is het niet belagchelijk òf te betreuren, hetgeen gij vereert, òf te vereeren, hetgeen gij betreurt? En toch waren dat eens godsdienstige gebruiken van de Egyptenaren, en zijn het nu van de Romeinen. Ceres zoekt angstig en bezorgd, met aangestokene fakkels en met eene slang omgeven, de door dwaling weggeroofde en bedorvene Libera; dat zijn de Eleusinische mysteriën. En wat zijn de godsdienstige gebruiken van Jupiter? Zijne voedster is eene geit, en het kind wordt aan den gretigen vader onttrokken, opdat hij het niet verslinde; en met de cymbalen der Corybanten wordt een geklank te weeg gebracht, opdat de vader het geschrei niet zou hooren. De Dyndimenische Cybele (men schaamt zich er van te spreken) ontmande haren ongelukkigen, geliefden overspeler, omdat zij zelve leelijk en oud, als moeder van vele goden, hem niet meer tot ontucht kon verlokken. Wegens dit sprookje vereeren haar de Galliërs ook als halfmannen, door hun eigen ligchaam te verminken. Dit nu zijn geene godsdienstige gebruiken meer, dit zijn pijnigingen 1)."

Het heidendom verdient al *verder* geen geloof, omdat het aan zijne goden allerlei *bespöttelijke gestalten* toeschrijft. „En wat de gestalten en houdingen betreft,” zóó vraagt OCTAVIUS, „bewijzen zij niet spot en schande van uwe goden? Vulcanus is een manke god en zwak; Apollo is nog

1) Oct. c. XXI. 7—12.

altijd glad (van aangezicht), hoewel hij reeds zóó oud is; Aesculapius is daarentegen gebaard, hoewel hij de zoon is van den altijd jeugdigen Apollo; Neptunus (wordt voorgesteld) met zeegroene oogen, Minerva met blaauwe, Juno met kalfsoogen; Mercurius met gevleugelde voeten, Pan met paardenpooten, Saturnus met voetijzers; Janus heeft twee voorhoofden, alsof hij ook achterwaarts liep. Diana is eene jageres met hoog opgeschorte kleederen, en als de Ephesische godin is zij opgesierd met vele gezwollene borsten, en onder den naam van Trivia is zij vreeselijk met hare drie hoofden en vele handen. Wat nog sterker is, uw Jupiter wordt nu eens voorgesteld als baardeloos, dan weder wordt van hem gesproken als van een' gebaarden; en als hij Hammon wordt genoemd, dan heeft hij horens; heet hij Capitolinus, dan voert hij den bliksem; heet hij Latiaris, dan wordt hij met bloed begoten; heet hij Feretrius, dan wordt hij niet aangebeden. En om niet verder de vele Jupiters op te sommen, er bestaan even vele monsterachtige afbeeldingen van Jupiter als er namen zijn van dien god 1)."

Eindelijk verdient het heidendom geen geloof, omdat het allerlei *dwaze voorvallen* van zijne goden verhaalt. „Erigone hing zich op aan een' strop, om als maagd onder de gesternten te schitteren. De Castors sterven beurtelings, om te leven; Aesculapius wordt door den bliksem getroffen, om tot God verheven te worden; Hercules verbrandt zich met het vuur op den Oeta, om den mensch af te leggen 2)."

Heeft OCTAVIUS hiermede het laatste argument van CAECILIUS vernietigd, hij beantwoordt verder nog de drie volgende vragen: hoe de menschen aan dat bijgeloof komen?

1) Oct. c. XXI. 13—15.

2) Oct. c. XXI. 16.

wat zij er voor bedoeling mede hebben? en wat de gevolgen daarvan zijn?

Op de eerste vraag geeft hij een drievoudig antwoord: 1°. de kinderen leeren het van hunne onervarene ouders, 2°. het wordt verbreid door kunsten en wetenschappen, 3°. het wordt inzonderheid bevorderd door de zangen der dichters 1). Vooral op dit laatste legt OCTAVIUS den meesten nadruk, en beroept zich, tot bekrachtiging van zijn gevoelen, op den grooten wijsgeer PLATO, die juist om genoemde reden den beroemden dichter HOMERUS uit zijn' denkbeeldigen staat wilde verbannen hebben, terwijl dan OCTAVIUS zeer breedvoerig tracht te betoogen, dat de zoo even vermelde dichter de verspreiding des bijgeloofs maar al te zeer heeft bevorderd. „En daarom heeft te regt PLATO,” aldus luidt zijne rede, „dien beroemden, geprezenen en gekroonden HOMERUS uit den staat verbannen, dien hij zich in zijn' dialoog voorstelt. Want deze beroemde man heeft in den Trojaanschen oorlog uwe goden, hoewel hij er den spot mede drijft, toch in de menschelijke aangelegenheden en handelingen gemengd; deze heeft paren van hen te zamen gesteld, Venus gekwetst, Mars gebonden, gewond en op de vlugt gedreven. Hij verhaalt, dat Jupiter door Briareus is bevrijd, om niet door de overige goden gebonden te worden; dat hij zijn' zoon Sarpedon, omdat hij hem niet aan den dood kon ontrukken, met bloedige tranen beweend heeft; en dat hij, door den gordel van Venus bekoord, van nog vuriger liefde voor zijne vrouw Juno dan voor zijne minnaressen geblaakt heeft. Elders verwijderd Hercules den mest en weidt Apollo voor Admetus het vee; Neptunus bouwt voor Laomedon de muren op, maar de ongelukkige metselaar ontvangt geen loon voor zijn werk; dáár ter

1) Oct. c. XXII. 1.

plaatse wordt de bliksem van Jupiter met de wapenen van Aeneas op het aanbeeld vervaardigd, terwijl hemel, bliksem en donder lang reeds bestonden, vóórdat Jupiter op Creta geboren werd; terwijl bovendien de vlammen van den waren bliksem noch door een' Cycloop nagebootst noch door Jupiter zelven zonder vrees kunnen gehandhaafd worden. Wat zal ik spreken van Mars en Venus, die op overspel werden betrap't van de schanddaad van Jupiter tegenover Ganymedes, die door den hemel geheiligd is ¹⁾?"

Het *doel* nu, dat men heeft met het verspreiden van dat bijgeloof der heidenen, geeft OCTAVIUS in deze woorden op: „dit alles wordt verhaald, om voor de ondeugden der menschen een zeker gezag te vinden ²⁾;" terwijl hij de *gevolgen* van dat bijgeloof aldus voorstelt: „Door deze en dergelijke liefelijke verzinsels en leugens worden de gemoederen der knapen bedorven, en terwijl dezelfde sprookjes bij hen wortelen schieten, groeijen zij op tot de kracht van den hoogsten leeftijd en worden in diezelfde denkbeelden ongelukkige grijsaards; daar wel de waarheid zich vinden laat, maar alleen voor hen, die er naar zoeken ³⁾." Misschien voegt OCTAVIUS deze laatste woorden er nog bij, om tevens te strekken tot weêrlegging van het gevoelen, ook door CAECILIUS geuit, dat de waarheid wordt verborgen gehouden ⁴⁾.

OCTAVIUS gaat dan nog verder, en zet zijne wederlegging voort, door de heidensche godsdienst in een *belagchelijk* en *bespottelijk* daglicht te stellen.

„Wie kan er nog aan twijfelen," zóó vraagt hij, „dat het volk de gewijde beeldtenissen van die menschen aanbidt en

1) Oct. c. XXII. 2—6^a.

2) Oct. c. XXII. 6^b.

3) Oct. c. XXII. 7.

4) Zie boven bl. 93.

openlijk vereert, enkel omdat het verstand en de gedachten dier onervarenen door den schoonen kunstvorm bedrogen, door den glans van het goud verstrikt en door de schittering van het zilver en de witheid van het ivoor verstompt zijn geworden 1)?"

Om het belagchelijke en bespottelijke van de heidensche godsdienst te doen uitkomen, beschrijft hij de wijze, waarop een godenbeeld, dat door de heidenen vereerd wordt, tot stand komt. „Bijaldien men eens bedenkt,” aldus redeneert hij, „met welke werktuigen en gereedschappen elk beeld gevormd wordt, dan zal men blozen, dat men voor eene stof vreest, die door den kunstenaar wordt bespot, om daaruit een' god te maken. Want de houten god, misschien een stuk van een' brandstapel of van een' ongelukkigen boomstam, wordt opgehangen, behakt, glad gemaakt en rond geschraapt; en de gouden of zilveren god wordt meermalen uit een onrein vat (zooals het door een' Egyptischen koning geschiedde) gesmolten, met hamers geslagen en op aanbeelden gevormd; en de steenen god wordt behakt, gevormd en door een' onreinen mensch glad gemaakt; en de god gevoelt evenmin de vernedering van zijn ontstaan, als later de zorg van uwe vereering. Maar misschien zegt men, de steen, het hout of het zilver is nog geen god. Wanneer wordt hij het dan? Zie, het wordt gegoten, gemaakt, gebeeldhouwd, en nog is het geen god; zie, het wordt met lood omkleed, te zamen gesteld, opgerigt, en nog is het geen god; zie, het wordt versierd, gewijd, aangebeden, dan ten laatste is het een god, omdat de mensch hem gewild en gewijd heeft 2).”

„Hoe beter naar waarheid, schijnen de redeloze dieren

1) Oct. c. XXIII. 7.

2) Oct. c. XXIII. 8—10.

de muizen, de zwaluwen, de duivenvalken als door natuurlijk instinct over uwe goden te oordeelen! Zij weten, dat deze geen gevoel hebben, zij knagen er aan, springen en zitten er op; en als gij hen niet wegjaagt, nestelen zij zelfs in den mond van uw' god. De spinnen weven hun net over zijn aangezicht, en hechten aan zijn hoofd hunne draden vast; gij veegt hen af, reinigt hen, schraapt hen af, en hen, die gij zelf maakt en beschermt, hen vreest gij; terwijl niemand van u bedenkt, dat hij eerst God moet kennen, vóórdat hij Hem vereert. Omdat men blindelings de voorouders gehoorzaamt; omdat men zich liever wil aansluiten aan de dwaling van een ander, dan op zich zelve vertrouwen; omdat men niets kent van datgene, wat men vreest; daarom is in het goud en zilver de hebzucht geheiligd; daarom is de gestalte van levenlooze standbeelden vergood; en alzoo is het Romeinsche bijgeloof ontstaan 1)."

Verder bestrijdt OCTAVIUS de *godsdienslige gebruiken* der heidenen, en geeft er eenige voorbeelden van op, om het *beklagenswaardige* en *betreurenswaardige* er van te doen uitkomen. „Ook wanneer men uwe godsdienslige gebruiken beschouwt, hoe vele beklagenswaardige, maar ook hoe vele betreurenswaardige dingen vindt men dan niet! Sommigen loopen midden in den winter naakt, anderen met spitse hoofddeksels op, dragen oude schilden rond, slaan op huiden en voeren de bedelende goden mede van wijk tot wijk. Eenige tempels mag men maar ééns in het jaar bezoeken, andere in het geheel niet; eenige staan voor geen man open; andere zijn te heilig om vrouwen toe te laten; ook wordt het een' slaaf tot eene moeilijk te verzoenen misdaad aangerekend, om bij zekere plegtigheden tegenwoordig te zijn. Eenige heiligdommen worden door eene vrouw

1) Oct. c. XXIV. 1—3.

bekranst, die maar één' man heeft; andere door eene vrouw, die met vele mannen in betrekking staat; en met groote naauwgezetheid wordt er eene opgezocht, die verscheidene echtbreuken kan optellen 1)."

Ook tegen de *verminking*, bij de heidenen in gebruik, trekt OCTAVIUS te velde, als hij vraagt: „Hoe? wie met zijn eigen bloed offert en met zijne wonden smeekt, zou hij niet eerder goddeloos zijn, dan op deze wijze godsdienstig? of als iemand ontmand is, hoe beleedigt hij God, Dien hij op deze wijze tracht te verzoenen! Daar toch, indien God *eu-nuchen* wilde hebben, Hij ze scheppen kon, en niet behoefde hen te laten maken 2)."

En nu eindigt OCTAVIUS zijne bestrijding met de woorden: „Wie begrijpt niet, dat alleen de onverstandigen en de zinneloozen tot zulke dwaze dingen vervallen, en dat de schare der dwalenden wederkeerig elkander beschermt? Hier is de menigte der onzinnigen de steun van den gemeenschappelijken onzin 3)."

— Maar de heidensche godsdienst is *nuttig*; want zij heeft aan de Romeinen magt en heerschappij bezorgd, daar deze zeer godsdienstig waren en alle goden, zoowel buiten- als inlandsche vereerden 4). En „zóó heeft hunne magt en hun gezag," zegt CAECILIUS, „den omvang van de geheele aarde ingenomen; zóó heeft zich hunne heerschappij uitgebreid verder dan de baan der zon en de grenzen van den Oceaan, terwijl zij onder de wapenen vromen moed betoonden; terwijl zij hunne stad versterkten door godsdienstige plegtigheden, door kuische maagden, door vele priesterlijke eereambten en

1) Oct. c. XXIV. 4—5.

2) Oct. c. XXIV. 6.

3) Oct. c. XXIV. 7.

4) Oct. c. VI. 2.

namen; terwijl zij, belegerd en bijna op het Capitool gevangen genomen, de goden eerden, die elk ander reeds om hunne verbolgenheid zou veracht hebben; terwijl zij door de drommen der Galliërs, die over dien geloofsmoed verbaasd stonden, heentrokken, niet met pijlen gewapend, maar gewapend door hunne godsvereering; terwijl zij, als gevangen binnen de vijandelijke muren, te midden zelfs van de zegezingen, nog de overwonnen goden vereerden; terwijl zij overal de vreemde goden opzochten en tot de hunne maakten; terwijl zij altaren bouwden, zelfs voor onbekende godheden en de geesten van het doodenrijk. Zóó hebben zij ook, terwijl zij de godsdiensten van alle volken overnamen, de heerschappij over al die volken verdiend. En vandaar ook bleef hunne godsdienst voortdurend bestaan, die door de langdurigheid van tijd niet werd verzwakt, maar versterkt; daar toch de oudheid aan godsdienstige plegtigheden en aan gewijde plaatsen des te grootere heiligheid pleegt bij te zetten, naarmate zij ouder zijn 1)." —

Bij de bestrijding van dit argument tracht OCTAVIUS in het licht te stellen, dat de Romeinen, niet door godsdienstigheid, maar door snoodheid, hunne magt en hun gezag hebben verkregen. Daartoe vestigt hij het oog op het ontstaan van den Romeinschen staat, en schetst met vlugtige trekken de geschiedenis van het Romeinsche volk.

"Maar toch heeft dat verachtelijke bijgeloof zelf," roept hij met verontwaardiging uit, "aan de Romeinen de heerschappij in handen gegeven, haar vermeerderd en gegrondvest, daar zij niet zoozeer door hunne dapperheid als wel door hunne godsdienstigheid en vroomheid magtig zijn geworden! Ja waarlijk, die voortreffelijke en edele regtvaardigheid der Romeinen is reeds van de wieg af van dien

1) Oct. c. VI. 3—5.

jongen staat ter goeder ure begonnen! Hebben zij niet bij hun ontstaan, door den schrik voor hunne wreedheid, hun gebied uitgebreid, nadat zij door misdaden te zamen waren gekomen en zich hadden versterkt? Want door de vrijplaat-sen is het eerste *plebs* te zamen gebragt; deugnieten, misdadigers, bloedschenners, moordenaars en verraders waren dáár te zamen gestroomd; en opdat ROMULUS zelf, hun koning en bestuurder, zijn volk in misdaad zou overtreffen, pleegde hij een' broedermoord. Dat zijn de eerste onheilspellende beginselen van dien godsdienstigen staat! Spoedig daarop hebben zij vreemde maagden, die reeds verloofd waren, en sommige reeds getrouwde vrouwen, tegen alle zeden in, geroofd, beleedigd en geschandvlekt en met hunne ouders, dus met hunne eigene schoonvaders, oorlog gevoerd en het bloed hunner verwanten vergoten. Wat is goddeloozer, wat vermeteler, wat zekerder dan het vertrouwen zelf op hunne misdaad? Verder de naburen uit hun gebied te verdrijven; de staten met hunne tempels en altaren te verwoesten; de gevangene inwoners onder hun juk te brengen; door het aandoen van schade aan anderen en door het plegen van misdaden magtig te worden; dat was het gemeenschappelijk streven van ROMULUS en de overige koningen en latere aanvoerders. Derhalve is alles, wat de Romeinen in bezit hebben en vereeren, een buit hunner vermetelheid. Alle tempels ontstonden uit den roof, dat is uit de puinhoopen der steden, uit de berooving der goden, uit den moord der priesters. Dat is honen en bespotten, overwonnen goden te dienen, en hen, als men hen gevangen genomen heeft, na de overwinning te vereeren. Want te aanbidden, wat men met eigene hand genomen heeft, is den tempelroof heiligen, niet de godheden.

„Derhalve hebben de Romeinen even dikwijls goddeloos gehandeld, als zij overwonnen hebben; even veel buit van

de goden gemaakt, als zij zegeteekenen van de volken hebben behaald. Alzoo zijn de Romeinen niet daarom zóó magtig, omdat zij godsdienstig waren, maar daarom, omdat zij ongestraft tempelroof pleegden 1).”

Hierop herinnert OCTAVIUS, dat de Romeinen geen hulp konden verwachten van die goden. „Want zij konden in de oorlogen zelve de goden, tegen wie zij de wapenen hadden opgevat, niet tot helpers hebben; immers, zij begonnen hen eerst te vereeren, nadat zij hen overwonnen hadden. Wat toch zouden nu die goden voor de Romeinen kunnen doen, die niets voor hun eigen volk tegen de wapenen der Romeinen vermogten 2)?”

Ook als men let op het *gehalte der goden*, van wie de Romeinen beweren hulp ontvangen te hebben, dan acht OCTAVIUS die bewering ongerijmd. „Want de inlandsche goden der Romeinen kennen wij,” zegt hij; „*Romulus, Picus, Tiberinus, Consus, Pilumnus* en *Picumnus* zijn het. TATIUS vond en vereerde *Cloacina*; HOSTILIUS ook *Pavor* en *Pallor*; weldra werd ook, ik weet niet door wie, *Febris* gewijd. Deze waren nu de voorwerpen van het bijgeloof, dat in deze stad is opgegroeid; ziekten en booze krankheden zijn het! Waarlijk ook *Acca Larentia* en *Flora*, die schandelijke lichtekooijen, moeten tot de krankheden en goden der Romeinen gerekend worden. En deze verachtelijke wezens hebben nu de heerschappij van de Romeinen uitgebreid tegenover de goden, die bij de andere volken vereerd werden! Want men kan toch niet aannemen, dat of *Mars Thracius* of *Jupiter Creticus* of *Juno*, nu eens *Argiva*, dan weder *Samia*, dan weder *Poena* genoemd, of *Diana Taurica* of

1) Oct. c. XXV. I—6.

2) Oct. c. XXV. 7.

mater Idaea of die Egyptische monsters (want goden mag ik hen niet noemen) hen geholpen hebben tegen hunne eigene vereerders 1)?"

Zóó ook konden de goden den Romeinen niet ter zijde staan, omdat deze althans niet vromer waren dan de overige volken. „Maar misschien is dit de reden,” zóó vervolgt OCTAVIUS, „dat bij deze de kuischheid van de maagden sterker en de vroomheid der priesters heiliger was dan bij de Romeinen, bij wie bijna bij de meeste maagden, die zich, zeker wel zonder weten van *Vesta* onbedachtzaam met mannen ingelaten hadden, de ontucht gewroken is; terwijl de overigen, niet door de meer bewaarde kuischheid, maar door de met meer geluk gepleegde onkuischheid, ongestraft gebleven zijn. Waar toch werd meer dan door hunne priesters tusschen de altaren en de heiligdommen ontucht gepleegd, koppelarij gedreven, over overspel gedacht? In één woord, aan den brandenden lust werd menigvuldiger in de cellen hunner tempeldienaars, dan in de bordeelen zelve bot gevierd 2).”

Daarenboven blijkt uit de geschiedenis van andere volken niet, dat aan de Romeinen bijzondere bijstand door de goden werd geschonken, daar de eersten toch ook langen tijd geheerscht hebben, zonder onder de heerschappij te zijn van de goden der Romeinen. „Ook hebben toch vóór hen,” zegt OCTAVIUS, „volgens het bestuur van God, de Assyriërs, Meden, Persen, Grieken en Egyptenaren langen tijd over hunne rijken geheerscht, terwijl zij toch geene *pontifices*, *arvales*, *Salii*, *Vestales* en *augures* hadden, noch kiekens in eene kooi opgesloten hielden, door wier lust of tegenzin in het eten de hoogste aangelegenheden van den staat werden bestuurd 3).”

1) Oct. c. XXV. 8—10.

2) Oct. c. XXV. 11—12.

3) Oct. c. XXV. 13.

— CAECILIUS tracht nu verder te bewijzen, dat de godsdienstigheid, die door de Romeinen in het vereeren van al de goden werd aan den dag gelegd, hun altijd tot voordeel heeft gestrekt, terwijl hunne ongodsdienstigheid hun altijd nadeel heeft aangebragt; en dit tracht hij dan met daadzaken uit de geschiedenis te staven. „Niet zonder reden,” zegt hij, „hebben onze voorouders zich toegelegd op het in acht nemen van de auguriën, op het raadplegen van ingewanden, op het instellen van godsdienstige gebruiken en op het wijden van tempels. Beschouw eens de verhalen uit de boeken, dan zult gij bemerken, dat zij de gebruiken van alle godsdiensten aangenomen hebben, òf om de goedgunstigheid der goden te vergelden, òf om hun' dreigenden toorn af te wenden, òf, indien hij reeds woedde, dien te verzoenen. Getuige de *mater Idaea*, die door hare aankomst niet alleen de kuishheid eener matrone aan den dag bragt, maar ook de stad bevrijdde van de vrees voor hare vijanden; getuigen zijn ook de gewijde standbeelden aan de zee van het ridderslike broederpaar, die met hijgende, schuimende en dampende paarden de overwinning over PERSES berigtten, nog op denzelfden dag, waarop zij die behaald hadden. Getuige de herhaling der spelen ter eere van den beleedigden *Jupiter*, ten gevolge van den droom van een' geringen man gehouden; getuige ook de eervolle opoffering der DECIJ; getuige ook CURTIUS, die, òf met het ligchaam van zijn paard òf met zijne riddereer, de gapende kloof weder deed sluiten 1).”

„Menigvuldiger ook dan ons lief was, hebben de verachte auspiciën de tegenwoordigheid van de goden betuigd. Zóó is *Allia* een ongeluksnaam, zóó herinneren de namen van CLAUDIUS en JUNIUS meer aan eene verderfelijke schip-

1) Oct. c. VII. 1—4.

breuk, dan aan den oorlog tegen de Puniërs. En TRASIMENUS verachtte de auguriën, met dat gevolg, dat het Trasimeensche meer door het bloed van de Romeinen werd vergroot en gekleurd; en CRASSUS verdiende en bespote de verwenschingen van de ongelukkige vóórteekenen, met dat gevolg, dat wij de veldteekenen van de Parthen moesten terug eischen ¹⁾)." —

Ook dit argument van CAECILIUS tracht OCTAVIUS te ontzenuwen met de aanhaling van eenige voorbeelden uit de geschiedenis, die tegen het door CAECILIUS aangevoerde pleiten. „Ik kom nu tot die Romeinsche auspiciën en auguriën,“ zóó begint hij, „die gij met de grootste vlijt verzameld en als getuigen gebruikt hebt, en die met naberouw veronachtzaamd, maar tot geluk in acht genomen werden. CLODIUS namelijk en FLAMINIUS en JUNIUS hebben daarom hunne legers verloren, omdat zij niet geloofden de voorspelling uit het eten der wigchelhoenders te moeten afwachten. Hoe was het dan met REGULUS? heeft hij niet de auguriën in acht genomen en is hij niet krijgsgevangen gemaakt? MANCINUS hield zich aan al zijne godsdienstpligten, en toch liet men hem onder het juk doorgaan en leverde hem uit. PAULUS had vretende kiekens, en toch werd hij bij *Cannae* met het grootste gedeelte van het Romeinsche volk verslagen. CAESAR verachtte de auguriën en auspiciën, toen zij hem wilden weêrhouden om vóór den winter schepen naar Afrika te zenden, en toch voer hij des te gemakkelijker over en overwon ²⁾)." —

— Ten laatste beroept zich CAECILIUS, tot handhaving van de heidensche godsdienst, op de orakels, niet alleen op die van de oudste tijden, maar vooral op die van den nieu-

1) Oct. c. VII. 1—6.

2) Oct. c. XXVI. 1—4.

weren tijd. „Ik sla die oude berigten, die zoovele in getal zijn, over,” dus spreekt hij, „ik maak ook geen melding van de zangen der dichters over de geboortedagen der goden, over hunne geschenken en gaven; ik ga ook met stilzwijgen die lotgevallen voorbij, die door de orakels voorzeggd zijn, opdat aan u de oudheid niet al te fabelachtig zou toeschijnen. Beschouw echter eens de tempels en de heilighdommen der goden, door wie de Romeinsche staat beschermd en versierd wordt; zij zijn meer eerwaardig door de tegenwoordigheid van de dáár verblijf houdende en inheemsche goden, dan rijk door de eeretekenen en wijgeschenken van de eeredienst. Vandaar dan ook, dat de waarzeggers, van de godheid vervuld en doordrongen, de toekomst voorstellen, beschermmiddelen geven tegen krankheid, hoop in droefenis, hulp onder ongelukken, troost bij rampen, opbeuring onder smarten; zelfs in den slaap zien, hooren en erkennen wij de goden, die wij bij dag snood verloocheenen, versmaden en afzweren ¹⁾.” —

Ook hiermede is OCTAVIUS niet te vreden, maar poogt daartegenover aan te toonen, dat men, tot verdediging van de heidensche godsdienst, geen steun kan vinden in de orakels. „Wat toch en hoeveel zal ik van de orakels zeggen?” dus vraagt hij. „AMPHIARAUS voorspelde na zijn' dood de toekomst, maar wist toch niet, dat hij door zijne vrouw met een' armband zou verraden worden. De blinde TIRESIAS zag het toekomstige, terwijl hij het tegenwoordige niet zag. Wat PYRRHUS betreft, zóó dichtte ENNIUS een antwoord van den *Pijthischen Apollo*, terwijl reeds *Apollo* opgehouden had met verzen te maken. En diens voorzigtig en dubbelzinnig orakel zweeg, toen de menschen beschaafder en minder bijgeloovig begonnen te worden; en omdat DEMOSTHENES wist,

1) Oct. c. VII. 7—9.

dat de antwoorden niets anders waren dan voorgewende godspraken, klaagde hij er over, dat de PYTHIA het met PHILIPPUS hield (*φιλιππίζειν*)” 1).

Om nu de bedenking van het heidendom te weerleggen, dat de voorspellingen der orakels dikwijls uitgekomen zijn, verklaart OCTAVIUS thans, hoe het mogelijk is, dat het orakel somtijds de waarheid heeft verkondigd. Hiervoor bestaan, volgens hem, twee redenen. *Vooceerst* kan onder zoovele leugens eene enkele maal de waarheid gezegd zijn; *ten anderen* vindt hij de oorzaak en de bron van het bewuste feit in de *daemonen*. En deze laatsten zijn hem de hoofdoorzaak, daar hij zeer uitvoerig het *bestaan* der *daemonen* tracht te bewijzen, met een beroep op de toovenaars, dichters en wijsgeeren.

„Maar somtijds toch,” zóó begint hij, „hebben de auspiciën of de orakels de waarheid getroffen. Hoewel het mogelijk is, dat onder de vele leugens het toeval nu en dan de waarheid schijnt nagebootst te hebben, zal ik mij echter opmaken, om de bron zelve van de dwaling en de slechtheid, waaruit deze geheele duisternis gevloeid is, naauwkeuriger te onderzoeken en duidelijker in het licht te stellen. Er zijn onreine, rondzwerfende geesten, die hunne hemelsche kracht door aardsche zonden en begeerlijkheden hebben ingeboet. Die geesten dan, nadat zij den eenvoud van hun wezen verloren hebben en beladen zijn met — ja bedolven onder hunne ondeugden, houden niet op, om, zelve verloren zijnde, tot troost in hun ongeluk, anderen met zich in het verderf te storten; en, terwijl zij zelve slecht zijn, bij anderen hunne dwaling en boosheid ingang te doen vinden; en, zelve vervreemd van God, anderen van God te verwijderen door de invoering van nietswaardige

1) Oct. c. XXVI. 4—5.

godsdienstige gebruiken. Dat deze geesten de zoogenaamde daemonen zijn, dat weten de dichters, beweren de wijsgeeren, erkende een SOCRATES, die, op den wenk en volgens den wil van den hem nabijzijnden daemon, of zijne bezigheden liet varen of ze opzocht. Ook de tovenaars weten niet alleen van die daemonen, maar doen ook al de wonderen, die zij verrigten, door toedoen van de daemonen; op hunne inblazing en ingeving voeren zij hun goochelspel uit, zoodat of hetgeen niet bestaat gezien wordt, of hetgeen bestaat niet wordt gezien. Van die tovenaars is, zoowel door woord als daad, HOSTANES de voornaamste; deze geeft niet alleen aan den waren God de Hem toekomende eer, maar ook aan de engelen, dat is aan de dienaars en boden van God, maar van den Waren; hij weet, dat zij Zijne vereering bevorderen daardoor, dat zij bij elken wenk en blik van den Heer, verschrikt, beginnen te beven. Deze heeft ook de daemonen geschetst als aardschgezind, rondzwervende en als vijanden der menschen. Wat zegt een PLATO? hij, die het voor zulk eene moeilijke zaak hield God te vinden, spreekt hij niet zonder eenige moeite van engelen en daemonen? En doet hij niet in zijn *Symposion* zijn best de natuur van de daemonen te verklaren? Want hij neemt aan, dat er eene substantie bestaat midden tusschen de sterfelijke en de onsterfelijke in, dat is tusschen ligchaam en geest, uit eene vermenging van het aardsche gewigt en de hemelsche ligtheid te zamengesteld; daaruit verklaart hij ook hunne groote voorliefde voor ons, en zegt, dat zij nederdalen en zich vormen in de menschelijke gemoederen, hun gevoel bewegen, hunne hartstogten opwekken en hun den gloed der begeerte instorten" 1).

OCTAVIUS geeft hierop nog de volgende, nadere be-

1) Oct. c. XXVI. 6—11.

schrijving van de *werking* der daemonen: „Die onreine geesten nu, de daemonen, zooals aangetoond is door de toovenaars, door de wijsgeeren en door PLATO, verbergen zich als gewijden onder de zuilen en beelden, en verkrijgen door hunne ingeving het gezag van eene, als het ware daar aanwezige, godheid; daar zij nu en dan de zieners bezielen, in de heiligdommen verblijf houden, somtijds de vezels der ingewanden levend maken, de vlugt der vogelen besturen, het lot beschikken en orakelspreuken geven, die meestal met allerlei bedrog zijn vermengd. Want zij worden bedrogen en bedriegen, zooals zij dan deels de oprechte waarheid niet weten, deels die, welke zij weten, tot hun verderf niet bekennen. Zóó verdrukken zij, van den hemel naar beneden gekomen, de menschen, en vreemden hen van den waren God, om hen aan de stof te boeijen. Zóó verstoren zij het levensgeluk, maken den slaap onrustig, en, in het verborgene zelfs in de lichamen sluipende als ijle geesten, veroorzaken zij ziekten, verschrikken zij de gemoederen, rukken zij de ledematen van één, om de menschen tot hunne vereering te dwingen; terwijl zij dan, door den rookdamp der altaren of door de offers der dieren bevredigd, den schijn aannemen, alsof zij zorg hadden gedragen voor de bevrijding van diegenen, die zij zelve gebonden hadden. Zij zijn het ook, die de priesters razend maken, die gij in het openbaar ziet rondloopen en die ook buiten den tempel zóó woeden, tieren en rondzwaaijen; het ophitsen van den daemon heeft bij hen gelijkelijk plaats, maar op verschillende wijze openbaart zich hunne razernij. Van hen geldt ook, wat een weinig te voren door u gezegd is, dat *Jupiter*, ten gevolge van een' droom, de spelen deed herhalen, dat de *Castors* met hunne paarden verschenen, dat het scheepje den gordel eener matrone volgde. Dit alles, de meesten uwer weten het, bekennen de daemonen van zich

zelven, zoo dikwijls zij door de kwellingen onzer woorden of door het vuur onzer rede uit de lichamen uitgedreven worden. Zelfs Saturnus, Serapis en Jupiter en welke andere daemonen gij ook vereert, spreken het uit, wat zij zijn, als zij maar door de smart worden gedwongen; en zekerlijk liegen zij niet, als zij hunne eigene schande, in tegenwoordigheid van u, bekend maken. Geloof dan die getuigen, die aangaande zich zelven de waarheid bekennen, dat zij daemonen zijn; want bezworen bij den waren, éénigen God, sidderen die ongelukkigen tegen hun' zin in de lichamen, gaan terstond uit of verdwijnen allengs, naarmate het geloof van den lijdenden helpt of de genade van den genezenden bijstand biedt. Zóó vlugten zij voor de christenen, als zij in hunne nabijheid zich mogten bevinden, terwijl zij hen bij hunne bijeenkomsten door middel van u verontrusten. Daarom, in de gemoederen van onervarenen gedrongen, zaaijen zij, uit vrees, haat tegen ons; want het is natuurlijk, dat men dengene haat, dien men vreest, en dat men, als men kan, dengene bekampt, dien men gevreesd heeft. Zóó maken zij zich meester van de gemoederen en verhardden de harten der menschen, zoodat deze ons reeds beginnen te haten, vóórdat zij ons kennen, opdat, als zij ons hebben leeren kennen, het hun onmogelijk zou zijn ons na te volgen of niet te veroordeelen" 1).

III. De zeden der christenen.

— CAECILIUS beschuldigt de christenen van atheïsme. Hij stelt hen op ééne lijn met de drie atheïsten THEODORUS van *Cyrene*, DIAGORAS van *Melos* en PROTAGORAS van *Abdera*. Werden deze wijsgeeren reeds met strenge straffen vervolgd wegens hun atheïsme, wat moeten dan de christenen niet

1) Oct. c. XXVII.

verdienen, die eene verbodene en betreurenswaardige secte vormen. „Daar dan,” zóó vangt CAECILIUS aan, „in het geloof aan de onsterfelijke goden alle volken met elkander blijven overeenstemmen, al is het ook dat zij aangaande den oorsprong en het wezen van hen nog in onzekerheid verkeerden, zóó kan ik niemand verdragen, die met zóó groote stoutmoedigheid en zulk een godslasterlijk verstand zich vermeet, om deze zóó oude, zóó nuttige en zóó heilzame godsdienst te ontbinden of te verzwakken. Moge er ook een THEODORUS van *Cyrene* of nog vroeger een DIAGORAS van *Melos* geweest zijn, wien de oudheid den naam van ἄθεος gaf; die beiden, door vol te houden, dat er geen goden zijn, alle vrees, waardoor het menschedom wordt bestuurd, en alle vrome vereering ophieven; nooit toch zullen zij met die goddelooze leer, onder den naam en met het gezag eener voorgewende wijsbegeerte, invloed uitoefenen; daar de Atheners wel een PROTAGORAS den *Abderiet*, die toch eer voorzigtig dan ergerlijk over de godheid had getwist, verbanden, hem uit hun gebied verdreven en in eene volksvergadering zijne schriften lieten verbranden. Hoe? is het dan niet te bejammeren, dat thans menschen (vergun mij, dat ik in den ijver voor de zaak mij vrijmoedig uitlaat) van eene betreurenswaardige, verbodene en wanhopige vereeniging, tegen de goden woeden?” 1) —

Dat de christenen geen atheïsten zijn, heeft OCTAVIUS reeds vroeger in zijne rede in het licht gesteld en wel ter plaatse, waar hij tegenover CAECILIUS het bestaan van God en eene goddelijke voorzienigheid krachtig gehandhaafd 2) en Gods éénheid en geestelijk wezen breedvoerig betoogd heeft 3). Zóó ook kan tot bestrijding van bovenstaande bedenking

1) Oct. c. VIII. 1—3.

2) Zie bl. 90—94.

3) Zie bl. 95—100.

strekken, al wat OCTAVIUS later ¹⁾ in het midden brengt tegen die vele aantijgingen, door CAECILIUS tegen den God der christenen gerigt.

— CAECILIUS beweert, dat de christenen bestaan uit de laagste klasse des volks (de ultima faece) en bijeenverzameld zijn uit onervarene en ligtgeloovige vrouwen, die reeds wegens hare sekse gemakkelijk te bedriegen zijn." ²⁾ —

OCTAVIUS antwoordt hierop: „Wij bestaan niet aanstonds reeds uit de laagste klasse des volks (de ultima plebe), omdat wij uwe eereambten en uw purper niet willen aannemen ³⁾.”

— De christenen vormen toch eene goddelooze vereeniging van zamenzweerdere (plebem profanae conjurationis instituunt), „zegt CAECILIUS verder, „die niet voor heilige zaken, maar voor alles, wat onheilig is, bijeenkomen" ⁴⁾. —

„Wij zijn geene zamenzweerdere (factiosi),” herneemt OCTAVIUS, „als wij allen gemeenschappelijk streven naar het goede, en in onze vergaderingen dezelfde stilte in acht nemen als die bij ons heerscht, wanneer wij alleen zijn" ⁵⁾.

— Maar CAECILIUS noemt de christenen: „een volk, dat de schuilhoeken opzoekt en het licht schuwt, dat zwijgt in het publiek, maar zwetst in de hoeken" ⁶⁾. —

Doch hierop antwoordt OCTAVIUS: „wij zijn niet praatziek in de hoeken, als gij u maar of niet schaamt of te bang waart, om ons in het openbaar te hooren" ⁷⁾.

— CAECILIUS zoekt thans eene bedenking te ontleenen

1) Zie eenige bladzijden verder onder het opschrift: „V. De God der christenen.”

2) Oct. c. VIII. 4a.

3) Oct. c. XXXI. 7a.

4) Oct. c. VIII. 4b.

5) Oct. c. XXXI. 7b.

6) Oct. c. VIII. 5.

7) Oct. c. XXXI. 7c.

aan den heldenmoed der christenen te midden van de kwellingen, die zij te verduren hebben: „Och! met verwonderlijke dwaasheid,” roept hij uit, „en ongeloofelijke vermetelheid achten zij de tegenwoordige kwellingen gering, terwijl zij voor de onzekere en toekomstige beangst zijn; en terwijl zij vreezen na den dood het leven te verliezen, vreezen zij niet reeds nu te sterven; zóó vermindert eene bedriegelijke hoop bij hen de vrees en vleit hen met den troost van herleving” 1). —

Op deze bedenking wordt eerst later in de rede van OCTAVIUS het antwoord gegeven. Hij bestrijdt deze tegelijk met eene andere aantijging van CAECILIUS tegen den maatschappelijken toestand der christenen” 2).

— Ook tegen de uitbreiding der christenen, rigt CAECILIUS zijne pijlen, zeggende: „En nu gelijk het onkruid welig opschiet, terwijl het zedenbederf met den dag ongemerkt zich over den ganschen aardbodem verbreidt, zóó nemen ook die afschuwelijke verzamelingen van die goddelooze secte toe. Die zamenspanning moest uitgeroeid en vervloekt worden!” 3). —

Kalm merkt OCTAVIUS hiertegen op: „dat ons aantal met den dag toeneemt, dat is toch geen bewijs voor misdaad of dwaling, maar een getuigenis, dat ons tot lof strekt. Want bij onzen voortreffelijken levenswandel blijft en volhardt een ieder van ons, en anderen sluiten er zich bij aan” 4).

— CAECILIUS verwijt nu den christenen, dat „zij elkander aan geheime teekenen kennen” 5).

OCTAVIUS pleit hen hiervan vrij met de woorden: „wij kennen elkander gemakkelijk, niet aan een lichamelijk

1) Oct. c. VIII. 6.

2) Zie eenige bladzijden verder de weêrlegging van deze bedenking onder het opschrift: „VII. De christenen in de maatschappij.”

3) Oct. c. IX. 1.

4) Oct. c. XXXI. 8.

5) Oct. c. IX. 2^a.

teeken, zooals gij meent, maar aan het merkteeken der onschuld en der bescheidenheid" 1).

— Ook de *broedernaam*, waarmee de christenen elkander aanspreken, is een doorn in het oog van CAECILIUS: „zij beminnen elkander wederkeerig, nog vóórdát zij elkander kennen; hier en daar bestaat zelfs onder hen eene godsdienst van wellusten, en zonder onderscheid noemen zij elkander broeders en zusters, opdat de bij hen niet ongewone ontucht, door het gebruik van zulk een' heiligen naam, tot bloedschande zou worden. Zóó roemt hun ijdel en onzinnig bijgeloof in gruwelen" 2). —

„Wij beminnen elkander, wat u zoo hindert, met wederkeerige liefde," herneemt OCTAVIUS, „omdat wij geen haat kennen; wij noemen alzoo elkander, wat gij zoo vreese-lijk vindt, *broeders*, als kinderen van één' God, onzen Vader, als deelgenooten in het geloof, als medeefgenamen in hope. Gij nu wilt elkander wederkeerig niet kennen, en woedt met haat tegen elkander, en voorwaar! alleen bij een broedermoord, leert gij elkander op nieuw kennen als broeders" 3).

IV. De eeredienst der christenen.

— Ik hoor" zegt CAECILIUS, „dat zij den kop van het meest verachte dier, namelijk van den ezel, vereeren, die voor hen, ik weet niet op welke onbeduidende gronden, heilig is; voor zulke zeden voorwaar! een waardig en passend godsdienstig gebruik" 4). —

Met billijke verontwaardiging vraagt hierop OCTAVIUS: „Wie is zoo dwaas om dit te vereeren, en wie nog dwazer om te ge-

1) Oct. c. XXXI. 9a.

2) Oct. c. IX. 2b.

3) Oct. c. XXXI. 9b—10.

4) Oct. c. IX. 3—4a.

looven, dat men dit vereert?" Dat kunnen volgens hem, alleen de heidenen gelooven en beweren, omdat zij zelven schuldig zijn aan datgene, waarvan zij de christenen betigten. Want juist de heidenen wijden met hunne *Epona* de ezels in de stallen, en heiligen hen op vrome wijze door hunne Isisdienst 1).

De beschuldiging, door de heidenen aan de christenen gedaan, doet OCTAVIUS dus op de heidenen zelven terugvallen, terwijl hij dan verder aanwijst, dat de *dierendienst* een integreerend deel is van de heidensche eeredienst. Deze toch vereeren ossen- en ramskoppen en wijden tot goden wezens, die half geit en half mensch zijn, of aangezigten van leeuwen en honden hebben. Zij vereeren met de Egyptenaren den stier *Apis* en veroordeelen hunne heilige gebruiken niet, die ingesteld zijn ter eere van slangen, krokodillen en andere gedrochten, alsmede ter eere van vogels en visschen; ja! zij straffen zelfs hem met den dood, die een' van deze goden ombrengt 2).

— „Sommigen beweren,” volgens CAECILIUS, „dat de christenen de genitalia van hun' voorganger en priester vereeren en die als het ware als de natuur van hun' eigenen vader aanbidden” 3). —

Met ronde woorden verklaart OCTAVIUS, dat de heidenen hunne eigene misdaden op de christenen trachten over te brengen. Door de heidenen toch wordt elke onkuischheid beschaaftheid genoemd, zij benijden de losbandigheid aan de lichtekooijen enz. 4).

1) Oct. c. XXVIII. 8^a.

2) Oct. c. XXVIII 8^b—10^a.

3) Oct. c. IX. 4^b.

4) Oct. c. XXVIII. 10^b—11. „Etiam ille, qui de adoratis sacerdotis virilibus adversum nos fabulatur, tentat in nos conferre, quae sua sunt. Ista enim impudicitiae eorum forsitan sacra sint, apud quos sexus omnis membris omnibus prostat, apud quos tota impudicitia vocatur urbanitas, qui

„O schande!” roept hij dan met verontwaardiging uit, „die snooden begaan met elkander misdaden, die de teedere ouderdom niet kan verdragen en waartoe de meer geharde slaaf niet mag gedwongen worden. Deze en dergelijke schanddaden durven wij niet eens te hooren; ja! wij houden het zelfs voor schandelijk, om met meerdere woorden ons daartegen te verdedigen. Want wij zouden niet geloofd hebben, dat de dingen, welke gij van kuischen en eerbaren verdicht, ooit plaats hebben, zoo gij niet door uw eigen gedrag het bewijs hiervan leverdet” ¹⁾.

— „Wie zegt,” aldus spreekt CAECILIUS, „dat een mensch, die met de zwaarste straf voor zijn misdrijf gestraft is, en dat het schandelijke kruishout voorwerpen zijn van hunne vereering, die schrijft hun eene godsdienst toe, die zeer goed past bij zulke booswichten en misdadigers, zoodat zij vereeren hetgeen zij verdienen” ²⁾. —

Maar OCTAVIUS verklaart ook deze beschuldiging voor onwaar. „Gij dwaalt ver van de waarheid af,” roept hij uit, „dat gij aan onze godsdienst toeschrijft de vereering van een' schuldigen mensch en diens kruis, gij die meent, dat of een schuldige verdiend of een aardbewoner de magt heeft, om voor God gehouden te worden. Voorwaar! beklagenswaardig is hij, die al zijne hoop bouwt op een' sterfeling; want zijne geheele hulp eindigt met den dood van dien mensch” ³⁾.

scortorum licentiae invident, qui medios viros lambunt, libidinoso ore inguibus inhaerescunt, homines malae linguae, etiamsi tacerent, quos prius taedescit impudicitiae suae, quam pudescit.”

1) Oct. c. XXVIII. 12. — XXIX. 1.

2) Oct. c. IX. 5. „Et qui hominem, summo supplicio pro facinore punitum et crucis ligna feralia, eorum caerimonias fabulatur, congruentia perditis sceleratisque tribuit altaria, ut id colant, quod merentur.”

3) Oct. c. XXIX. 2—3.

„De Egyptenaren voorwaar! kiezen zich een' mensch uit, dien zij vereeren; hem alleen beschuldigen zij, hem raadplegen zij over alles, ter zijner eere slagten zij offerdieren; en hij, die voor al de anderen een god is, is voor zich zelve een mensch, of hij wil of niet; want, hij misleidt zijne eigene zelfbewustheid niet, al bedriegt hij die van een' ander" 1).

Maar er is nog meer, waarop OCTAVIUS zich kan beroepen. „Ook de opperhoofden en koningen worden niet, als groote en uitstekende mannen, vereerd, zooals het past, maar hun wordt, alsof zij goden waren, op schandelijke wijze eene valsche hulde toegebracht. Men roept hunne godheid aan, vereert hunne beelden, en rigt zijn smeekgebed tot hun' genius, dat is tot hun' daemon; ja! het is veiliger een' meined te doen bij den genius van Jupiter dan bij dien van den koning" 2).

Dat ook het kruis door de christenen niet vereerd wordt, maar wel door de heidenen, betoogt OCTAVIUS als hij zegt: „Wij vereeren geen kruizen noch begeeren die. Gij echter, die houten goden vereert, aanbidt misschien houten kruizen, als deelen uwer goden. Want en de banieren zelve en de kandelaars en de vaandels der legerplaatsen, wat zijn het anders dan vergulde en versierde kruizen? Uwe tropaeën hebben niet alleen den vorm van een eenvoudig kruis, maar gelijken zelfs op zulk een, waaraan een mensch gehecht is" 3).

Het verwijt, dat men een kruis vereert, moet dus volgens OCTAVIUS, niet de christenen, maar de heidenen zelve treffen. „Voorwaar!" zegt hij verder, „het teeken des kruizes

1) Oct. c. XXIX. 4.

2) Oct. c. XXIX. 5—6.

3) Oct. c. XXIX. 7.

zien wij van nature in het schip, als het met gezwollene zeilen vaart of met uitgestrekte roeispanten voortdobbert; en wanneer een juk wordt opgericht en een mensch zijne handen uitstrekt en met een rein gemoed God aanbidt, dan is dit het teeken des kruizes" ¹⁾).

En nu eindigt OCTAVIUS met de reden op te geven, waarom het teeken des kruizes door de heidenen in zoovele zaken gevonden wordt, zeggende: „Zóó heeft dan het teeken des kruizes, of zijn' grond in eene natuurlijke oorzaak, of uwe godsdienst wordt er door gevormd" ²⁾).

— CAECILIUS geeft voor, dat de christenen kindermoord plegen bij het opnemen van nieuwe leden. Want, dan wordt een kind met meel bedekt, en de nieuwelings, die van niets weet en niets anders ziet dan meel, moet dit kind met dolksteken vermoorden. Daarop lekken zij het bloed op, verdeelen de ledematen en heiligen daarmede hun verbond; terwijl zij zich tot wederzijdsche stilzwijgendheid verpligten door dat allen zich van die misdaad bewust zijn ³⁾). —

Ook deze beschuldigingen brengt OCTAVIUS daarentegen weêr op de heidenen over. „Meent gij," zóó spreekt hij, „dat het mogelijk is, dat men aan zulk een teeder, klein ligchaam doodelijke wonden zou kunnen toebrengen? meent gij, dat iemand dat frissche bloed van een' zuigeling, die nog naauwelijks een mensch is, zou kunnen vergieten en opslurpen? Niemand kan dit gelooven, dan alleen hij, die het kan wagen. Van u toch zie ik, dat gij nu eens uwe pasgeborene kinderen aan de wilde dieren en vogels voorzet, en dan weêr dat gij hen wortt en op wreede wijze vermoordt. Ja! er zijn er, die, door het innemen van kruiden, het

1) Oct. c. XXIX. 8a.

2) Oct. c. XXIX. 8b.

3) Oct. c. IX. 6—7.

ontstaan van den toekomstigen mensch vernietigen en een' kindermoord plegen, vóórdat zij nog baren" 1).

„Dat komt van de levenswijze van uwe goden tot u over; want *Saturnus* heeft zijne eigene zonen niet aan de wilde dieren voorgezet, maar zelf hen verslonden" 2).

Bovendien wijst OCTAVIUS er op, hoe in verschillende gedeelten van Afrika door de ouders zelve kinderen worden geofferd aan *Saturnus*; hoe bij de Pontische Tauriërs en den Egyptischen BUSIRIS de gewoonte bestond, om vreemdelingen ten offer te brengen; hoe ook de Galliërs ter eere van *Mercurius* menschen opofferden; hoe door de Romeinen een Grieksche en Gallische man en vrouw als offer levend werd begraven, en hoe nog heden ten dage menschenoffers aangeboden worden aan *Jupiter Latianus*; hoe de zoon van *Saturnus* met het bloed van een' boosdoener wordt verzadigd. „Hij zelf, geloof ik," beweert OCTAVIUS, „heeft geleerd aan CATILINA door een' bloedverwant eene zamenzwering te doen smeden, en aan *Bellona* om haar offer met een schep menschenbloed te bevochtigen, en de comitiënziekte door het bloed van een' mensch, alzoo door eene zwaardere ziekte te genezen" 3).

Heeft OCTAVIUS hiermede bewezen, dat deze beschuldiging geheel en al toepasselijk is op de heidenen, hij zegt dan nog met een enkel woord, dat zij nooit tegen de christenen kan gelden; want „ons is het niet geoorloofd menschenmoord te zien of er van te hooren; en wij wachten ons zóózeer voor menschenbloed, dat wij zelfs het eetbare bloed van de dieren bij onze spijsen niet eens willen gebruiken" 4).

1) Oct. c. XXX. 1—2.

2) Oct. c. XXX. 3^a.

3) Oct. c. XXX. 3^b—6.

4) Oct. c. XXX. 7.

— De christenen plegen, volgens CAECILIUS, de schandelijkste ontucht bij hunne gastmalen. „Dit is,” zooals hij beweert, algemeen bekend; allen spreken er van, en ook door de rede van onzen Cirtenser wordt het betuigd.” En nu verhaalt hij, dat de christenen op elken zondag bij elkander komen, om maaltijd te houden, met hunne kinderen, zusters en moeders, zonder onderscheid van geslacht en leeftijd. Wanneer zij nu, na lang brassen en zwelgen, van wellust ontbranden, dan wordt een' hond, dien men met een touw aan een' kandelaar heeft gebonden, eene beet toegeworpen, op een afstand grooter dan de lengte van het touw, zóódat hij daarop toespringende den kandelaar omver trekt, het licht uitdooft en allen in de gelegenheid stelt om, begunstigd door de duisternis, schaamteloos met elkander de schandelijkste ontucht te plegen, zooals het toeval hen bijéénbrengt. En zijn dan wel niet allen met der daad gelijkelijk aan bloedschande schuldig, zóó zijn zij het toch door het bewustzijn, omdat zij toch allen verlangen, wat aan enkelen in der daad te beurt valt ¹⁾. —

Met verontwaardiging wijst OCTAVIUS deze beschuldiging af. Door de daemonen is zij verdicht, om den roem van de kuisheid der christenen te bezoedelen, en de menschen, nog vóór dat zij de waarheid hebben leeren kennen, van de christenen afkeerig te maken. Zóó wordt ook deze beschuldiging door den heidenschen rhetor FRONTO niet als getuige bevestigd, maar als redenaar uitgestrooid. Bloedschande en dergelijke ontucht wordt daarentegen bij de heidenen gevonden. En nu herinnert OCTAVIUS, dat bij de Persen moeder en zoon vleeschelijke gemeenschap met elkander hebben; dat bij de Egyptenaren en de Atheners broeders en zusters zamen een wettig huwelijk kunnen aangaan;

1) Oct. c. IX. 8—9.

dat de geschiedkundige boeken en de treurspelen, die de heidenen gaarne lezen en hooren, op allerlei ontucht roemen; dat de heidenen ook bloedschennige goden vereeren, die met moeder, dochter of zuster gehuwd zijn. Verder betoogt hij, dat het niet te verwonderen is, dat de heidenen zich zóó menigmaal aan bloedschande schuldig maken, daar zij die dikwijls buiten hun weten begaan. Want zij verwekken kinderen, terwijl zij hen, die in huis geboren worden, veeltijds aan de barmhartigheid van vreemden overgeven, zoodat zij dikwijls wellustig tot hunne eigene kinderen afdwalen. „Zóó maakt gij een tooneelspel over bloedschande, ook al hebt gij er niet de bewustheid van” 1).

Daartegenover plaatst OCTAVIUS het leven der christenen, dat juist het tegendeel vertoont van hetgeen de heidenen beweren. „Maar wij dragen de schaamte niet alleen op ons gelaat, maar ook in ons gemoed; door één' huwelijksband verbinden wij ons gaarne; wij kennen slechts ééne begeerte om kinderen te verwekken of geene. Wij houden niet slechts kuische, maar ook matige maaltijden; wij zijn niet verslaafd aan de gastmalen, noch rekken een' maaltijd door den wijn, maar wij temperen de vrolijkheid door ernst; onze taal is kuisch, nog kuischer ons ligchaam; de meesten willen liever hun gansche leven maagden en ongeschondene jongelingen blijven, zonder zich hierop te beroemen. Kortom, de begeerte naar onkuischheid is zóóver van ons verwijderd, dat sommigen zich zelfs schamen over een' kuischen bijslaap” 2).

— CAECILIUS verwijt den christenen, dat zij verborgen houden hetgeen zij vereeren. Want dit verraadt niet veel goeds, daar alles wat goed is het licht mag zien, maar

1) Oct. c. XXXI. 1—4.

2) Oct. c. XXXI. 5—6.

alles wat slecht is meestal in het verborgene geschiedt. „Waarom toch,” zóó vraagt hij, „hebben zij geen altaren, geen tempels, geen bekende beelden? Waarom spreken zij nooit in het openbaar of vergaderen zij nooit vrij, tenzij datgene, wat zij vereeren en verborgen houden, strafwaardig is, of dat zij zich daarover moeten schamen?” 1) —

Neen! zegt OCTAVIUS; „meent gij, dat wij verbergen, hetgeen wij vereeren, als wij geen tempels en altaren hebben? Welk beeld toch zou ik van God maken, daar, als gij het goed begrijpt, de mensch zelf eene beeldtenis Gods is? Welk een' tempel zal ik Hem bouwen, daar de geheele wereld door Zijne magt voortgebragt, Hem niet kan bevatten? En waar ik als mensch ruimer woon, zou ik daar het Alvermogen van zulk eene majesteit in ééne kleine woning opsluiten?”

„Is het niet beter Hem ons gemoed te wijden, Hem in het diepst van ons hart te heiligen? Zou ik den Heer zoen- en dankoffers aanbieden, die Hij tot mijn gebruik heeft voortgebragt, en Hem zóó Zijn eigen geschenk terugzenden? Neen! dat zou ondankbaar zijn, daar een goed gemoed, eene reine ziel, een opregt geweten eene Hem welgevallige offerande is. Derhalve, wie de onschuld eert, rigt zijn gebed tot God; wie de gerechtigheid doet, offert Gode; wie zich van bedrog onthoudt, maakt God goedgunstig jegens zich; wie een' mensch aan een gevaar onttrekt, slagt het beste offerdier. Dit zijn onze offers; dit zijn de offers, die wij Gode toebrengen; zóó is bij ons de meest godsdienstige hij, die het meest regtvaardig is.” 2)

OCTAVIUS poogt tevens aan te toonen, dat het geloof

1) Oct. c. X. 1—2.

2) Oct. c. XXXII. 1—3.

der heidenen aan al die gruweldaden, die aan de christenen ten laste gelegd worden, niet gegrond is op een naarstig en degelijk onderzoek, maar op de vooringenomenheid der heidenen tegen de christenen en de valsche inblazingen der daemonen. De heidenen zijn onregtvaardig in hun oordeel, daar zij zonder kennis en onderzoek van zaken te werk gaan. Dit is zeer verkeerd, en toch moet OCTAVIUS bekennen, dat hij en zoovelen met hem op gelijke wijze hebben gehandeld, vóórdat zij christenen waren. Ook zij hadden toen al die geruchten geloofd, die er aangaande de christenen verspreid werden, dat zij monsters vereerden, kinderen verslonden, ontuchtige maaltijden hielden. Ook zij hadden niet ingezien, dat al die geruchten nooit onderzocht of bewezen waren; ja zij hadden niet opgemerkt, dat er nooit iemand geweest was, die het een of ander van de christenen aan den dag had gebracht, terwijl men toch aan dezen persoon, niet alleen vergiffenis zou geschonken hebben, dat hij christen was, maar hem ruimschoots voor die aanwijzing zou hebben beloond. Men kon ook bezwaarlijk aannemen, dat er zulk een groot kwaad bij de christenen zou schuilen, daar de beschuldigde christen niet bloosde of vreesde, maar alleen berouw had, dat hij niet eerder christen geweest was. Ook zij hadden gemeend de christenen niet eens te moeten hooren, wanneer deze, beschuldigd van heiligschennis, bloedschande of vadermoord, aan hen ter verdediging werden overgeleverd. „Ja! somtijds martelden wij, uit medelijden, de christenen op de wreedste wijze, opdat deze maar loochenen zouden, dat zij christenen waren, terwijl wij het verkeerde onderzoek instelden, dat namelijk de waarheid niet ontlokte, maar de leugen afdwong. En wanneer een zwakkere, door de smart gedrongen en overmeesterd, loochende een christen te zijn, dan begunstigten wij hem, alsof hij, na het afzweren van dien naam, zich reeds door die ontkenning

van al zijne schanddaden had gezuiverd. Erkent gij nu, dat wij juist zóó gedacht en gehandeld hebben, zooals gij thans denkt en handelt? Had men de christenen volgens regt en billijkheid, en niet volgens de inblazingen der daemonen geoordeeld, dan zouden dezen niet gedwongen zijn om te ontkennen, dat zij christenen waren, maar dan zouden zij eene bekentenis afgelegd hebben aangaande bloedschande, ontuchtigheid, schandelijke offers en kindermoord. Want met deze en dergelijke sprookjes hebben de daemonen de ooren van de onwetenden volgestopt, om ons tot voorwerpen van afschuw en vervloeking te maken. En hierover moeten wij ons niet verwonderen, dit is juist het streven der daemonen; daar de valsche geruchten der menschen, die nog door allerlei bijkomende leugens vermeerderd worden, verdwijnen zouden, als de waarheid onthuld werd. Maar juist door de daemonen worden alle valsche geruchten uitgestrooid en gevoed." 1)

V. De God der christenen.

-- De christenen vereeren, volgens de bewering van CAECILIUS, een' God, die eenzaam en verlaten is, die aan geen vrij volk, ja die zelfs niet aan het Romeinsche volksgeloof bekend is. Hij is dezelfde wien ook de ongelukkige joden vereeren, maar deze vereerden Hem nog in het openbaar, in tempels met altaren, offers en andere caerimoniën. Die God heeft kracht noch magt, zoodat Hij dan ook met de joden, dus met Zijn eigen volk, is gevangen genomen." 2) —

OCTAVIUS voert hiertegen aan, dat de heidenen vergeten onderscheid te maken tusschen het vroegere en latere

1) Oct. c. XXVIII. 1—7.

2) Oct. c. X. 3—4.

Israël, als zij beweren, dat de vereering van den God der joden geen voordeel aan dezen heeft aangebragt. „Want gij vergist u, door onwetendheid, indien gij, de vroegere tijden òf vergeten zijnde òf niet kennende, alleen aan de latere denkt. Want zóólang de joden dien éénen God vereerden en Zijne heilzame geboden betrachtten, werden zij van weinigen in getal ontelbaren, van armen rijken, van dienstknechten koningen; ja! gering in aantal zijnde, hebben zij velen; ongewapend zijnde, hebben zij gewapenden overmocht, terwijl deze vlugtten en zij hen op Gods bevel en onder begunstiging der elementen vervolgden.”¹⁾

Tot verdere bekrachtiging zijner woorden wijst OCTAVIUS dan op de schriften der joden, op die van FLAVIUS JOSEPHUS en van ANTONIUS JULIANUS. Deze moeten de heidenen lezen; want „dan zult gij weten,” zegt hij, „dat de joden door hunne nietswaardigheid dat lot verdiend hebben, en dat hun niets overkomen is, hetgeen hun niet vooraf is aangekondigd, als zij althans in hunne boosheid volhardden. Zóó zult gij begrijpen, dat zij eerder verlaten hebben dan verlaten zijn, en dat zij niet, zooals gij godslasterlijk zegt, met hun' eigen God gevangen genomen, maar door God, als overtreders van Zijne wetten, prijsgegeven zijn.”²⁾

— Doch CAECILIUS verklaart, dat de christenen allerlei ongerijmdheden van hun' God vertellen. Zij kunnen Hem zien noch aan anderen toonen³⁾. —

„Juist hierom *gelooven* wij in God,” antwoordt OCTAVIUS hierop, „omdat wij Hem wel in ons gevoelen, maar niet zien kunnen. Want in Zijne werken en in al de verschijnselen der wereld aanschouwen wij Zijne altijd tegenwoordige

1) Oct. c. XXXIII. 3—4.

2) Oct. c. XXXIII. 5—6.

3) Oct. c. X. 5^a.

kracht, wanneer het dondert en bliksemt, maar evenzeer wanneer het helder weder is." 1)

En nu gaat OCTAVIUS „per analogiam” aanwijzen, dat het geenszins ongerijmd is, dat de christenen hun’ God niet kunnen zien. „Dat men God niet zien kan,” dus luiden zijne woorden, „daarover moet men zich niet verwonderen; want door het blazen van den wind wordt alles voortgestuwd, geslingerd en bewogen, en toch komt de wind zelf ons niet onder de oogen. Zóó kunnen wij ook in de zon niet zien, zij die voor allen de oorzaak van zien is; aan hare stralen onttrekt zich het scherpste gezigt, en de blik van hem, die haar beschouwt, verliest zijne kracht; en als men lang in haar staart, dan wordt het geheele gezigt vernietigd. Wat wilt gij dan? Zoudt gij dan den Schepper der zon, de Bron van het licht, voor uwe oogen kunnen verdragen, terwijl gij u van den glans van Zijn licht afkeert en u voor Zijne bliksemschichten verbergt? Wilt gij God met vleeschelijke oogen zien, terwijl gij uwe ziel zelve, waardoor gij leeft en spreekt, niet kunt aanschouwen of vatten?” 2)

— Niet alleen de onzichtbaarheid, ook de alwetendheid en alomtegenwoordigheid Gods wordt door CAECILIUS bestreden. Hij vindt het ongerijmd, dat de God der christenen al hunne handelingen, woorden en verborgene gedachten zou weten, ja, dat Hij overal zou rondloopen en tegenwoordig zijn. Zij stellen zóó hun’ God voor „als een’ lastigen, onrustigen en onbeschaamd nieuwsgierigen God, daar Hij bij alle handelingen en op alle plaatsen tegenwoordig is; terwijl Hij dan toch niet elk afzonderlijk kan helpen, omdat Hij op alle plaatsen rond dwaalt, en terwijl Hij ook

1) Oct. c. XXXII. 4.

2) Oct. c. XXXII. 5—6.

niet aan de behoeften van allen kan voldoen, omdat Hij met elk afzonderlijk bezig is." 1) —

„Gij dwaalt, o mensch, en bedriegt u zelve!" roept OCTAVIUS uit. „Want waarvan is God verre verwijderd, daar al het hemelsche en aardsche en al wat buiten het gebied van ons aardrijk is, aan God bekend en van Hem vervuld is? Hij is ons niet alleen overal nabij, maar Hij is zelfs ons ingestort (infusus)." 2)

En dit tracht OCTAVIUS dan door een voorbeeld op te helderen. „Sla uw' blik wederom eens op de zon," dus spreekt hij; „zij is aan den hemel gehecht, maar toch over alle landen verspreid; gelijkelijk is zij tegenwoordig, overal is zij en vermengt zich met alles; en, nergens toch wordt hare helderheid geschonden. Hoeveel te meer is dan niet God, de Bewerker en Toeschouwer van alles, voor Wien niets verborgen kan zijn, in de duisternis aanwezig, ja ook in onze gedachten, als in eene andere duisternis? Niet alleen handelen wij onder Zijne oogen, maar ik zou haast gezegd hebben, wij leven ook met Hem. Laten wij ons zelve niet vleijen met ons aantal; ons zelve schijnen wij toe veel, maar voor God zijn wij weinig in aantal. Wij onderscheiden volken en natiën; voor God is deze geheele wereld één huis. De koningen weten alles van hun rijk door middel van hunne dienaren; God heeft geen aanwijzingen van noode; wij leven niet alleen onder Zijne oogen, maar ook in Zijn binnenste (in sinu)." 3)

1) Oct. c. X. 5b—6.

2) Oct. c. XXXII. 7.

3) Oct. c. XXXII. 8—9. — c. XXXIII. 1—2.

VI. De verwachtingen der christenen.

— De eerste bedenking van CAECILIUS is tegen den zoogenaamden wereldbrand gerigt. Hij acht het eene dwaasheid, dat eenmaal de geheele wereld met al zijne sterren door een' brand zal vernietigd worden, zooals de christenen beweren; „alsof,” zegt hij, »òf de, door de goddelijke wetten bepaalde, eeuwige orde der natuur verstoord kan worden, òf, nadat de band van alle elementen verbroken en de zamenvoegingen des hemels gedeeld zijn, het gevaarte, waardoor het te zamengehouden en omringd wordt, omvergestooten zou kunnen worden.” 1) —

Het denkbeeld van een' wereldbrand is naar het oordeel van OCTAVIUS niet zóó ongelooflijk, als de heidenen wel meenen. „Want wie van de wijzen,” vraagt hij, „twijfelt er aan of datgene, wat een begin heeft gehad, weder een einde zal hebben, of datgene, wat geworden is, eenmaal weêr ophouden zal te zijn? Zóó ook zal er een einde zijn aan den hemel met alles wat hij omvat, evenzeer als er een begin van geweest is” 2).

OCTAVIUS doet vervolgens een beroep op de wijsgeeren der heidenen, die ook beweren, dat eens hemel en aarde door vuur zal te niet gaan. Hij haalt dan aan de stelling der Stoicijnen, dat de geheele wereld door het water van de bronnen of van de zee onderhouden wordt, maar eens door de kracht van het vuur zal ondergaan, omdat de geheele wereld in brand moet geraten, als de vochtigheid verteerd is. Vervolgens zegt hij: „ook de Epicureërs hebben dezelfde meening aangaande de verbranding der elementen en den ondergang der wereld. PLATO beweert, dat de deelen van

1) Oct. c. X. 7.

2) Oct. c. XXXIV. 1—2^a.

den aardbol beurtelings nu eens door het water zullen overstroomd en dan weder door vuur zullen verbrand worden; en hoewel hij zegt, dat de wereld zelf eeuwig en onoplosbaar is, voegt hij er toch bij, dat zij voor den Bouwmeester zelven, voor God alleen, oplosbaar en vergankelijk is. Zóó is het niet te verwonderen, dat datzelfde wereldgevaarte door Hem, door Wien het gemaakt is, weér vernietigd wordt. Gij bemerkt, dat het redeneren der wijsgeeren hetzelfde bedoelt als waarover wij spreken" 1).

Ten slotte geeft OCTAVIUS de oorzaak van dit laatste verschijnsel op, als hij schrijft: „niet, omdat wij hunne voetstappen gevolgd zijn, maar omdat zij uit de goddelijke voorzeggingen der propheten de schaduw van eene valsche waarheid hebben teruggegeven" 2).

— Ook de leer der christenen aangaande de opstanding wordt door CAECILIUS aangevallen. „Zij zeggen," aldus luidt zijne bedenking, „dat zij na den dood weér zullen herboren worden, zoowel hun stof als hunne asch, en aan deze hunne eigene leugens hechten zij, ik weet niet op welke gronden, geloof. Treurige krankte! dubbele waanzin! den hemel met zijne gesternten, dien wij zóó verlaten als wij hem vonden, den ondergang aan te kondigen en zich zelven, na dood en vernietiging, (daar wij toch sterven evenzeer als wij geboren worden), weér de eeuwigheid te beloven!" 3).

CAECILIUS tracht dan in het licht te stellen, in welke moeilijke, onoplosbare vragen men door het geloof aan die opstanding wordt gebracht. Want de vragen: staat men op zonder ligchaam of met ligchaam? met hetzelfde ligchaam of met een ander ligchaam? rijzen als van zelve op. Zegt

1) Oct. c. XXXIV. 2a—4a.

2) Oct. c. XXXIV. 4b.

3) Oct. c. XI. 1—2.

men nu, zonder ligchaam, dan is er, voor zoover ik weet, noch verstand, noch ziel, noch leven; met hetzelfde ligchaam? maar dat is reeds vergaan; met een ander ligchaam? maar dan wordt er een nieuwe mensch geboren en niet de vroegere hersteld" 1).

Nog wijst CAECILIUS, tot staving zijner ontkenning van de opstanding, op de geschiedenis, en zegt, dat nooit iemand uit de onderwereld is teruggekeerd, uitgezonderd PROTESILAUS, wien het ten minste eenige uren veroorloofd was. Maar dit zijn alle verdichtingen en ongerijmde vertroostingën van bedriegelijke dichters, die de christenen gelooven en op hun' God hebben overgebracht 2).

Uit het geloof aan die opstanding verklaart CAECILIUS ook den afkeer, dien de christenen hebben van de brandstapels, en hun vooroordeel tegen het verbranden der lijken. Maar ook dit vindt CAECILIUS bespottelijk. „Alsof ieder ligchaam, al wordt het ook aan de vlammen onttrokken, niet na jaren en tijden in stof wordt opgelost; alsof het niet hetzelfde ware, of de wilde dieren het verscheuren of de zeeën het verzwelgen, of de grond het bedekke, of de vlam het vertere; daar elke wijze van handelen met de lijken, indien zij het voelen, eene straf, en indien zij het niet voelen, door de snelle vertering zelve, eene weldaad is" 3). —

Om deze bedenking uit den weg te ruimen, doet OCTAVIUS *vooreerst* een beroep op de wijsgeeren der heidenen. De beroemdste van de heidensche wijsgeeren, een PYTHAGORAS en voornamelijk een PLATO hebben de herleving geleerd, al is het dan ook op gebrekkige wijze en maar ten halve waar. „Want," zegt OCTAVIUS, „zij meenen, dat, na oplossing van de ligchamen, de zielen alleen zoowel bestendig blijven

1) Oct. c. XI. 7.

2) Oct. c. XI. 8—9.

3) Oct. c. XI. 3.

leven, als ook dikwijls in andere nieuwe lichamen overgaan. Zij voegen dan hierbij, en wel om de waarheid te verdraaijen, dat de zielen der menschen terugkeeren in beesten, vogels en wilde dieren; maar die meening is, voorwaar! niet de studie van een' wijsgeer, maar het geschreeuw van een' kluchtspeler waardig. Maar voor ons onderwerp is het voldoende, dat ook hierin uwe wijsgeeren eenigermate met ons overeenstemmen" 1).

Ten anderen poogt OCTAVIUS aan te toonen, dat het denkbeeld van herleving zeer redelijk is. „Wie is zóó dwaas of dom,” dus spreekt hij, „dat hij zou durven bestrijden, dat de mensch eerst door God kan gevormd en zóó later niet op nieuw door God kan hervormd worden? dat hij niets is na zijn' dood en dat hij vóór zijne geboorte niets is geweest? Dat evenzeer als het mogelijk is, dat uit niets iets ontstaat, het ook mogelijk is, dat uit niets iets weder hersteld wordt? Verder is het moeilijker datgene, wat nog niet bestaat, te doen bestaan, dan datgene, wat geweest is, te hernieuwen. Geloofst gij dan, dat hetgeen aan onze kortzigtige oogen wordt onttrokken, ook voor God verloren gaat? Elk ligchaam, hetzij het tot stof verdroogt, hetzij het in vochtigheid zich oplost, tot asch vervalft of tot damp zich verdunt, het wordt ons onttrokken, maar door God worden de elementen zelve bewaakt en bewaard.” 2).

De gansche natuur geeft, volgens OCTAVIUS, eene afschaduwing van de wederopstanding, en wel „tot vertroosting” der christenen. Want „de zon gaat onder en komt weér op, de sterren verdwijnen en verschijnen op nieuw, de bloemen verwelken en bloeijen wederom, de boomen krijen

1) Oct. c. XXXIV. 5—7.

2) Oct. c. XXXIV. 8—10.

nieuw loof, als zij verdord zijn, het zaad wordt niet weder levend, dan nadat het gestorven is; zóó verbergt ook het ligchaam even als de boomen in den winter de levenskiem in het graf. Waarom verlangt gij dan zoo spoedig, dat het nog in den ruwen winter moet herleven en wederkeeren? Ook voor het ligchaam moeten wij de lente afwachten" ¹⁾).

Ten onregte beweren ook de heidenen, dat de christenen het verbranden der lijken veroordeelen. „Wij vreezen niet,” zegt OCTAVIUS, „zooals gij gelooft, voor het verbranden der lijken, maar wel geven wij de voorkeur aan de oudere en betere wijze van begraven” ²⁾).

— Eene andere dwaling, die uit het geloof aan die opstanding voortvloeit, is volgens CAECILIUS, dat de christenen hiermede de stelling verbinden, dat zij aan zich zelven, als braven, een eeuwig gelukzalig leven beloven, aan de anderen, als onregtvaardigen, eeuwige straf. CAECILIUS zou hierover veel kunnen zeggen, als hij zich niet met zijne rede moest haasten. Daarom herinnert hij alleen, dat de christenen zelven onwaardigen zijn, zooals hij boven reeds gezegd heeft; maar hij wil zelfs aannemen, dat zij braaf zijn, dan nog moet hij het al of niet schuldige toeschrijven aan het noodlot; dit toch is het gevoelen van de meesten en eigenlijk ook van de christenen. Want, deze schrijven aan God toe, wat de anderen aan het noodlot wijten. Zóó beweren de christenen, dat men niet uit eigene begeerte tot hunne secte toetreedt, maar daartoe door God wordt uitverkoren. „Derhalve stelt gij u voor een' onregtvaardigen regter, die het lot in de menschen straft, en niet hunne gezindheid” ³⁾. —

Hierop antwoordt OCTAVIUS: „Ik weet wel, dat zeer velen,

1) Oct. c. XXXIV. 12—13.

2) Oct. c. XXXIV. 11.

3) Oct. c. XI. 4—6.

gedachtig aan hetgeen zij verdiend hebben, liever wenschen, na den dood niet meer te bestaan, dan hersteld te worden om de straf te ondergaan. Hunne dwaling wordt grooter, daar ons in dit aardse leven vrijheid gegeven en de langmoedigheid Gods zeer groot is; maar Zijn oordeel is des te meer regtvaardig, hoe langer Hij hiermede wacht" 1).

Hij stelt dan verder in het licht, dat ook door geleerde heidenen van die eeuwige straffen gesproken wordt en tracht dan vervolgens de werkelijkheid dier straffen nader te handhaven. „En toch worden zij door de schriften van de geleerdste menschen en door de zangen der dichters herinnerd aan dien gloeienden vuurstroom, die meermalen uit het moeras van de *Styx* vloeit; want dit alles, hetgeen eene voorbereiding is voor de eeuwige kwellingen, en volgens de aanwijzingen der daemonen zoowel als volgens de voorspellingen der propheten bekend is, hebben zij geschilderd. En daarom zweert ook onder hen zelfs de koning Jupiter bij de verzengende oevers en de zwarte poel; want, vooruitziende siddert hij voor de straf, die voor hem en zijne vereerders bestemd is. Ook zal er aan de kwellingen maat noch einde zijn; met voorzigtigheid zal dáár het vuur de leden verbranden en weder herstellen, verteren en voeden, evenals de bliksemstralen de lichamen aanraken, maar niet vernietigen; evenals het vuur van den Aetna en den Vesuvius en van de aarde, waar die ook ontvlamd is, brandt, maar niet verteert; zóó zal ook dat strafvuur door de smarten der lijdenden niet bevredigd, maar door de onverteerde verminking der lichamen gevoed worden" 2).

En dit is zeer regtvaardig volgens OCTAVIUS, want: „dat zij, die God niet kennen, als goddeloozen en onregtvaar-

1) Oct. c. XXXIV. 14.

2) Oct. c. XXXV. 1—3.

digen gepijnigd worden, dat kan alleen de oningewijde betwijfelen, daar het geen mindere misdaad is den Vader en Heer van alles niet te kennen, dan Hem te beledigen" 1).

Ook de beschuldiging van CAECILIUS, dat de christenen onregtvaardigen zijn, vergeet OCTAVIUS niet: „indien wij christenen ons met ulieden vergelijken,” zóó spreekt hij, „dan worden wij, al staan sommigen van ons ook in kennis achter, toch bevonden veel beter te zijn dan gijlieden. Want gij verbiedt overspel en begaat het toch, wij zijn alleen mannen voor onze eigene vrouwen; gij straft bedrevene misdaden, bij ons is het reeds zonde er aan te denken; gij vreest voor de menschen, die uwe misdaden kennen, wij zelfs voor het geweten alleen, zonder hetwelk wij niet kunnen zijn. In één woord van het aantal der uwen wemelt de gevangenis, maar geen enkele christen is dáár, tenzij iemand, die aangeklaagd is wegens zijne godsdienst, of een, die afvallig is geworden" 2).

Dat God het lot in de menschen straft en niet hunne gezindheid, zooals CAECILIUS beweert, is onwaar. „Laat niemand troost zoeken of eene verontschuldiging trachten te vinden in het noodlot!" zóó vermaant OCTAVIUS. „Al is ook de uitwendige toestand eene zaak van het lot, het gemoed is toch vrij, en daarom wordt de daad van den mensch beoordeeld, niet de waardigheid. Want wat anders toch is het lot dan hetgeen God over een ieder van ons beschikt heeft? Die, daar Hij de uiterlijke omstandigheden vooruit kan weten, zóó ook naar de verdiensten en hoedanigheden van elk afzonderlijk diens lot bepaalt. Zóó wordt in ons niet getuchtigd de geboorte, maar de gezindheid van ons gemoed gestraft. Maar genoeg van het noodlot, of als het

1) Oct. c. XXXV. 4.

2) Oct. c. XXXV. 5—7.

thans te weinig is, dan zullen wij later er uitvoeriger en meer over spreken" ¹⁾).

VII. De christenen in de maatschappij.

— CAECILIUS verwijt den christenen, dat zij arm zijn. „En ook aan uw' tegenwoordigen toestand,” zegt hij, „wilt gij geen bewijs ontleenen, hoezeer de ijdele hoop op eene nietige belofte u bedriegt; bedenkt dan, ongelukkigen, terwijl gij nog leeft, wat na den dood u dreigt! Zie, het grootste deel van u en dat nog wel het beste, zooals gij zelf zegt, is arm, verkleumt van koude, heeft gebrek aan geld en goed, ja, lijdt zelfs honger; en God duldt het of doet alsof Hij het niet bemerkt; Hij wil of kan de Zijnen niet helpen; Hij is derhalve onmagtig of onbillijk” ²⁾. —

„Dat de meesten van ons arm zijn,” herneemt OCTAVIUS, „dat strekt ons niet tot schande, maar daarin roemen wij. Want evenzeer als de geest door weelde verslapt, zóó wordt hij door matigheid versterkt. En toch, wie kan arm zijn, die geene behoeften kent, die niet het goed van een ander begeert, die rijk is in God? maar hij is daarentegen zeer arm, die, terwijl hij veel bezit, nog altijd meer begeert. Ik zal zeggen, wat ik denk: niemand kan zoo arm zijn, als hij bij zijne geboorte is. De vogels leven zonder huwelijksgift, het vee vindt dagelijks zijn voedsel, en dit alles is voor ons aanwezig; wij bezitten dit alles, als wij maar niet meer verlangen. Derhalve evenals hij, die op reis gaat, des te gelukkiger is, naarmate hij minder zwaar belast daaraan wandelt, zóó ook is hij op deze levensreis gelukkig, die door armoede zich verligt gevoelt, die niet onder den last der rijkdommen zucht. En evenwel, als wij schatten

1) Oct. c. XXXVI. 1—3.

2) Oct. c. XII. 1—2.

voor nuttig hielden, dan zouden wij die van God vragen. Zekerlijk kan Hij iets geven, aan Wien alles toebehoort; maar wij willen liever aardsche goederen gering schatten, dan ze bezitten; wij begeeren liever onschuld, wij smeeken liever om geduld, wij willen liever braaf zijn, dan verkwistend" ¹⁾).

— Maar de christenen vooral hebben, volgens de bewering van CAECILIUS, met allerlei rampen en ongelukken te worstelen. „Gij die van eene toekomstige onsterfelijkheid droomt”, aldus spreekt hij, „wanneer de koude koorts u doet rillen, wanneer de heete koorts u doet gloeijen, wanneer smarten u folteren, hebt gij dan geen besef van uw' toestand? erkent gij dan niet uwe broosheid? Tegen wil en dank in, ongelukkige, wordt gij overtuigd van uwe zwakheid en toch erkent gij haar niet?” ²⁾ —

Met waardigheid wordt door OCTAVIUS hierop geantwoord: „dat wij de gebreken van het menschelijke ligchaam gevoelen en lijden, dat is geene straf, maar de strijd van den krijgsknecht Gods. Want in den strijd met de zwakheden wordt de kracht gesterkt; en rampen zijn meermalen eene oefenschool voor de deugd ³⁾. Kortom, de krachten van de ziel zoowel als van het ligchaam verdooven zonder oefening en inspanning. Zóó zijn al uwe dappere mannen, die gij als voorbeelden aanhaalt, door hunne wederwaardigheden tot beroemdheid gekomen. Derhalve ontbreekt aan God niet de magt om ons te helpen. Neen! Hij veracht ons niet, daar Hij de Bestuurder is van alles en de zijnen liefheeft; maar Hij onderzoekt en beproeft een iegelijk in tegenspoed; Hij weegt in de gevaren ieders

1) Oct. c. XXXVI. 4—7a.

2) Oct. c. XII. 3.

3) Oct. c. XXXVI. 7b—Sa. „Et quod corporis humani vitia sentimus et patimur, non est poena, militia est. Fortitudo enim infirmitatibus roboratur, et calamitas saepius disciplina virtutis est.”

harte; tot aan de stervensure toe onderzoekt Hij des menschen gezindheid, verzekerd, dat niets Hem kan ontgaan. Derhalve evenals het goud door de vlammen des vuurs, zóó worden wij door de wederwaardigheden beproefd" 1).

De tweede helft dezer wederlegging is ook gerigt tegen het laatste gedeelte van de Bedenking, door CAECILIUS op bladzijde 149 tegen de christenen gemaakt.

— De christenen worden van alle kanten bedreigd en op verschillende wijzen gekweld. „Ziet uwer zijn de bedreigingen,” voegt CAECILIUS den christenen toe, „de doodstraffen, de pijnigingen en de kruizen, niet om die te aanbidden, maar om die te verduren; ja zelfs de vuurvlammen, die gij niet alleen voerspelt, maar ook vreest” 2). —

„Welk een schoon schouwspel is het voor God,” dus luidt het heerlijke wederwoord van OCTAVIUS, „wanneer de christen met de smart strijdt, wanneer hij kalm blijft tegenover bedreigingen, doodstraffen en pijnigingen; wanneer hij met het grijnzen van den dood en de verschrikkingen van den beul spot en lacht; wanneer hij zijne vrijheid tegenover koningen en vorsten handhaaft en alleen wijkt voor God, Wiens eigendom hij is; wanneer hij als zegepraler en overwinnaar dengene bespot, die hem heeft gevonnisd! Want hij heeft overwonnen, die verkregen heeft datgene waarnaar hij streefde. Welk soldaat zou niet onder de oogen van zijn' veldheer veel stoutmoediger het gevaar trotseren? Want, niemand ontvangt eene belooning vóór de proefneming; en toch geeft de veldheer datgene niet, wat hij niet heeft; hij kan het leven niet verlengen, hij kan alleen de krijgsdienst beloonen. Maar een krijgsknecht van God wordt noch in de smart verlaten noch door den dood vernietigd. Zóó kan de christen

1) Oct. c. XXXVI. 8b—9.

2) Oct. c. XII. 4a.

ongelukkig schijnen, maar niet werkelijk zoodanig worden bevonden 1).

En nu wijst OCTAVIUS er op, dat de heldenmoed, waarop de heidenen zóó hoogelijk roemen, niets beteekent, vergeleken bij dien, die door de christenen wordt aan den dag gelegd. „Gij toch,” spreekt hij, „verheft ongelukkige mannen hemelhoog, een’ MUCIUS SCAEVOLA, die wegens zijn vergriep tegen den koning zou omgekomen zijn, als hij zijne regterhand niet had verloren. En hoevelen van ons hebben niet alleen hunne regterhand, maar hun geheele ligchaam laten verzengen en verbranden, zonder eenig teeken van smart te uiten; terwijl zij het nog daarenboven in hunne magt hadden, om vrijgelaten te worden? Maar, waartoe zal ik onze mannen met MUCIUS of met AQUILIUS of met REGULUS vergelijken? Onze kinderen en onze vrouwen zelfs spotten met kruizen en pijnigingen, wilde dieren en al de verschrikkingen der doodstraffen, terwijl zij met bezielde gelatenheid de smarten verdragen 2).”

— Vol bitterheid werpt CAECILIUS nu den christenen tegen, dat zij door hun’ God verlaten zijn, terwijl de Romeinen zonder den God der christenen heerschen en genieten. „Waar is nu die God,” zóó vraagt hij spottend, „die de herlevenden kan helpen, maar de levenden niet? Heerschen niet de Romeinen zonder uw’ God, verheugen zij zich niet in de magt over de gansche aarde, en de uwen worden beheerscht 3)?” —

Ten sterkste wordt door OCTAVIUS ontkend, dat de christenen door God verlaten zijn; want, zonder God zouden zij nooit de kwellingen kunnen doorstaan, waarvan hij zoo even

1) Oct. c. XXXVII. 1—2.

2) Oct. c. XXXVII. 3—4.

3) Oct. c. XII. 4b—5a.

heeft gesproken. Maar meenen de heidenen, dat zij, die God loochenen, overvloed hebben van rijkdommen, met eerbewijzen overladen en met de hoogste magt bekleed zijn, dan bedriegen zij zich zeer. „Die ongelukkigen,” roept OCTAVIUS uit, „zij worden des te hooger verheven, om des te dieper te vallen! Want deze worden als slagtdieren gemest, om de doodstraf te ondergaan; als offerdieren worden zij bekranst tot voltrekking van hun vonnis. Zóó worden ook sommigen tot heerschappij en magt verheven, opdat bij de vrijheid, die hun door de magt wordt verleend, nietswaardige menschen hun’ geest naar willekeur zouden kunnen verleiden. Want, welk geluk kan degelijk zijn, zonder de kennis van God, daar de dood heerscht? het is gelijk aan een droombeeld, dat verdwijnt, vóórdát men het kan vatten. Gij zijt koning? maar gij vreest evenzeer als gij gevreesd wordt; en, hoewel gij omgeven zijt door eene sterke lijfwacht, toch zijt gij in het doodsgevaar alleen. Gij zijt rijk? maar men kan op de fortuin slecht vertrouwen en door veel reisgoed wordt de korte reis door dit leven niet gemakkelijk gemaakt, maar bemoeijelijk. Gij roemt op eerbewijzen en purper? maar het is eene ijdele dwaling van den mensch en eene verceering van eene onbeteekenende grootheid in het purper te willen blinken, maar bezoedeld te zijn in de ziel. Gij zijt boven anderen verheven door den adel? gij roemt op uwe ouders? toch worden wij allen op gelijke wijze geboren, en alleen door de deugdzaamheid zijn wij van elkander onderscheiden ¹⁾.”

— Doch de christenen moeten zich onthouden van elke geoorloofde genieting. „Gij toch onthoudt u,” zegt CAECILIUS, „met nederhangend hoofd en vol bekommernis van elk betamelijk genot; gij bezoekt geene schouwspelen; gij neemt

1) Oct. c. XXXVII. 5—10.

geen deel aan plegtige optogten; openlijke maaltijden hebben zonder u plaats; gij vreest voor de heilige kampspelen ¹⁾.” —

„Wij die elkander schatten naar de zeden en het schaamtegevoel,” antwoordt OCTAVIUS, „wij onthouden ons met regt van die slechte genietingen, van uwe feestelijke optogten, van uwe schouwspelen; wij weten, dat deze aan uwe godsdienstige gebruiken hun’ oorsprong ontleenen, en veroordeelen die schadelijke genoegens. Want, wie ijst niet bij de curulische spelen van de onzinnigheid van het strijdende volk? van de kunst in het menschenmoorden bij de gevechten der gladiatoren? en bij de tooneelspelen, die niet minder de woede doen ontvlammen, heerscht de schandelijkheid in nog hooger en graad. Want, nu eens stelt een kluchtspeeler de echtbreuk voor en toont die, dan weder deelt een ontzenuwd tooneelspeler, terwijl hij den wellust voorstelt, dien aan de gemoederen mede. Hij ook beschimpt uwe goden, die hij als wellustige, zuchtende en wraakgierige wezens laat verschijnen; hij ook perst met allerlei bewegingen en gebaarden, die smart moeten uitdrukken, u tranen af. Zóó hunkert gij in waarheid naar menschenmoord, en beweent dien waar hij bestaat in de verdichting ²⁾.”

— „Gij hebt een’ afschuw van de spijsen, die van het offer zijn afgezonderd,” zóó brengt CAECILIUS tegen de christenen in, „en van de bekers, waaruit men op het altaar geplengd heeft. Zóó siddert gij voor goden, die gij loochent ³⁾.”

Hiertegen merkt OCTAVIUS op: „Dat wij de overblijfsels van de offers en de gewijde bekers versmaden, is geene bekende-

1) Oct. c. XII. 5^b.

2) Oct. c. XXXVII. 11—13.

3) Oct. c. XII. 5^c.

nis van vrees, maar een bewijs van de ware vrijheid. Want, hoewel alles, wat geboren wordt, als een onschendbaar geschenk van God niet wordt bedorven, door welk gebruik ook, zóó onthouden wij er ons toch van, opdat niemand meene, dat wij de daemonen huldigen, ter wier eere geplengd wordt, of ons voor onze godsdienst schamen ¹⁾)." —

— „Gij omkranst uw hoofd niet met bloemen," aldus luidt het verwijt van CAECILIUS, „gij zalfst uwe lichamen niet met welriekende zalven; den lijken onthoudt gij den geurigen balsem; geene kransen versieren uwe graven; bleek, angstig, medelijdenswaardig verschijnt gij, zelfs tegenover onze goden. Zóó zult gij na dit leven niet verrijzen, ongelukkigen, en ook dit leven is geen leven voor u ²⁾!" —

„Wie toch is hij," herneemt OCTAVIUS, „die er nog aan twijfelt of wij behagen scheppen in de lentebloemen, daar wij, in de lente, zoowel de roos als de lelie gaarne plukken, en ons verheugen in al het andere, wat de bloemen in heerlijke kleuren en geuren bezitten? Deze nu strooijen wij niet alleen zacht en los om ons heen, maar wij omvlechten ook onzen hals met kransen. Waarlijk! dat wij ons hoofd niet met bloemkransen versieren, dit moet gij ons niet ten kwade duiden; den geur van eene welriekende bloem plegen wij op te vangen met den neus, en niet met het achterhoofd of de haren. Ook de gestorvenen bekransen wij niet; ik verwonder mij hierin des te meer over u, wanneer gij òf den doode, die het voelt, eene fakkel geeft, òf dengene, die het niet voelt, een' krans, daar toch de gelukkige geene bloemen noodig heeft en de ongelukkige er geen behagen in schept. Maar wij vieren de uitvaart der gestorvenen met dezelfde stilte als waarin wij leven; wij hechten geen krans

1) Oct. c. XXXVIII. 1—2.

2) Oct. c. XII. 6.

aan het lijk, die verwelkt, maar verwachten dien van God, immer bloeiend, gevlochten uit bloemen der eeuwigheid. Wij die bescheiden zijn, wij leven, door de vrijgevigheid van onzen God, gerust voort, in de hoop op de toekomstige gelukzaligheid en in het geloof aan zijne tegenwoordige majesteit. Zóó staan wij niet alleen zalig op, maar leven nu reeds in de aanschouwing van de toekomst ¹⁾."

VIII. Besluit.

— CAECILIUS besluit zijne rede tegen de christenen met de raadgeving, dat dezen maar afstand moeten doen van het onderzoek naar de waarheid. „Daarom zoo gij eenige wijsheid of bescheidenheid bezit, laat af dan de wegen des hemels en de lotgevallen en geheimenissen der aarde te onderzoeken; genoeg is het reeds datgene te aanschouwen, wat voor ons ligt, en dat wel voor ongeleerde, onbeschaafde ruwe en boersche lieden, aan wie het niet eens gegeven is de burgerlijke aangelegenheden te begrijpen, en zooveel te meer dus de vrijheid is ontzegd, om te spreken over de goddelijke zaken ²⁾."

Hij maant dan de christenen aan, om zich te gedragen naar de voorbeelden der oude wijsgeeren, zeggende: „Indien dan de lust tot filosoferen onder u eenmaal bestaat, zoo laat hij dan, die zich daartoe in staat rekent, SOCRATES, dien vorst der wijsheid, navolgen. Bekend is het antwoord van dezen man, dat hij gaf, zoo dikwijls hij gevraagd werd naar de hemelsche zaken: „wat ons te boven gaat, dat gaat ons niet aan" ³⁾. Wat het orakel verkondigde, juist dat gevoelde hij zelf, dat hij namelijk boven allen gesteld werd, niet omdat hij

1) Oct. c. XXXVIII. 3—6.

2) Oct. c. XII. 7.

3) „Quod supra nos, nihil ad nos."

alles wist, maar omdat hij had leeren inzien, dat hij niets wist. Zóó is het dus de hoogste wijsheid te bekennen, dat men niets weet. Uit dezelfde bron vloeide ook de veilige twijfel bij de hoogste onderzoekingen van ARCESILAS en na dezen van CARNEADES en der meeste Academici; op deze wijze kunnen de ongeleerden veilig en de geleerden roemrijk filosoferen. Wat nog meer is! Moet niet door allen bewonderd en nagevolgd worden het dralen van SIMONIDES van *Melos*? Toen deze SIMONIDES namelijk door den tyran HIERO gevraagd werd, wat hij van de goden dacht en hoe hij hen zich voorstelde, vroeg hij eerst één' dag om er over na te denken, den volgende dag verzocht hij nog twee dagen, en toen hij daarop werd aangemaand om te antwoorden, voegde hij er nog weér even langen tijd bij. Toen nu ten laatste de tyran hem de reden vroeg van zoo groot eene vertraging, antwoordde hij, dat, hoe verder hij met het onderzoek voortging, des te duisterder hem de waarheid werd. En zóó moet ook, volgens mijne meening, al datgene, waarover twijfel kan bestaan, in het midden gelaten worden, en moet men, daar zoo vele en groote mannen nog altijd onderzoeken, niet onbedacht en stoutmoedig aan iets zijne goedkeuring hechten, opdat niet een oudwijfsch bijgeloof ingevoerd of alle godsdienst verwoest worde 1)." —

Hierop geeft OCTAVIUS ten antwoord. „Daarom" dan mag ook SOCRATES, die Attische hansworst (*Scurra Atticus*), voor zich zelven toezien, als hij bekend niets te weten, terwijl hij op het getuigenis van zijn' zeer bedriegelijken daemon roemt; laat ook ARCESILAS en CARNEADES en PYRRHO en de gansche menigte der Academici nog altijd onderzoeken; laat SIMONIDES den termijn van antwoord zelfs tot in de eeuwigheid verschuiven; wij verachten dat gefronste voorhoofd der

1) Oct. c. XIII.

wijsgeeren, die wij hebben leeren kennen als verleiders, echtbrekers, tyrannen, en als zeer welsprekend tegen de ondeugden, waaraan zij zelve zich schuldig maken. Wij dragen de wijsheid niet aan ons kleeft, maar in ons gemoed; wij zijn niet verheven in onze taal, maar wel in ons leven; wij beroemen ons verkregen te hebben, hetgeen zij met de grootste inspanning hebben gezocht, maar niet hebben kunnen vinden. Waarom zouden wij dan ondankbaar zijn? waarom zouden wij ons zelve lastig vallen, als de waarheid Gods in onzen tijd tot rijpheid is gekomen? Laten wij het goede, dat ons is geschonken, genieten, en het rigtsnoer der waarheid vasthouden! Wordt het bijgeloof verdrongen, de goddeloosheid uitgeroeid, de ware godsdienst behouden! 1)."

Hierop volgt dan het schoone slot, dat wij reeds boven in ons *Overzicht* hebben medegedeeld, waarin ons MINUCIUS op zoo schilderachtige wijze beschrijft, hoe CAECILIUS zich voor overwonnen verklaart en de drie vrienden een hartelijk afscheid van elkander nemen, terwijl zij allen verheugd en tevreden zijn over de behaalde overwinning 2).

§ 2. LITTERARISCHE EN HISTORISCHE BIJZONDERHEDEN
BETREFFENDE DEN „OCTAVIUS.”

I. De titel.

Het werk van MARCUS MINUCIUS FELIX draagt den titel van *Octavius*, naar een' van de personen, die er handelend in optreden. MINUCIUS volgt hierin CICERO, die dikwijls, even als PLATO, aan zijne geschriften den naam gaf van

1) Oct. c. XXXVIII. 7—9.

2) Zie bl. 86.

een der hoofdpersonen, die er in vermeld worden ¹⁾. MEURSIUS ²⁾ meent, dat de dialoog van MINUCIUS een' dubbelen titel gehad heeft, die aldus luidde: „*Octavius*, sive dialogus Christiani et Ethnici disputantium.” LÜBKERT ³⁾ ondersteunt dit gevoelen van MEURSIUS, omdat HIERONYMUS in zijn' *catalogus* schrijft; „MINUCIUS — scripsit dialogum Christiani et Ethnici disputantium, qui *Octavius* inscribitur.” Wij gelooven echter juist uit genoemde plaats van HIERONYMUS met de meeste waarschijnlijkheid te mogen besluiten, dat het bewuste werk van MINUCIUS slechts met het eenvoudige opschrift *Octavius* betiteld was. HIERONYMUS toch deelt eerst mede, dat MINUCIUS een' dialoog heeft geschreven, en wel een' dialoog, waarin een christen en een heiden redetwisten, terwijl hij dan zeer duidelijk te kennen geeft, dat deze dialoog tot titel had *Octavius*. Ditzelfde betuigt HIERONYMUS mede in zijne *epistola ad Magnum* ⁴⁾, terwijl ook LACTANTIUS op twee plaatsen ⁵⁾ geen ander getuigenis dien-aangaande aflegt.

II. Lotgevallen van den „*Octavius*.”

Niet altijd heeft men den *Octavius* gekend als een geschrift van MARCUS MINUCIUS FELIX. Langen tijd heeft men het boekje aan zijn' vervaardiger onttrokken en het toegewezen aan ARNOBIUS. Men verkeerde in den waan, dat van

1) WITTHOF. l. c. p. 275.

2) LÜBKERT. a. a. O. S. 11.

3) a. a. O. S. 11.

4) „MINUCIUS FELIX causidicus Romani fori, in libro, cui titulus *Octavius* est” etc.

5) LACTANTIUS. „Inst. Div.” L. I. c. XI. „MINUCIUS FELIX in eo libro, qui *Octavius* inscribitur,” etc. en „Inst. Div.” L. V. c. I. „MINUCIUS FELIX non ignobilis inter causidicos loci fuit. Hujus liber, cui *Octavio* titulus est,” etc.

MARCUS MINUCIUS FELIX geen werk meer overig was. Zelfs onze geleerde ERASMUS deelde nog in die meening, zoodat BALDUINUS vol verbazing hierover uitroept: „Tanto magis miror, ERASMUM eo loco, illum dico ERASMUM, hominem acerrimo judicio praeditum, et talium scriptorum minime obtusum censorem, annotasse, hujus MINUCII nihil nunc exstare 1).” Men voegde dan den *Octavius* als achtste boek bij de zeven boeken van ARNOBIUS, getiteld *Adversus Gentes*. Waarschijnlijk kwam men tot die dwaling, doordat het werk van MINUCIUS in oude codices achter de zeven boeken van ARNOBIUS geschreven was en men nu in plaats van *Octavius* las *Octavus* scil. Liber 2); terwijl nog daarenboven misschien eene zekere gelijkheid van stijl en inhoud de geleerden misleidde 3). Toch zal het welligt velen bevreemden, dat zulks kon plaats hebben, daar men toch uit HIERONYMUS kon weten, dat ARNOBIUS niet meer dan zeven boeken tegen de heidenen geschreven had 4); terwijl bovendien dezelfde HIERONYMUS 5) en evenzeer LAC-TANTIUS 6) met zeer duidelijke woorden verklaren, dat MINUCIUS FELIX een’ dialoog heeft nagelaten, waarin een christen en een heiden strijd voeren over de christelijke waarheid en dat deze dialoog getiteld was *Octavius*; ja zelfs, daar LAC-TANTIUS uit het XXIIe Hoofdstuk van den *Octavius* woorden aanhaalt, en daarbij MINUCIUS FELIX met name noemt als schrijver hiervan 7). Hierbij komt nog, dat, toegegeven dat er eene zekere gelijkheid tusschen den stijl van MINU-

1) FR. BALDUINUS. l. c. p. 2.

2) G. H. VAN SENDEN. t. a. p. 2^e dl. 1^e st. bl. 359. Aant. 550.

3) FR. BALDUINUS. l. c. p. 1—2.

4) WITHOF. l. c. p. 276.

5) „Catalog. script. eccles.” c. 58.

6) „Inst. Div.” L. I. c. XI.

7) LACTANTIUS. „Inst. Div.” L. I. c. IX.

CIUS en ARNOBIUS bestaat, niemand toch aan het latijn van ARNOBIUS den lof zal geven, die algemeen aan dat van MINUCIUS wordt toegekend. Neen! tusschen den stijl van MINUCIUS en dien van ARNOBIUS bestaat zelfs een zeer groot verschil; want, om maar iets te noemen, de stijl van MINUCIUS kenmerkt zich over het algemeen door strenge orde in de woordvoeging en groote, aanstonds in het oog vallende sierlijkheid; bij ARNOBIUS daarentegen heerscht verwardheid en duisterheid in verscheidene woordvoegingen, terwijl verder vele harde en ruwe uitdrukkingen zijn' stijl ontsieren. Bovendien hangen de zeven boeken van ARNOBIUS naauw met elkander te zamen, terwijl het geschrift van MINUCIUS een dialoog is en op zich zelf een afgesloten geheel vormt ¹⁾. Maar genoeg hierover; men dwaalde, en zóó werd de *Octavius* viermalen uitgegeven, als achtste boek bij de zeven boeken van ARNOBIUS ²⁾.

Eerst FRANCISCUS BALDUINUS, een beroemd regtsgeleerde, geb. te Arras in België, maar toen te Heidelberg woonachtig, gaf in 1560 het zoogenaamde achtste boek van ARNOBIUS uit, als den zoolang voor verloren gehouden *Octavius* van MINUCIUS FELIX; terwijl hij, bij deze uitgave, eene „wel wat breedspakige voorrede” voegde, zooals POOLMAN ³⁾ te regt zegt, waarin hij tracht aan te wijzen, dat het uitgegeven boekje waarlijk het geschrift van MARCUS MINUCIUS FELIX is.

Of echter FRANCISCUS BALDUINUS wel de man is, aan wien de eer toekomt, de zoolang gekoesterde dwaling ontdekt te hebben, is eene andere zaak. Volgens het getuigenis

1) LÜBKERT, a. a. O. S. 13.

2) L. ELLIES DU PIN, „Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques”
Tom. I. p. 119—120.

3) t. a. p. bl. 22—23.

van RIGALTIIUS heeft FULVIUS URSINUS zich de eer der ontdekking willen toekennen, maar, zegt WITHOF, „daar URSINUS dertig jaren jonger is dan BALDUINUS,” zóó heeft gene aan dezen den lauwerkrans willen ontrooven. Dit zelfde moet, naar WITHOF's gevoelen, ook gezegd worden van de bewering van GEVERHARD ELMENHORST, dat HADRIANUS JUNIUS, het eerst de fout bespeurd heeft. Zeer te regt, volgens WITHOF, verklaart MORHOFIUS den meer genoemden BALDUINUS voor den vinder ¹⁾. Verreweg de meeste geleerden kennen de eer der vinding eenvoudig aan BALDUINUS toe, zonder verder daarover uit te weiden. POOLMAN beweert, dat BALDUINUS zich die eer ten onregte heeft aangematigd; want, dat deze toekomt aan HADRIANUS JUNIUS, geb. te Hoorne in 1511 en als geneesheer en letterkundige beroemd. „Deze was het,” schrijft POOLMAN, „die in het zesde boek zijner „Aanteekeningen” (*Animadversorum libri VI*), reeds eenige jaren vóór BALDUINUS' uitgave van den *Octavius*, bewees, wat laatstvermelde later met wat meer ophef als eene vonkel-nieuwe vinding aankondigde.” POOLMAN vermoedt zelfs, dat BALDUINUS eerst in de opmerking van JUNIUS aanleiding tot zijne uitgave van den *Octavius* gevonden heeft. Hij kan dit wel niet bewijzen, maar hij meent, dat het karakter van BALDUINUS zijn vermoeden wettigt. Uit eene levensbeschrijving, vóór de uitgave van de juridische werken van BALDUINUS geplaatst ²⁾, leert men volgens POOLMAN den bewusten BALDUINUS kennen „als een valsch, een geld- en eerezuchtig man, die niet alleen telkens van godsdienst veranderde, maar zich zelfs niet onzag het geheim der brieven van CALVIJN, bij wien hij als vriend was opgenomen, te

1) WITHOF, l. c. p. 276.

2) „*Jurisprudentia Romana et Attica*,” ed. J. G. HEINECCIUS. Tom. I, *Lugd. Bat.* 1738.

schenden” 1). J. G. LINDNER 2) spreekt in het geheel niet van HADRIANUS JUNIUS, maar zegt, dat FRANCISCUS BALDUINUS met MORILLONIUS het eerst opgemerkt heeft, dat de *Octavius* een boek was van een’ anderen schrijver dan van ARNOBIUS, en een veel ouder geschrift dan dat van laatstgenoemde.

LÜBKERT 3) verklaart, dat de arts en philoloog HADRIANUS JUNIUS in Holland, en een zekere MORILLONIUS ongeveer te gelijker tijd de dwaling bespeurd hebben.

Wij meenen als zeer waarschijnlijk te kunnen aannemen, dat MORILLONIUS de eerste geweest is, die de lang gemaakte fout gevonden heeft. Want heeft HADRIANUS JUNIUS reeds vóórdat de *Dissertatio* van BALDUINUS het licht zag, in het zesde boek zijner „Aanteekeningen” de aandacht op de fout gevestigd, volgens DAVIES 4) verklaart JUNIUS zelf, dat hij die opmerking aan MORILLONIUS ontleend heeft. Of nu BALDUINUS, door zich de eer der vinding toe te eigenen, een’ litterarischen diefstal gepleegd heeft, is zeer moeilijk te beslissen. Het eerzuchtige en lage karakter van dien man mag het vermoeden daarvoor eenigzins wettigen, bewijzen doet het dit in geen geval.

Na de uitgave van BALDUINUS is het werk van MINUCIUS herhaalde malen uitgegeven en in verschillende talen overgezet, terwijl verscheidene geleerden verklaringen, critische noten, conjecturen enz. daarop hebben geleverd.

1) POOLMAN, t. a. p. bl. 23—24.

2) LINDNER, in de „Praefatio” zijner 2^e uitgave van den *Octavius*.

3) a. a. O. S. 13—14.

4) „M. Min. Fel. Oct.” *Canabrigiae* 1712, in *Annotatione ad Dissertationem FRANCISCI BALDUINI*, p. 1.

III. De „Octavius” en Cicero.

Bovenstaand opschrift hebben wij daarom aan dit gedeelte van ons proefschrift gegeven, omdat deze beroemde Romeinsche redenaar als het model te beschouwen is, hetwelk MINUCIUS, bij de vervaardiging van zijn' dialoog, heeft voor oogen gehad. Immers, van CICERO's werk *de natura Deorum* heeft MINUCIUS bij de bearbeiding van zijn' *Octavius* een trouw gebruik gemaakt.

ADOLF EBERT is de eerste geweest, die de verhouding, waarin de apologie van onzen schrijver staat tot het genoemde geschrift van CICERO, eerst regt helder in het licht heeft gesteld. Wel hadden vóór EBERT verschillende geleerden opgemerkt en aangewezen, dat MINUCIUS vele bijzonderheden, daadzaken, wendingen, ja geheele kleine gedeelten, soms zelfs bijna woordelijk, aan CICERO had ontleend, maar nimmer hadden zij er de aandacht op gevestigd, dat het bovenvermelde werk van CICERO aan MINUCIUS ook tot voorbeeld had verstrekt voor den geheelen aanleg van den *Octavius* 1). Dit bleef voor EBERT bespaard. Volgens dezen geleerde is het schema van het bewuste geschrift van CICERO als volgt:

„In de latijnsche Ferien bezoekt CICERO zijn' vriend en philosophischen geloofsgenoot, den Academicus COTTA, bij wien hij den Epicureër VELLEJUS en den Stoicijn BALBUS vindt. Op den wensch van COTTA draagt hem VELLEJUS de meeningen zijner school over de natuur der goden voor, die aan den Academicus steeds geheel donker toescheen. COTTA, door de uiteenzetting van den Epicureër weinig bevredigd, antwoordt hierop, terwijl hij op hunne tegenspraak en gebreken wijst. Dit is de inhoud van het eerste

1) ADOLF EBERT, a. a. O. S. 10.

boek. In het tweede zet BALBUS de meeningen der Stoicijnen uiteen; in het derde of laatste boek, zoekt COTTA aan te wijzen, dat hunne argumenten geen steek houden, ofschoon hij hem verklaart, zooals hij reeds tegenover den Epicureër gedaan heeft, dat hij zelf als Pontifex, onder alle omstandigheden, steeds voor de hem door de voorvaders overgeleverde godsdienst in de bres zou springen; „want nooit zou waarlijk de Romeinsche staat zonder de hoogste begunstiging der onsterfelijke goden van zooveel beteekenis hebben kunnen worden ¹⁾.” CICERO besluit dan het geheele werk met de opmerking, dat aan VELLEJUS de uiteenzetting van COTTA meer waar, hem zelven echter die van BALBUS meer waarschijnlijk had toegeschenen ²⁾.”

EBERT schrijft dan verder: »CICERO verloochent hierin zijn eclecticisme niet, terwijl daarentegen de Epicureër VELLEJUS met den Academicus COTTA ijverig bezig was, om de goddelijke voorzienigheid te ontkennen, die door de Stoicijnen werd aangenomen. Evenals VELLEJUS in zijne voorstelling haar uitdrukkelijk had geloochend, zóó had COTTA het grootste gedeelte van zijne wederlegging van den Stoicijn tegen deze bewering gerigt; terwijl het bewijs hiervoor ook de eigenlijke kern van de uitéénzetting van BALBUS gevormd heeft ³⁾.”

Vervolgens geeft EBERT kortelijk een overzicht van den *Octavius* ⁴⁾ en verklaart dan, dat, bij vergelijking van het bewuste werk van CICERO met dat van MINUCIUS, de heiden

1) „De natura Deorum,” L. III. c. 2, „quae (civitas) numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset.”

2) a. a. O. S. 10—11.

3) a. a. O. S. 11.

4) Wij laten hier het overzicht door EBERT gegeven weg, omdat wij zelven boven een uitvoerig overzicht over het geschrift van MINUCIUS hebben geleverd, zoodat dus de lezer daarmede reeds genoegzaam bekend is.

CAECILIUS de rol van den Academicus COTTA tegelijk met die van den Epicureër als nevenrol vervult, zoodat er dan ook in den *Octavius* een persoon minder is; dat OCTAVIUS de plaats van den Stoicijn BALBUS en MINUCIUS die van CICERO bekleedt; dat CAECILIUS zich als Academicus doet kennen, en dat hij tegelijk den Epicureër vervangt dáár, waar VELIEJUS met COTTA strijdt over de voorzienigheid; dat hij met COTTA als Pontifex het vasthouden aan de staatsgodsdienst voorstaat; dat de christen OCTAVIUS met den Stoicijn buiten de leer van de goddelijke voorzienigheid en de wereldregering, ook nog het denkbeeld gemeen heeft van het ééne redelijke „Urwesen,” wiens werk de wereld is, evenzeer als de oplossing daarvan door vuur en nog andere zaken, „hoe verschillend ook de grondslagen, de vormen en de consequentiën van deze gevoelens bij beiden zijn;” dat eindelijk, MINUCIUS de mildheid en verdraagzaamheid van den eclecticus bezit ¹⁾).

Valt het na het bovenstaande niet te ontkennen, dat er tusschen CICERO's werk *de natura Deorum* en den *Octavius* van MINUCIUS eene groote overeenkomst bestaat, wat den aanleg van beide werken betreft, toch is er ook nog een wezenlijk onderscheid daarbij op te merken. Ook hierop is door EBERT gewezen. Want volgens dezen geleerde worden bij CICERO de positieve systemen eerst ontwikkeld en dan door de scepsis bestreden, die dan ook het laatste woord behoudt, terwijl daarentegen bij MINUCIUS eerst de scepsis optreedt tot bestrijding van het positieve systeem, dat door het christendom wordt vertegenwoordigd ²⁾).

Maar niet alleen bij den aanleg van den *Octavius* heeft het werk *de natura Deorum* aan MINUCIUS tot model ge-

1) EBERT, a. a. O. S. 12—13.

2) a. a. O. S. 13.

diend, ook bij de verdere zamenstelling van den dialoog heeft MINUCIUS veel, ja, wij kunnen wel zeggen, het meeste uit dit geschrift geput ¹⁾. Zóó ook heeft MINUCIUS alles ontleend aan het ons bekende werk van CICERO, waar hij, tot handhaving van Gods éénheid, een beroep doet op de heidensche wijsgeeren, en dan mededeelt, wat die wijsgeeren, van THALES af tot en met PLATO toe, aangaande de éénheid Gods hebben geleerd, zoodat dan ook reeds RIGALTIUS bij Hoofdstuk XIX van den *Octavius* aangeteekend heeft: „hanc omnem veterum philosophorum disciplinam habet MINUCIUS ex libro primo CICERONIS *de natura Deorum*” ²⁾. Ja! CICERO schijnt de meest geliefde schrijver van MINUCIUS geweest te zijn; want ook andere werken van CICERO, als *de divinatione* ³⁾, *de oratore* ⁴⁾, *de senectute* ⁵⁾, *de officiis* ⁶⁾,

1) „De natura Deorum” III. 32—33. en Oct. V. 13; 1. c. II. 2 en Oct. VII. 3; 1. c. I. 23. en Oct. VIII. 3; 1. c. I. 20. en Oct. X. 5; 1. c. II. 66. en Oct. XIII. 1; 1. c. I. 22. en Oct. XIII. 4; 1. c. II. 2. en Oct. XVII. 5; 1. c. II. 53. en Oct. XVII. 7; 1. c. II. 56. en Oct. XVII. 13; 1. c. I. 18. en Oct. XVIII. 1; 1. c. II. 10. en Oct. XVIII. 3; 1. c. II. 52. en Oct. XVIII. 3; 1. c. II. 5. en Oct. XVIII. 4; 1. c. II. 2. en Oct. XIX. 1; 1. c. I. 42. en Oct. XXI. 2; 1. c. III. 25. en Oct. XXV. 8; 1. c. I. 29. en Oct. XXVIII. 9; 1. c. III. 15. en Oct. XXVIII. 9; 1. c. I. 46. en Oct. XXXIV. 2; 1. c. I. 8. en Oct. XXXIV. 3; 1. c. I. 34. en Oct. XXXVIII. 7. etc.

2) LÜBKERT, a. a. O. S. 104. 4

3) „De divinatione,” I. 26. en Oct. VII. 4; 1. c. II. 3. en Oct. VII. 5; 1. c. II. 13. en Oct. XII. 7; 1. c. I. 51. en Oct. XVIII. 3; 1. c. II. 34. en Oct. XXVI. 1; 1. c. II. 33. en Oct. XXVI. 2; 1. c. II. 24. en Oct. XXVI. 3; 1. c. II. 56. en Oct. XXVI. 5; 1. c. II. 57. en Oct. XXVI. 5; 1. c. II. 21. en Oct. XXVI. 6; enz.

4) „De oratore,” I. c. L. 1. en Oct. I. 1; 1. c. II. c. VI. 22. en Oct. III. 6—8.

5) „De senectute,” 7. en Oct. I. 1.

6) „De officiis,” I. 8. en Oct. XXVIII. 5; 1. c. II. 7. en Oct. XXVII. 9; enz.

Tusculanae Disputationes ¹⁾ heeft MINUCIUS het eene meer, het andere minder, bij de vervaardiging van den *Octavius* gebruikt. Bovendien heeft MINUCIUS voor oogen gehad werken van SENECA ²⁾, van LUCRETIVS ³⁾, van VIRGILIUS ⁴⁾, van OVIDIUS ⁵⁾, van SALLUSTIUS ⁶⁾, van PLINIUS ⁷⁾, e. a., terwijl enkele malen plaatsen uit de Heilige Schrift hem voor den geest gezwefd hebben ⁸⁾.

1) „*Tusculanae Disputationes*,” I. 22. en Oct. XXXII. 16; enz.

2) „*Quaest. Nat.*” I. 1. en Oct. XIX. 3; I. c. I. 16. en Oct. XXXVIII. 11, „de benef.” IV. 31. en Oct. XXVIII. 11; I. c. I. 5. en Oct. XXXII. 5; „de provid.” c. 6. en Oct. XXXVI. 5; I. c. c. 4. en Oct. XXXVI. 7; I. c. c. 4. en Oct. XXXVI. 8; I. c. c. 2. en Oct. XXXVI. 8; I. c. c. 2. en Oct. XXXVII. 1; I. c. c. 3. en Oct. XXXVII. 2; enz.

3) „*De rer. nat.*” lib. I. v. 50. sq. en Oct. V. 7; I. c. lib. IV. 323. sq. en Oct. V. 9; I. c. lib. V. 503. sq. en Oct. V. 10; enz.

4) *Aen.* I. 717. en Oct. VII. 5; I. c. VII. 606. en Oct. VII. 6; I. c. VI. 540. en Oct. XVI. 4; I. c. VI. 724—729. en Oct. XIX. 2; I. c. I. 743. en Oct. XIX. 3; I. c. VIII. 423. sq. en Oct. XXII. 5; I. c. VIII. 326. en Oct. XXII. 10; I. c. VIII. 357. sq. en Oct. XXII. 10; I. c. VIII. 635. en Oct. XXV. 3; I. c. VII. 48. en Oct. XXV. 8; I. c. VIII. 31. en Oct. XXV. 8; I. c. I. 12 sq. en Oct. XXV. 10; I. c. VI. 438. en Oct. XXXV. 1; I. c. IX. 104. sq. X. 115. sq. en Oct. XXXV. 2; I. c. VI. 323. en Oct. XXXV. 2; *Georg.* IV. 221. sq. en Oct. XIX. 3; I. c. IV. 64. en Oct. XXI. 10; I. c. I. 338. en Oct. XXV. 13; I. c. IV. 478. sq. en Oct. XXXV. 1. enz.

5) *Metamorph.* I. 84. sq. en Oct. XVII. 3; I. c. XIV. 515. en Oct. XXI. 13; I. c. IX. 201. sq. en Oct. XXI. 16; *Fast.* I. 233 sq. en Oct. XXII. 10; I. c. V. 278. sq. en Oct. XXV. 9; enz.

6) *Cat.* 20 en Oct. c. I. 3; I. c. initio en Oct. c. XVII. 3, enz.

7) *Epist.* II. XIII. 5. en Oct. c. I. 3; enz.

8) *Ps.* CXVIII. 8—9. en Oct. c. XXIX. 3; *Ps.* CXXXIX. 1—4. en Oct. c. XXXVI. 9; *Matth.* V. 28. en Oct. c. XXXV. 6; *Matth.* VI. 26. en Oct. c. XXXVI. 5; *Luc.* XXIV. 19. en Oct. XXVI. 10; *Joh.* III. 8. en Oct. c. XXXII. 5; *Hand.* XVII. 28. en Oct. c. XXXII. 9; *Rom.* IX. 16. en Oct. c. XI. 6; 2 *Cor.* XII. 9—10. en Oct. c. XXXVI. 8; 1 *Tim.* IV. 4. en Oct. c. XXXVIII. 2; *Jacob.* II. 19. en Oct. c. XXVII. 8; enz.

IV. Personen in den „Octavius.”

Over MARCUS MINUCIUS FELIX hebben wij in ons Eerste Hoofdstuk als hoofdpersoon reeds genoegzaam gehandeld, zoodat wij thans hier over hem niet meer behoeven te spreken.

De beide andere personen, die in den *Octavius* optreden, zijn JANUARIUS OCTAVIUS en CAECILIUS NATALIS.

Of deze twee namen door MINUCIUS verduidelicht of wel de namen zijn van personen, die werkelijk bestaan hebben, is niet met zekerheid te beslissen, terwijl het nog moeilijker is te willen bepalen, wie deze personen geweest zijn. WITHOF echter heeft zich aan dit laatste gewaagd. Volgens dezen geleerde zijn JANUARIUS OCTAVIUS en CAECILIUS NATALIS beiden uit Afrika afkomstig, evenals FRONTO CIRTENSIS, die in den *Octavius* vermeld wordt ¹⁾. WITHOF besluit dan verder uit den dialoog van MINUCIUS, dat OCTAVIUS een uitnemend christen ²⁾, een innig vriend van MINUCIUS ³⁾ en een welgesteld man was ⁴⁾; dat CAECILIUS eerst heiden geweest is ⁵⁾, met MINUCIUS zeer bevriend was, dagelijks met hem omging ⁶⁾ en door den dialoog van MINUCIUS tot het christendom bekeerd is ⁷⁾. Ja! WITHOF meent nog naauwkeuriger te kunnen bepalen, wie CAECILIUS NATALIS geweest is, en beweert dan, dat deze dezelfde persoon is als THASCIUS CAECILIUS CYPRIANUS, de bisschop van de kerk te Carthago.

Tot staving van zijne meening voert hij vijf gronden ⁸⁾

1) WITHOF, l. c. p. 281—282.

2) Oct. c. I. 3.

3) Oct. c. I. 1.

4) Oct. c. II. 1.

5) Oct. c. I. 5. en Oct. c. II. 5.

6) Oct. c. III. 1. en Oct. c. V. 1.

7) Oct. c. I. 5. en Oct. c. XXXIX. 2—3.

8) l. c. p. 283—293.

aan, die wij hier, zoo beknopt mogelijk, laten volgen: 1°. De in den *Octavius* vermelde CAECILIUS en de kerkvader CYPRIANUS hebben hetzelfde vaderland gehad. 2°. Beiden dragen den naam CAECILIUS. 3°. In denzelfden tijd hebben zij geleefd. 4°. CAECILIUS en MINUCIUS waren vrienden; ditzelfde geldt ook van dezen en CYPRIANUS. 5°. CYPRIANUS heeft in zijn werk *de idolorum vanitate* den *Octavius*, zoowel wat woorden als zaken betreft, gevolgd; en dit uit groote toegenegenheid jegens MINUCIUS. De oorzaak dier toegenegenheid ligt voor de hand, zoo men stelt, dat CAECILIUS NATALIS dezelfde persoon is als CYPRIANUS. Want, daar CAECILIUS door den dialoog van MINUCIUS tot het christendom is bekeerd, zóó heeft CYPRIANUS, uit dankbaar aandenken aan dat feit zijner bekeering, in zijn boekje dezelfde wapenen neêrgelegd, als waarmede hij zelf voor het christendom was gewonnen.

Een ander gevoelen aangaande CAECILIUS NATALIS wordt gehuldigd door NIC. RIGALTUS. Deze maakt CAECILIUS tot den leermeester van CYPRIANUS, terwijl ook JOA. WOWERUS en OLEARIUS hiervan niet afkeerig schijnen te zijn ¹⁾.

Voor zoover ons bekend is, heeft niemand de meening van WITHOF in bescherming genomen; en ook dat andere gevoelen aangaande CAECILIUS heeft geen bepaalde verdedigers gevonden. VAN SENDEN ²⁾ en LÜBKERT ³⁾ zeggen er alleen

1) WITHOF, l. c. p. 293—294.

2) t. a. p. Dl. II. St. I. bl. 363 aant. 553. „Sommigen houden het gansche gesprek voor eene vinding van MINUCIUS en strekken die ook uit tot de namen CAECILIUS en OCTAVIUS. Dan gaat men te ver; gelijk van de andere zijde weder die te ver gegaan zijn, welke bepalen wilden wie deze CAECILIUS geweest zij. WITHOF („conjectura de CAECILIO MINUCII FELICIS" in Opusc. p. 275 *Lingae*) houdt hem voor denzelfden met CYPRIANUS; waarschijnlijker ware dan nog de gissing, dat deze CAECILIUS de leermeester van CYPRIANUS geweest zij, wiens naam door hem uit diepe vereering is overgenomen."

3) a. a. O. S. 11. „Dass es derselbe cäcilius gewesen sey, welcher als

van, dat zij deze meening waarschijnlijker vinden dan die van WITHOF.

Wij verwerpen beide meeningen als ongegrond. RIGALTUS, WOWERUS en OLEARIUS geven geen enkel argument op voor hun gevoelen; terwijl het ons niet moeilijk zou vallen ook de onhoudbaarheid in het licht te stellen van elk der gronden, door WITHOF aangevoerd. Kortheidshalve laten wij dit echter na, vooral ook, omdat de meening van WITHOF, evenzeer als die van RIGALTUS, genoegzaam weêrlegd wordt door hetgeen wij in het Eerste Hoofdstuk aangaande den leeftijd van MINUCIUS mededeelden. Immers, daardoor vervalt van zelve de mogelijkheid, dat CAECILIUS dezelfde persoon als- of de leermeester van CYPRIANUS zou kunnen geweest zijn ¹⁾.

Waarschijnlijk achten wij het, dat de personen CAECILIUS en OCTAVIUS, die in den dialoog van MINUCIUS optreden, niet werkelijk bestaan hebben, maar door onzen apologete verdict zijn. Immers, bij den aanleg van den *Octavius* heeft MINUCIUS zich CICERO's geschrift *de natura Deorum* geheel tot model gekozen, en daarom gelooven wij, dat het pleidooi in den *Octavius* nooit werkelijk gehouden, maar slechts eene vinding van MINUCIUS is. Ook TZSCHIRNER zegt: „CAECILIUS, dien MINUCIUS laat spreken, is slechts een verdict persoon ²⁾. LÜBKERT kan zich hiermede niet vereenigen en voert er tegen aan: „De individuele schilde-

Lehrer CYPRIAN's voorkomt, welchem zu Ehren CYPRIAN sich selbst cäCILIUS nannte, THASCIUS CAECILIUS CYPRIANUS, hat eine gewisse Wahrscheinlichkeit und geht der Zeit wegen recht gut an; kann aber nicht weiter begründet werden. Eine andre Vermuthung macht den Bischof CYPRIAN selbst zum cäCILIUS unsres Dialogs; allein dann wäre wenigstens MINUCIUS Bericht am Schlusse nicht übereinstimmig mit der Geschichte, welche den Bischof CYPRIAN vom Presbyter cäCILIUS bekehrt werden lässt.”

1) Zie ook boven bl. 75.

2) „Geschichte der Apologetik.” S. 225.*^s Anmerk. 29.

ring in de Inleiding, inzonderheid wat de wandeling en de aanleiding tot het godsdienstige gesprek betreft, draagt vrij wel den stempel der waarheid. Het gevolg daarvan was, dat CAECILIUS, door de gronden van OCTAVIUS overtuigd, zich tot het christendom bekeerde 1).”

Maar in die wandeling naar Ostia vinden wij niets bijzonders. In geenen deele gelooven wij, dat wij op grond daarvan hier met werkelijkheid en niet met fictie te doen hebben. Die wandeling toch langs den Tiber in den vacantietyd was *zeer gewoon* bij de Romeinen, zooals ons uitdrukkelijk verzekerd wordt door CICERO, als deze schrijft: „Habeant olim feriantes Romani suam decursionem Tiberinam.” Zóó hield ook te Ostia later AUGUSTINUS die godsdienstige gesprekken over de christelijke vroomheid en het eeuwige leven met zijne moeder MONICA 2). Het verwondert ons des te meer, dat LÜBKERT in het bijzonder op die wandeling wijst, als zou daardoor het gesprek in den *Octavius* den stempel der waarheid dragen, daar deze geleerde zelf ons in zijne aanmerkingen mededeelt, hetgeen wij tot weérlegging van zijn argument thans bezigen. Ook in de aanleiding tot het gesprek zien wij niets bijzonders. Want de aanleiding is blijkbaar de hulde, die door CAECILIUS aan het beeld van de godheid Serapis gebracht wordt. En hierin ligt niets vreemds, evenmin als in de vermelding van die Serapiszuil, zooals wij boven 3) reeds gezegd hebben. Dat eindelijk CAECILIUS na het gesprokene tot het christendom toetreedt, ook hieruit volgt niet, dat het pleidooi in den *Octavius* werkelijk zóó gehouden is. Het was immers zeer rationeel van MINUCIUS, dat hij den heiden

1) a. a. O. S. 12.

2) LÜBKERT, a. a. O. S. 77. 3.

3) Zie bl. 55.

tot het christendom liet bekeerd worden? want, het zou al zeer dwaas van een' apologeet zijn, als hij in eene rede over de christelijke waarheid, die blijkbaar geschreven is met het doel om de heidenen voor het christendom te winnen, den tegenstander onoverwonnen liet blijven.

Tot versterking van onze meening voegen wij hier nog bij, dat ook de keuze van de namen CAECILIUS en OCTAVIUS zeer voor de hand lag, daar beide namen menigvuldig werden gevonden ¹⁾. Eveneens is in de vermelding van dat spel der knapen, in Hoofdstuk III van den *Octavius* zoo aanschouwelijk voorgesteld, niets opmerkelijks gelegen, daar dit reeds door CICERO wordt vermeld en wel in een werk, waaruit MINUCIUS heeft geput ²⁾. Ja! MINUCIUS heeft bepaald, bij de beschrijving van dat spel, de bewuste plaats uit CICERO voor oogen gehad, zooals ook door LÜBKERT beweerd wordt, die deze plaats van CICERO en MINUCIUS „eine interessante Parallele" noemt ³⁾.

Ten slotte herinneren wij nog, dat, bij deze beschouwing van den *Octavius*, het geschrift van MINUCIUS niets van zijne waarde verliest. Immers, de zaak, waar het hier op aan komt, is deze: of de bedenkingen in den mond van CAECILIUS gelegd, de bedenkingen zijn van de toenmalige heidenen. En dit wordt ook door LÜBKERT zelve erkend ⁴⁾.

1) Zie PAULY, a. a. O.

2) „De orat." lib. II. c. VI. 22.

3) a. a. O. S. 78. 6.

4) a. a. O. S. 12. „Ubrigens gesetzt auch, wir hätten es hier, in Hinsicht der Form. mit einer Dichtung zu thun: der Vortrefflichkeit des Inhalts und der Darstellung thut das keinen Abbruch; namentlich ist die treue Charakteristik des heidnischen Zeitgeistes aus der Wirklichkeit genommen; denn MINUCIUS hat den CAECILIUS nur solche Einwürfe vertragen lassen, welche von heidnischen Philosophen gemacht worden waren."

HOOFDSTUK III.

MINUCIUS ALS APOLOGEET.

Bij de beschouwing van MINUCIUS als apologet staat ons alleen de *Octavius* ten dienste; want andere apologetische werken heeft onze schrijver niet nagelaten. Wel deelt de kerkvader HIERONYMUS ¹⁾ mede, dat MINUCIUS nog een werk heeft geschreven, hetwelk tot titel had: *de fato vel contra Mathematicos*; maar HIERONYMUS betwijfelt zelf de echtheid hiervan, daar hij, bij de vermelding van dit geschrift zegt: „si tamen inscriptio non mentitur auctorem.” In elk geval is dit werk verloren gegaan en bezitten wij thans van MINUCIUS niets meer dan zijn’ dialoog. Misschien gaf, zooals LÜBKERT ²⁾ opmerkt, zekere plaats ³⁾ uit den *Octavius* de aanleiding tot het vermoeden, dat MINUCIUS ook een werk *de fato* had opgesteld.

Maar al is ons van onzen schrijver niets meer dan alleen zijn dialoog nog overgebleven, toch is deze reeds voldoende voor onze beschouwing. Want uit den *Octavius* kunnen wij

1) „Catalog. script. eccles.” c. 58 en „epist. ad Magn.” 84.

2) a. a. O. S. 12—13.

3) Oct. c. XXXVI. 3b. „Ac de fato satis, vel si pauca pro tempore; disputaturi alias et uberius et plenius.”

MINUCIUS als apologet reeds genoeg leeren kennen; ja! daaruit kunnen wij zien (gelijk een beroemd apologet ¹⁾ uit de christelijke oudheid verklaard heeft) welk een geschikt verdediger der christelijke waarheid MINUCIUS had kunnen zijn, indien hij zich geheel en al aan de verdediging des christendoms had gewijd; een oordeel, waarmede wij ons, gelijk later zal blijken, ten volle kunnen vereenigen.

MINUCIUS heeft zijn werk in een' zeer schoonen en voortreffelijken vorm gegoten. Regt aanschouwelijk en natuurlijk, ja schilderachtig en boeiend is zijne beschrijving van zijne vriendschap met OCTAVIUS, van hunne wandeling langs het strand, en van den gang en den afloop van het gehouden gesprek. Ja! de *Octavius* is een schoone en belangrijke dialoog, die met de philosophische disputationes van CICERO gerust mag vergeleken worden ²⁾. In den aanleg van het geheel, evenzeer als in de afzonderlijke deelen, vindt men strenge orde, goede verbinding der deelen en regelmatig samenhang. Alles loopt geleidelijk af; nergens treft men gapingen of sprongen of verkeerde wendingen aan. De taal is over het geheel zuiver; en moge er ook al het een of ander in den *Octavius* gevonden worden, dat den toets der zuiverheid niet kan doorstaan, toch staat volgens het oordeel van bevoegde geleerden, als van een VAN HOVEN ³⁾, SCHRÖCKH ⁴⁾, TZSCHIRNER ⁵⁾, LÜBKERT ⁶⁾ e. a. de taal van MINUCIUS verre boven die van TERTULLIAAN, CYPRIAN en

1) LACTANTIUS. „Instit. Divin.” L. I. c. XI. „MINUCIUS FELIX non ignobilis in causidicis loci fuit. Hujus Liber, cui *Octavio* titulus est, declarat, quam idoneus veritatis adsertor esse potuisset, si se totum ad id studium contulisset.”

2) TZSCHIRNER. „Geschichte der Apologetik.” S. 281.

3) l. c. p. 264.

4) „Christl. Kirchengesch.” Th. III. S. 420 f.

5) a. a. O. S. 281—282.

6) a. a. O. S. 30.

ARNOBIUS. TZSCHIRNER 1) beweert met volle regt, dat MINUCIUS en LACTANTIUS bijna de eenige christelijke schrijvers uit de vroegste tijden zijn, „die men veilig kan lezen, zonder dat men voor de zuiverheid van zijn latijn behoeft bevreesd te zijn,” en dat de taal van MINUCIUS „naar de modellen van de beste Romeinsche schrijvers is gevormd 2).” De stijl van MINUCIUS wordt dan ook door alle geleerden hoogelijk geroemd 3). Hoewel hij niet zóó vurig, maar ook niet zóó duister en verward is als die van TERTULLIAAN 4), is hij toch levendig, vloeiend, sierlijk en krachtig, in één woord, draagt hij toch de kenmerken van gekuischte welsprekendheid.

Toch kunnen wij het oordeel van LACTANTIUS ten volle onderschrijven; want als christelijk apologeet is MINUCIUS te kort geschoten.

Ten opzichte toch van JESUS bestaat er eene groote leemte in den *Octavius*, daar MINUCIUS uiterst weinig over JESUS spreekt, in geene nadere beschouwing over onzen Heer treedt en niets uit diens levensgeschiedenis mededeelt. Immers slechts op twee plaatsen 5) in den *Octavius* wordt bepaaldelijk

1) a. a. O. S. 282. „MINUCIUS und LACTANZ sind beinahe die einzigen christlichen Schriftsteller der frühern Zeiten, welche man lesen kann, ohne dasz man für die Reinheit seiner Latinität fürchten dürfte.”

2) a. a. O. S. 281. „Seine Sprache ist rein und nach den Mustern der besten römischen Schriftsteller gebildet.”

3) Zie boven bl. 68 en LÜBKERT. a. a. O. S. 30—32.

4) TZSCHIRNER. a. a. O. S. 281. „Der Stil ist nicht so feurig, aber auch nicht so dunkel und verworren, als der des TERTULLIAN.”

5) Oct. c. IX. 5^b. „et qui hominem, summo supplicio pro facinore puni- tum et crucis ligna feralia, eorum caerimonias fabulatur, congruentia perditis sceleratisque tribuit altaria, ut id colant, quod merentur.”

Oct. c. XXIX. 2—3 „Nam quod religioni nostrae hominem noxium et crucem ejus adscribitis, longe de vicinia veritatis erratis, qui putatis, Deum credi aut meruisse noxium aut potuisse terrenum. Nae ille miserabilis, e- jus in homine mortali spes omnis innititur; totum ejus auxilium cum ex- tincto homine finitur.”

op onzen Heiland gedoeld. Geene enkele maal vinden wij in het geschrift van MINUCIUS onzen Zaligmaker met name genoemd, noch met den naam JEZUS of CHRISTUS, noch met een van de vele titels, die aan onzen Heer toekomen. MINUCIUS verklaart alleen en bepaald, dat de Stichter des christendoms meer geweest is dan mensch. Eene nadere beschouwing van den CHRISTUS of van Diens leven geeft onze apologet niet.

Om nu van dit gebrek nog des te sterker te doen blijken, achten wij het niet onbelangrijk, het oog op de apologiën van TERTULLIAAN, CYPRIAAN en ARNOBIUS te slaan.

Nadat TERTULLIAAN het verschil tusschen het jodendom en het christendom aangewezen en met vlugtige trekken de geschiedenis van het joodsche volk, in zijne verhooging en in zijne vernedering, geschetst heeft; nadat hij heeft verklaard, dat JEZUS CHRISTUS als een gewoon mensch aan het heidensche volk bekend is, zooals de joden hem beoordeeld hebben, en dat men daarom zoo gemakkelijk heeft geloofd, dat de christenen een' mensch op godsdienstige wijze vereeren; en nadat hij heeft betuigd, dat de Zoon van God den joden vooruit is aangekondigd als de Regter en de Meester, de Verlichter en de Leidsman van het menschelijk geslacht, treedt hij vervolgens in eene nadere beschouwing van onzen Heer JEZUS CHRISTUS. Hij betoogt dan, dat de Zoon van God uit eene maagd is geboren en dat op diens geboorte niet de minste smet kleefde; ja dat men die geboorte des te beter begrijpen zal door eene beschrijving van de natuur des Zoons ¹⁾.

Deze beschrijving van TERTULLIAAN luidt aldus: „Wij hebben reeds gezegd, dat God door Zijn woord en Zijne rede en Zijne kracht dit heelal heeft geschapen. Ook bij

1) TERTULLIANUS „Apologeticus” c. XXI.

uwe wijzen staat het vast, dat de *Λόγος*, dat is het woord en de rede, de Werkmeester van het heelal is. Want ZENO noemt hem den Schepper, die alles gevormd en geërdend heeft; terwijl hij ook genoemd wordt het Noodlot en God, en de Ziel van Jupiter, en de Noodwendigheid van alle dingen. Dit alles kent CLEANTHES aan een' Geest toe, en zegt dan, dat deze zich door het heelal beweegt. En ook wij schrijven aan het woord, en aan de rede en aan de kracht, aan dit alles, waardoor God, volgens onze bewering, het heelal heeft geschapen, als eigenlijke substantie een' geest toe; in welken geest het woord is, dat spreekt, de rede zetelt, die ordent, en de kracht aanwezig is, die ten uitvoer brengt. Wij hebben geleerd, dat deze geest van God is uitgegaan, en dat hij verschenen is, nadat hij van God is uitgegaan, en dat hij daarom Zoon van God en God wordt genoemd wegens de éénheid van substantie. Want, ook God is geest 1)."

Tot nadere opheldering van dit laatste gedeelte gebruikt TERTULLIAAN een beeld, terwijl hij op de volgende wijze voortredeneert: „Ook wanneer een straal uit de zon nederdaalt, dan is hij een deel van het geheel; maar de zon zal in den straal zijn, omdat deze een straal van de zon is; de substantie scheidt zich niet af, maar breidt zich uit. Z66

1) „Apologeticus” c. XXI. „Jam ediximus Deum universitatem hanc mundi verbo et ratione, et virtute molitum. Apud vestros quoque sapientes *Λόγος*, id est, sermonem atque rationem constat artificem videri universitati. Hunc enim ZENO determinat facitorem, qui cuncta in dispositione formaverit. Eandem et Fatum vocari, et Deum, et Animum Jovis, et Necessitatem omnium rerum. Haec CLEANTHES in Spiritum congerit, quem permeatorem universitatis affirmat. Et nos etiam sermoni, atque rationi, itemque virtuti, per quae omnia molitum Deum ediximus, propriam substantiam, spiritum inscribimus; cui et sermo insit praenuntianti, et ratio adsit disponenti, et virtus praesit perficienti. Hunc ex Deo prolatum didicimus, et prolatione generatum, et idcirco filium Dei, et Deum dictum ex unitate substantiae. Nam et Deus spiritus.”

ook is de Logos geest uit geest, en God uit God, evenals een licht aangestoken is van uit een licht. De oorsprong van de stof blijft ongedeerd en ongeschonden, hoewel men verscheidene lichtstralen aan zijne vlam ontleent, om er andere voorwerpen mede aan te steken. Zóó is hetgeen uit God te voorschijn getreden is God en Zoon van God, en beiden zijn één. Zóó ook is de Logos geest uit geest, en God uit God. Hij verschilt van den Vader in maat, maar niet in getal; in graad, maar niet in natuur; en hij is van de bron uitgegaan, maar er niet van afgegaan ¹⁾."

De verschijning van den Logos in het vleesch wordt dan door TERTULLIAAN aldus voorgesteld: „Die straal dan van God, zooals men hem vroeger dikwijls had aangekondigd, is in eene maagd nedergedaald en heeft zich in hare baarmoeder tot vleesch gevormd, en zóó is de Godmensch ²⁾ ontstaan. Het vleesch, dat met den geest vereenigd is, wordt gevoed, groeit op, spreekt, onderwijst en handelt, in één woord is de CHRISTUS geworden ³⁾."

Vervolgens beweert TERTULLIAAN, dat beiden, heidenen en

1) l. c. „Etiam cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio, quia solis est radius; nec separatur substantia, sed extenditur. Ita de spiritu spiritus, et de Deo Deus, ut lumen de lumine accensum. Manet integra et indefecta materiae matrix, etsi plures inde traduces qualitatis mutueris. Ita et quod de Deo profectum est, Deus est, et Dei filius, et unus ambo. Ita et de spiriui spiritus et de Deo Deus. Modulo alterum, non numero, gradu, non statu fecit; et a matrice non recessit, sed excessit."

2) Wij hebben hier de uitdrukking „Godmensch" gebezigd, omdat zij ons voorkomt de beste vertaling te zijn van de woorden „homo Deo mistus" bij TERTULLIAAN. De uitdrukking „Godmensch" (*θεάνθρωπος*) komt echter het eerst bij den kerkvader ORIGENES voor (HAGENBACH. „De ontwikkelingsgeschied. der chr. leerst. bl. 152).

3) l. c. „Iste igitur Dei radius, ut retro semper praedicabatur, delapsus in virginem quandam, et in utero ejus caro figuratus, nascitur homo Deo mistus. Caro spiritu instructa nutritur, adolescit, affatur, docet, operatur, et CHRISTUS est."

joden, dit alles zeer goed wisten. Want er waren onder de heidenen menschen, die dergelijke verhalen hadden verspreid, „om die waarheid voor nietig te verklaren 1).” Ook de joden waren er mede bekend, omdat het hun door hunne eigene profeten was voorspeld; want ook nu verwachten zij de komst van den CHRISTUS, en de grootste strijd van de christenen met de joden loopt juist hierover, dat de joden niet willen gelooven, dat de CHRISTUS reeds gekomen is 2).

Dit ongelooft der joden wordt dan door TERTULLIAAN nog nader verklaard. Daartoe herinnert hij, dat er twee komsten van CHRISTUS zijn voorspeld. Bij de eerste komst, die reeds geschied is, moest de CHRISTUS in de nederigheid van den menschelijken toestand optreden; bij de tweede komst, die nog moet plaats hebben, moet de CHRISTUS in den luister zijner goddelijkheid verschijnen. De joden nu, die de eerste komst niet hadden begrepen en slechts naar de tweede uitzagen, meenden, dat er maar ééne komst van den CHRISTUS moest verwacht worden. De reden dat de joden die eerste komst niet begrepen hebben, ligt in hunne zonden en afdwalingen. Het was eene straf van God, die de joden wegens hunne talrijke overtredingen hadden verdiend. Het was hun zelfs in hunne Heilige Schriften voorspeld, „dat zij tot hunne straf van de wijsheid en het verstand en van het gebruik van oogen en ooren zouden beroofd worden 3).”

Verder deelt TERTULLIAAN mede, dat men CHRISTUS wegens den geringen staat, waarin Hij op aarde heeft geleefd, als een gewoon mensch beschouwde, terwijl men Hem wegens de magt, waarmede Hij was bekleed, voor een' too-

1) l. c. „Ad destructionem veritatis istius.”

2) l. c. „Nam et nunc adventum ejus expectant, nec alia magis inter nos et illos compulsatio est, quam quod jam venisse non credunt.”

3) l. c. „Multatos se sapientia et intelligentia, et oculorum, et aurium fruge.”

venaar hield. Daarop verhaalt hij, dat CHRISTUS, slechts door een enkel woord zijner lippen, de daemonen uit de lichamen der bezetenen dreef, de blinden deed zien, de meelatschen reinigde, de lammen liet wandelen en aan de dooden het leven wedergaf; ja! dat zelfs de elementen Hem gehoorzaam waren, daar Hij de stormen deed bedaren en op de golven der wateren wandelde. En nu eindigt hij met de opmerking, dat CHRISTUS, door die buitengewone magt, „toonde de *Λόγος* van God te zijn, dat is Diens oorspronkelijk Woord, Diens Eerstgeborene, die met goddelijke magt en wijsheid bekleed en met Gods geest bezielde was 1).”

Ook de gebeurtenissen uit de laatste levensdagen van onzen Heer worden door TERTULLIAAN vermeld. Hij verhaalt, dat de leeraars en oversten der joden op JEZUS uiterst verbitterd waren, omdat zij door diens leer overwonnen en verstrikt werden en omdat de menigte Hem steeds meer en meer ging aanhangen; dat zij Hem daarom aan den Romeinschen landvoogd PONTIUS PILATUS overgeleverd en dezen door allerlei bedreigingen gedwongen hadden, om Hem te doen kruisigen, gelijk JEZUS zelf had voorspeld en gelijk reeds lang te voren ook door de profeten was aangekondigd; dat de Heer aan het kruishout den geest had gegeven, terwijl op hetzelfde oogenblik, midden op den dag, de zon was verduisterd, eene gebeurtenis, die ook aangaande den CHRISTUS was voorzeggd en die de heidenen zelven in hunne jaarboeken hadden opgeteekend; dat de joden het graf van JEZUS door eene wacht van soldaten zorgvuldig hadden doen bewaken, omdat JEZUS voorzeggd had, dat Hij ten derden dage weder zou opstaan, en omdat de joden bevreesd waren, dat de discipelen van JEZUS het lijk zouden stelen en

1) l. c. „Ostendens se esse *Λόγος* Dei, id est, verbum illud primordiale, primogenitum, virtute et ratione comitatum, et spiritu instructum.”

dan de menschen gaan bedriegen; dat echter op den derden dag de aarde plotseling had gebeefd, waarop de steen, die voor het graf lag, was afgewenteld en de wacht verschrikt de vlugt had genomen, terwijl men niets meer dan de grafdoeken in het graf had gevonden, zonder dat een van de discipelen was verschenen: dat toen de oversten der joden, om het hun eijnsbare volk van het geloof in CHRISTUS af te houden, overal hadden rondgestrooid, dat het lijk van JEZUS door zijne discipelen was gestolen; dat de Heer zich daarop niet aan het volk had vertoond, opdat daardoor niet de goddeloozen van hunne dwaling zouden bevrijd worden en opdat het geloof, dat met geene geringe belooning wordt bekroond, eenige moeilijkheid zou inhebben; dat JEZUS vervolgens gedurende veertig dagen met eenige van zijne discipelen in Galilea had vertoefd, hun leerende, wat zij moesten onderwijzen; en dat de Heer eindelijk, na aan zijne discipelen den last gegeven te hebben, om over den ganschen aardbodem het Evangelie te prediken, door eene wolk omgeven ten hemel was opgenomen.

Om nu te bewijzen, dat alles, wat hij aangaande JEZUS CHRISTUS heeft vermeld, zuivere waarheid was, verzekert TERTULLIAAN, dat dit alles zóó door den Romeinschen landvoogd PILATUS, die volgens zijn oordeel inwendig een christen was, aan den keizer TIBERIUS was berigt ¹⁾.

De kerkvader CYPRIAN deelt in zijne apologie ²⁾ ongeveer hetzelfde als TERTULLIAAN aangaande CHRISTUS mede, en verklaart tevens, dat volgens de voorspellingen der profeten CHRISTUS „moest lijden, niet om slechts den dood te smaken, maar ook te overwinnen; en dat hij, toen hij

1) I. c. „Ea omnia super CHRISTO PILATUS, et ipse jam pro sua conscientia Christianus Caesar tunc TIBERIO nuntiavit.”

2) „De idolor vanit.” c. VI—VII. ed II. LINDNERI.

geleden had, weder naar den hemel terugkeerde, om de heerlijkheid van zijne goddelijke majesteit te toonen" 1).

Ook ARNOBIUS 2) handelt uitvoerig over onzen Heer, en tracht diens grootheid en goddelijkheid den heidenen voor oog en te stellen. Met betrekking tot den kruisdood des Heilands herinnert hij, dat daardoor noch de daden van JEZUS werden veranderd noch het gezag van diens leer werd verminderd; dat ook andere wijzen een dergelijk vreeselijk lot hadden ondergaan, daar PYTHAGORAS verbrand en SOCRATES door den staat ter dood veroordeeld was; en dat zelfs verscheidene goden der heidenen dergelijke smarten hadden geleden 3). Verder beweert ARNOBIUS 4), dat uit den kruisdood van JEZUS geenszins volgt, dat deze een gewoon mensch was; want niet JEZUS stierf, maar alleen de mensch, dien hij had aangenomen. Dit laatste poogt dan ARNOBIUS, door het voorbeeld van de waarzeggende SIBYLLA, voor de heidenen op te helderen; want werd deze, terwijl zij de rol van de godheid Apollo vervulde, vermoord, dan zou toch niemand zeggen, dat Apollo, die in haar woonde, was gedood 5).

Zoo blijkt dan uit het bovenstaande genoegzaam, hoe de meest beroemde latijnsche apologeten juist zeer uitvoerig geweest zijn in de vermelding van datgene, wat wij ten eenenmale bij MINUCIUS missen.

De reden, waarom MINUCIUS zoo weinig over JEZUS mededeelt, vindt MEIER 6) hierin gelegen, dat hij niet openlijk wilde

1) CYPRIANUS „De idolor. vanit.” c. VII. 3. „et prophetarum omnium testimonium sic ante praecesserat, oportere illum pati, non ut sentiret tantum mortem, sed ut vinceret; et quum passus esset, ad superos denuo regredi, ut vim divinae majestatis ostenderet.”

2) „Adversus Gentes” L. I—II.

3) ARNOBIUS l. c. L. I c. 40—41.

4) l. c. L. I. c. 62.

5) TZSCHIRNER „Gesch. der Apologet.” S. 324.

6) l. c. p. 34—35.

zeggen, hoe hij over JEZUS dacht. Daarom zweeg hij dan verder over onzen Heer, opdat niet de heidenen zijne meening aangaande den CHRISTUS met dezelfde wapenen zouden bestrijden, als waarmede hij zelf hen bestreed. Want, uit andere apologeten en wel voornamelijk uit JUSTINUS MARTYR blijkt, volgens MEIER, dat, zoo dikwijls zij de mythologie der heidenen aanvielen, zij door de heidenen van dezelfde dwaling werden beschuldigd, als waarvan zij hen betigtten; en dit, omdat de apologeten verklaarden, dat CHRISTUS een God was geweest.

Wij kunnen in deze meening van MEIER niet deelen. Want, zoo zijn gevoelen eenigen grond van waarheid had, dan moest MINUCIUS of in 't geheel niets van den CHRISTUS gezegd hebben of althans niet zóó over onzen Heer hebben gesproken, als hij nu doet. Immers, door de wijze, waarop hij van JEZUS melding maakt, geeft hij den heidenen reeds de wapenen in handen, waarvan MEIER spreekt. MINUCIUS toch spreekt onverholen zijn gevoelen uit, dat CHRISTUS niet een gewoon mensch, maar meer was dan mensch; ja! hij duidt zelfs de Godheid van CHRISTUS even aan 1).

Waarschijnlijker achten wij, dat de bewuste leemte in den *Octavius* uit het plan van MINUCIUS is voortgevloeid, als die zich meer nog ten doel gesteld heeft een verweerschrift der christenen, dan eene eigenlijk gezegde apologie des christendoms te leveren. Beweerden nu de heidenen, dat de christenen een' mensch vereerden, die met de zwaarste straf voor zijn misdrijf was gestraft, dan meende MINUCIUS deze beschuldiging genoegzaam weêrlegd te hebben door zijne ontkenning, dat CHRISTUS een schuldig mensch was geweest; want, een schuldig mensch verdiende niet en een aardbewoner had de magt niet, volgens onzen apologet, om voor God gehouden te worden.

1) Zie boven de aangehaalde plaats op bl. 176 Aant 5.

Dat MINUCIUS nu verder niet meer over onzen Heer spreekt, achten wij grootendeels hieruit verklaarbaar, dat de heidenen toen geene andere bedenkingen aangaande CHRISTUS hebben geopperd, die aan hem bekend waren, zoodat hij dus die ook niet kon vermelden en weêrleggen ¹⁾. Dit althans is zeker, dat

1) Waar nu de Hoogleeraar VAN OOSTERZEE („Apologeten.” Tiende tafereel uit de geschiedenis der Christelijke Kerk in Tafereelen,” Dl. I. bl. 187) beweert, dat JEZUS in den *Octavius* door CAECILIUS wordt voorgesteld „als in overspel geboren; in Egypte door geheime kunst- en toovenaars opgevoed; door schamele visschers en tollenaars omgeven; onder diepe verachting gestorven, en slechts door het bijgeloof zijner sekte voor een verrezen aangezien;” daár heeft de Hoogleeraar ongetwijfeld niet CAECILIUS bedoeld, die in de apologie van MINUCIUS optreedt, maar CELSUS, die in de apologie van ORIGENES genoemde beschuldigingen tegen de christenen inbrengt. Immers, in de apologie van ORIGENES verwijt CELSUS den christenen, dat JEZUS in overspel was geboren, hetwelk MARIA met zekeren soldaat PANTHERA had gepleegd („Contra Celsum” L. I p. 25 ed. SPENC.); dat JEZUS zich in Egypte als knecht verhuurd en daár eenige geheime kunsten geleerd had, waarop hij zich met zooveel vertrouwen had verlaten, dat hij bij zijne terugkeer in zijn vaderland zich voor een God had uitgegeven (l. c. L. I. p. 25); dat JEZUS een toovenaar was van de slechtste soort, een γόης, en zelf had erkend, dat zijne wonderen zulke waren, die ook door bedriegers en booswichten konden verricht worden, daar hij aan zijne jongeren had voorspeld, dat na hem vele booswichten en toovenaars zouden komen, die dergelijke wonderen zouden doen (l. c. L. V p. 7 et p. 55 et L. II p. 89); dat JEZUS met zijne jongeren, [die CELSUS „beruchte mensen” (ἀνθρώπους ἐπιβήτους) noemt, die niets anders dan visschers en tollenaars geweest waren (l. c. L. I p. 47),] het land was doorgetrokken, terwijl hij op eene armoedige wijze zijn brood moest zoeken (l. c. L. I p. 51); en dat JEZUS een zeer schandelijk leven (βίον ἐπιβήτοτατον) had geleid (l. c. L. VII. p. 369).

Verder rigtte CELSUS ook zijne smaadreden tegen het sterven en de opstanding van onzen Heer. Hij maakte er onzen Heer een verwijt van, dat Deze gebeden had: „Mijn Vader! indien het mogelijk is, laat deze drinkbeker van mij voorbijgaan (l. c. L. II p. 75); en zeide, dat JEZUS gretig azijn had gedronken, omdat hij den hevigen dorst, waardoor hij geplaagd werd, niet langer kon verdragen, terwijl toch ieder slecht mensch den dorst overwinnen kan (l. c. L. II p. 82).

De christenen, zóó beweert hij weêr op eene andere plaats, (l. c. L. VI

de aanvallen der heidenen in de eerste tijden meer tegen de christenen dan wel tegen het christendom waren gerigt, en dat eerst later door een' CELSUS, PORPHYRIUS en HIEROCLES dieper werd doorgedrongen. Deze toch bestreden de Heilige Schriften der christenen, tastten verscheidene leerstellingen en daadzaken van het christendom aan, en trachtten de gronden, waarop het geloof der christenen steunde, te ondermijnen; terwijl vooral door CELSUS hevige aanvallen op het karakter van onzen Heer JEZUS CHRISTUS werden gedaan ¹⁾.

p. 367—368), zouden beter gedaan hebben, indien zij iemand tot hun' voorganger gekozen hadden, die op eene edele wijze gestorven was, een' HERCULES, een' ORPHEUS, een' ANAXARCHUS, die tot zijne beulen, toen dezen hem in een' vizel hadden geworpen en op eene gruwelijke wijze op hem stampden, spottend zeide: „stamp maar altijd door op de scheede van ANAXARCHUS; want hem zelve treft gij toch niet;” of een' EPICETUS, die toen zijn been op eene vreeselijke wijze door zijn' heer werd geperst, zeer kalm zeide: „gij zult het breken.” En CELSUS besluit dan deze schimprede met de vraag: „Wat nu heeft uw God in zijn lijden gezegd, dat hiermede zou kunnen vergeleken worden?”

Nog voert hij tegen de christenen aan, dat JEZUS met de doodstraf was gestraft geworden, omdat Hij niemand, zelfs niet zijne eigene jongeren, die dagelijks met hem omgingen, door zijne leer had kunnen overtuigen; en dat toen geen van zijne jongeren met hem of voor hem had willen sterven, maar dat zij hem zelfs verloochend hadden (l. c. L. II p. 86).

Tegen de opstanding van onzen Heer brengt CELSUS (l. c. L. II p. 93—94) in, dat ook vele anderen, evenzeer als JEZUS, dergelijke listten hadden te baat genomen, om hunne eenvoudige toehoorders in verrukking te brengen en zich door de ligtgeloovigheid van andere menschen te verrijken; dat ZAMOLXIS, een slaaf van PYTHAGORAS, bij de Scijthen, en dat PYTHAGORAS zelf in Italië evenzoo had gehandeld; dat de verrezene slechts door eene waanzinnige vrouw en door nog een' anderen persoon gezien was, die óf datgene, wat hij had gewenscht, gedroomd had; óf uit zwakheid van verbeelding zich een verhaal had verdict, dat met zijne wenschen overeenstemde; óf door zijne leugens de menschen had willen in verrukking brengen en bedriegen en daardoor weêr aan andere dergelijke bedriegers de gelegenheid geven, om de wereld eveneens te misleiden. (TZSCHIRNER a. a. O. S. 226^a—226^b u. S. 225^a—226^a).

1). TZSCHIRNER a. a. O. S. 225^a—225^b.

Eindelijk moet hier nog ter sprake komen de door MEIER ¹⁾ geopperde vraag: of MINUCIUS zijne leerstellingen aan de *Gnostieken* heeft ontleend? Hoewel nu MEIER deze vraag ontkennend heeft beantwoord, op grond dat MINUCIUS aan de opstanding des vleesches heeft geloofd, die door de *Gnostieken* ten sterkste werd ontkend; zoo beweert hij toch, dat men, indien men dit laatste voorbijziet, aangaande de beantwoording der gestelde vraag in onzekerheid zal verkeeren, daar twee plaatsen uit den *Octavius* ²⁾ met de beginselen der *Gnostieken* overeenkomen.

Wij zijn het met MEIER geheel en al eens, wat de ontkenning van de bewuste vraag betreft, en voeren, tot staving van dit gevoelen, nog de drie volgende punten aan:

1°. dat door MINUCIUS het monotheïsme wordt verdedigd ³⁾, waardoor de emanatie-theorie der *Gnostieken* ⁴⁾ stilzwijgend veroordeeld wordt als strijdig met het monotheïsme, gelijk dit door MINUCIUS wordt voorgesteld.

2°. dat door MINUCIUS God, de almachtige Vader, als Schepper van hemel en aarde wordt erkend ⁵⁾, terwijl daaren-

1) l. c. p. 40.

2) Oct. c. XXIX. 2—3. „Nam quod religioni nostrae hominem noxium et crucem ejus adscribitis, longe de vicinia veritatis erratis, qui putatis, Deum credi aut meruisse noxium aut potuisse terrenum. Nae ille miserabilis, cujus in homine mortali spes omnis innititur; totum enim ejus auxilium cum extincto homine finitur.”

Oct. c. XIX. 5b. „Sit THALES MILESIUS omnium primus, qui primus omnium de coelestibus disputavit. Is MILESIUS THALES rerum initium aquam dixit; Deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta formaverit. Et altior et sublimior aquae et spiritus ratio, quam ut ab homine potuerit inveniri, a Deo tradita.”

3) Oct. c. XVIII. 5 — XIX.

4) HAGENBACH. „De ontwikkelingsgesch. der chr. leerst.” bl. 32 en bl. 83 Aant. I.

5) Oct. c. XVII 4—9.

tegen de Gnostieken den DEMIURG of Wereldschepper en den hoogsten God van elkander onderscheidten ¹⁾).

3°. dat door MINUCIUS de leer van het noodlot wordt verworpen ²⁾), die daarentegen door de Gnostieken werd aangenomen ³⁾).

Verder meenen wij, dat ook uit de plaats, waar MINUCIUS ter loops over onzen Heiland spreekt, niet noodwendig moet volgen, dat deze de waarachtige menschheid van onzen Heer heeft geloochend, zooals MEIER heeft beweerd ⁴⁾).

Op deze plaats (Oct. c. XXIX. 2—3) toch zegt MINUCIUS alleen, dat CHRISTUS meer geweest is dan een gewoon mensch. Duidt hij hier nu wel de Godheid van CHRISTUS even aan, daarmede ontkent hij de waarachtige menschheid van onzen Heer nog geenszins. Hij wijst hier even op de goddelijke natuur van onzen Heer, omdat hij als apologet optreedt tegen menschen, die in JEZUS niets anders zagen dan een gewoon mensch. Had hij daarentegen tegen Doceten te strijden gehad, dan zou hij tegenover dezen al ligtelijk de menschheid van den Heer verdedigd hebben. Maar wij moeten bekennen, dat hetgeen hij hier aangaande onzen Heer mededeelt, zeer onbestemd is, zoodat wij uit deze plaats geene christologie van MINUCIUS kunnen putten ⁵⁾). En wij blijven dit gemis als een wezenlijk gebrek betreuren; en wij achten het moeilijk, om uit den *Octavius* tot volkomene hel-

1) KURTZ t. a. p. bl. 28—29 en HAGENBACH t. a. p. bl. 113.

2) Oct. c. XXXVI. I—4.

3) HAGENBACH t. a. p. bl. 136 Aant. 10.

4) l. c. p. 34—36.

5) Ook HAGENBACH (t. a. p. bl. 149 Aant. 2) schrijft, wanneer hij de bewuste plaats uit den *Octavius* aanhaalt: „MINUCIUS FELIX vergenoegt zich met de ontkennende bepaling, dat Jezus meer geweest is dan een gewoon mensch; in het algemeen heeft hij weinig of in het geheel geene christologie.”

derheid te brengen, welke begrippen onze apologet op dit hoogst aangelegen punt gekoesterd hebbe ¹⁾).

Is dit onze critische beschouwing van den *Octavius*, in zijn geheel genomen, thans zullen wij ons meer met de apologie in hare bijzonderheden gaan bezig houden en de verschillende deelen hiervan in oogenschouw nemen. Wij volgen hierbij de door ons gegevene verdeeling ²⁾ zoo getrouw mogelijk.

1) Ook uit de tweede plaats (*Oct. c. XIX. 5^b*), waarop door MEIER wordt gewezen, is ons geenszins duidelijk gebleken, dat MINUCIUS het docetisme heeft gehuldigd. Volgens MEIER echter bevat deze plaats eene aanwijzing, hoe de woorden van JEZUS reeds ten tijde van onzen apologet voor mysteriën werden gehouden; want de leer over water en geest schijnt hem toe eenigzins over-entestemmen met de woorden van JEZUS bij JOHANNES (III. 5).

Wij kunnen ons hiermede niet vereenigen, omdat het onbewezen is, dat MINUCIUS bij deze plaats het oog zou gehad hebben op die woorden van onzen Heer. Dit toch is niets meer dan een bloot vermoeden van MEIER, waarvoor hij geen enkelen grond opgeeft. Maar gesteld zelfs, dat dit al eens kon bewezen worden, dan zou uit die plaats van den *Octavius* nog niet noodwendig moeten volgen, dat MINUCIUS met de woorden „a Deo” op onzen Heer JEZUS CHRISTUS heeft gewezen, hetgeen MEIER toch eigenlijk wil. Wij zouden alsdan geen enkel bezwaar tegen de meening hebben, dat MINUCIUS met de woorden „a Deo” God, onzen hemelschen Vader, heeft bedoeld, daar immers alles, wat de Zoon van God, aan het menschdom heeft geleerd, eene openbaring van God zelven was, zooals de Heer zelf betuigt heeft, zeggende: „Mijne leer is de mijne niet, maar desgenen, die mij gezonden heeft” (Joh. VII. 16). Zóó kon dus ook MINUCIUS zeer goed zeggen, dat de leer over water en geest van God afkomstig of door God gegeven was.

Wij nu meenen de woorden van MINUCIUS „et altior et sublimior aquae et spiritus ratio, quam ut ab homine potuerit inveniri, a Deo tradita” als eene rhetorische uitdrukking te moeten opvatten, waarmede onze apologet eenvoudig de hooge voortreffelijkheid van de leer van THALES heeft willen aanduiden, zonder dat hij daarbij aan de bewuste woorden van onzen Heer heeft gedacht.

2) Zie boven bl. 87—158.

MINUCIUS verdient bepaaldelijk lof hiervoor, dat hij „krachtig gestreden heeft tegen de noodlottige rigtingen van zijne eeuw, tegen dat ijdele scepticisme, hetwelk in de gemoederen niet alleen de hoogere geloofsovertuigingen, maar de vatbaarheid tot gelooven zelve doodde, hun zoowel tot ontkennen als tot bevestigen de kracht roofde en ze alzoo ten prooi liet aan alle verkeerde neigingen van hart en verstand 1).” Voortreffelijk heeft hij het scepticisme van zijn' tijd in den persoon van CAECILIUS gekarakteriseerd en het dwalende en inconsequente daarvan helder in het licht gesteld 2).

Hij laat ten volle regt wedervaren aan de menschelijke natuur tegenover sommige wijsgeeren uit zijn' tijd. Bij monde toch van CAECILIUS maakten zij er den christenen een verwijt van, dat dezen iets durfden vaststellen aangaande God en goddelijke zaken; en dit wel, omdat de christenen niet behoorden tot den geletterden of aanzienlijken stand. Tot weêrlegging daarvan, doet MINUCIUS een beroep op de menschelijke natuur als zoodanig. Hij herinnert den trotschen heidenen, dat de mensch met de rede wordt geschapen en dat daarom ieder mensch, wie hij ook zij, een onderzoek mag instellen naar de goddelijke zaken, „daar men niet moet vragen naar het gezag van den onderzoeker, maar wel naar de geldigheid van het onderzoek 3).” Voorwaar! eene schoone uitspraak van MINUCIUS, een voortreffelijk beginsel, dat hier door hem wordt verkondigd! Want, „zulk een beginsel bragt aan alle valsch gezag een' doodelijken slag toe 4).” Verder wijst hij aan, hoe de mensch juist door zijne redelijke natuur van de dieren verschilt, die, voorover gebogen en naar de aarde geneigd, er toe geboren zijn,

1) DE PRESSENSÉ t. a. p. Dl. II St. II bl. 309.

2) Zie boven bl. 87—88.

3) Zie boven bl. 88—89.

4) DE PRESSENSÉ t. a. p. Dl. II St. II bl. 298.

om naar niets anders om te zien, dan naar hun voedsel; maar dat daarentegen de mensch als redelijk wezen zich bij de aardse zaken niet mag bepalen, maar verplicht is, om zich vooral ook met God en goddelijke zaken bezig te houden. Daardoor zal de mensch tot zelfkennis komen 1).

Verre staat MINUCIUS hier als apologet boven ARNOBIUS, wiens streven is de menschelijke natuur zooveel mogelijk te verlagen. Het denkbeeld van eene oorspronkelijke verwantschap tusschen den mensch en zijn God zoekt de laatste geheel en al omver te werpen. Volgens hem is het Godsbewustzijn geenszins het bijzonder en uitsluitend voorrecht van den mensch. Ook aan de redelooze dierenwereld en aan de onbewuste natuur, kent hij dat heerlijke geschenk toe, waarmede de liefdevolle Schepper alleen den mensch, als heer der schepping, heeft begiftigd. Het Godsbewustzijn behoort volgens hem niet tot het eigenlijke wezen van den mensch, maar is iets, dat langs bloot uitwendigen weg aan den mensch, evenzeer als aan alle andere schepselen, geschonken wordt. De mensch heeft niets, dat hem verheft boven het dier. Mensch en dier zijn beiden uit dezelfde stof zamengesteld, bekommeren zich het meest over het stillen van hun' honger en hun' dorst, zijn aan allerlei ongemakken en kwalen onderhevig, en vergaan eindelijk wederom tot hetzelfde stof.

Maar hiermede is ARNOBIUS nog niet tevreden. Hij heeft den mensch nog niet genoeg verlaagd; hij zal hem nog meer door het slijk sleuren; hij zal aantoonen, dat de mensch nog verre beneden het dier staat. Daartoe beweert hij, dat de mensch door het bezit zijner rede het dier geenszins overtreft. Het dier is zelfs beter in staat om zich voedsel te verschaffen dan de mensch. De kunsten en uitvindingen, waarop de mensch roemt, moeten juist beschouwd worden

1) Zie boven bl. 89—90.

als uitvloeisels zijner hulpbehoevendheid. Sloot men iemand van zijne kindsheid af in eene spelonk op, en liet men hem dáár voeden door eene stomme voedster, zóó zou hij niet de minste kennis hebben; „zóó zou hij dommer en stomper zijn dan het vee, dan een stuk hout of steen ¹⁾.” Elk dier staat dus hooger dan de mensch; want het komt ter wereld met een instinkt, waardoor het zeker wordt geleid. ARNOBIUS gaat in zijne verlaging van den mensch zelfs zóó ver, dat hij spottend vraagt, wat de aarde er bij verliezen zou, indien er in het geheel geen menschen waren? terwijl hij dan daarop verklaart, dat zij bepaald onteerd wordt door al de misdaden der menschen, die hij, met kennelijk welgevallen, met de donkerste kleuren schildert ²⁾.

Uit het hierboven medegedeelde blijkt, wat er bij ARNOBIUS van de menschelijke natuur wordt. Spant deze apologete al zijne krachten in, om de menschelijke natuur zooveel mogelijk te verlagen, toch zien wij niet voorbij, dat hij daarmede een goed doel heeft beoogd. Hij doet dit om de genadegift van God, in Zijn' Zoon JEZUS CHRISTUS aan het menschedom geschonken, des te grooter te maken en des te heerlijker te doen uitkomen. Immers, heeft ARNOBIUS b. v. eerst verklaard, dat de menschelijke ziel van nature niet onsterfelijk is, later betuigt hij, dat zij het worden kan; want, dat God zijn' Zoon JEZUS CHRISTUS op aarde heeft gezonden, om haar de onsterfelijkheid mede te deelen ³⁾.

Maar hoewel wij elke poging, om de genade Gods, in JEZUS CHRISTUS ons geopenbaard, zooveel mogelijk te verheffen en te verheerlijken, van ganscher harte toejuichen; toch heeft ARNOBIUS daarbij een' geheel verkeerden weg

1) „Adversus gentes” L. II c. 22. „Ita ille non omni pecore, ligno, saxo obtusior atque hebetior stabit?”

2) DE PRESSENSÉ. t. a. p. Dl. II St. II bl. 391—400.

3) DE PRESSENSÉ t. a. p. Dl. II St. II bl. 401.

betreden, door de menschelijke natuur zóó deerlijk te mishandelen en haren goddelijken adeldom te loochenen. Hierdoor heeft hij als apologeet eene zeer groote fout begaan; want daardoor verliest zijne apologie van het christendom voor een goed deel hare waarde. Immers, te regt zegt DE PRESSENSÉ ¹⁾, „Niets is zoozeer met het doel eener redelijke apologie in strijd, als dat men de menschelijke natuur op zich zelve verlaagt en haar alle oorspronkelijke grootheid betwist. Dan dooft men in haar het gevoel van leedwezen en het verlangen naar herstelling uit; men laat haar verzinken in den poel, waarin zij neêrgevallen is, en doet haar de onzuivere dampkringslucht, die haar verstikt, houden voor de lucht van haren eigenlijken geboortegrond. Wie de schande van den gevallen mensch op den oorspronkelijken mensch overdraagt, werpt de gansche bedeeeling der christelijke godsdienst in duigen en maakt hare verdediging onmogelijk.”

Niet zonder reden beweren wij daarom, dat MINUCIUS hierbij glansrijk boven ARNOBIUS uitblinkt, al bejammeren wij het ook, dat onze apologeet te spoedig blijft stilstaan in zijne ontleding van de menschelijke natuur, en dat hij zich slechts bepaalt tot eene aanwijzing van den zin voor het goddelijke in den mensch, terwijl hij niet dieper afdaalt tot het geweten, waarin Gods wet met onuitwischbare letters is gegrift ²⁾.

De theologie van MINUCIUS heeft zeker punt van overeenkomst met de latere theologia naturalis ³⁾. Belangrijk en goed zijn zijne pogingen om het bestaan, de éénheid en het gees-

1) t. a. p. Dl. II St. II bl. 394.

2) DE PRESSENSÉ t. a. p. Dl. II St. II bl. 300—301.

3) HAGENBACH. „De ontwikkelingsgesch. der chr. leerstukken,” bl. 80, Aant. I. „Toch vinden wij bij sommigen der eerste P.P. (als vooral bij MINUCIUS FELIX) eene theologie, die door haar meer reflecteerend dan intuïtief karakter veel overeenkomst heeft met wat in latere tijden genoemd is theo-

telijk wezen van God langs wijsgeerigen weg voor het geloof te regtvaardigen. Vindt men nu wel is waar geen afgerond zoogenaamd bewijs voor het bestaan van God bij MINUCIUS, men heeft daarom geen reden onzen schrijver deswege te berispen, daar men dit bij niemand van de kerkleeraars aantreft, die tot de eerste periode der dogmengeschiedenis (70—254) behooren. Hun aller streven is de beschuldiging van atheïsme zoo goed mogelijk af te weren en tevens om deze beschuldiging op het heidendom zelve over te brengen. Daartoe trachtten zij aan te wijzen, dat de godsdienst der heidenen in den grond der zaak niets anders was dan verloochening van den éénen waren God en dus in zooverre atheïsme. Waar de kerkleeraars uit genoemde periode een zoogenaamd bewijs voor het bestaan van God geven, daar hangt dit altijd min of meer zamen met de overige leerbepalingen aangaande de schepping, de voorzienigheid en de wereldregering of met de leer aangaande de éénheid en het wezen van God. Zij beroepen zich als bewijs voor het bestaan van God alleen op het Godsbewustzijn, dat den mensch is ingeschapen, terwijl zij hier nog bijvoegen het physico-theologische bewijs en dit altijd nog meer in populairen dan in wetenschappelijken vorm ¹⁾. Van meer ingewikkelde bewijzen, als het cosmologische en ontologische, is bij hen nog in het geheel geen sprake ²⁾.

Treffend is het betoog van OCTAVIUS over de schoonheid de orde en de harmonie, welke hij in het heelal aanwijst,

logia *naturalis*, terwijl bij anderen (bijv. bij CLEMENS) alles (het tegenovergestelde van *natuurlijk*) door het medium van den logos moet heengaan, bijv. Ström. V. 12. p. 696."

1) Het is door dergelijke beschouwingen, als MINUCIUS en vele andere kerkleeraars over de natuur geven, dat, zooals de Hoogleeraar DOEDES („Inleiding tot de leer van God" bl. 124) te regt zegt, „het later gebruikelijke physico-theologische argument voor het bestaan van God is voorbereid."

2) HAGENBACH, t. a. p. bl. 79—80.

en die van eene intelligente oorzaak van al het bestaande en van eene goddelijke Voorzienigheid ontegenzeggelijk getuigenis afleggen. Hetgeen hier door hem wordt aangevoerd, het is nog van kracht tegen het hedendaagsche materialisme. Immers, de epicuristische bedenking van CAECILIUS is in onze dagen, schoon in gewijzigden vorm, weder te voorschijn getreden bij de materialisten, als FEUERBACH, CZOLBE, VOLGER, VOGT, MOLESCHOTT, BÜCHNER e. a. Ook volgens hen kan van eene eigenlijke schepping geene sprake zijn, daar zij niet alleen het bestaan van een' persoonlijken, geestelijken Schepper bestrijden, maar ook alle geest, vrijheid en onsterfelijkheid loochenen. De stof, die eeuwig is, in eene oneindige veelheid van hypothetische stofdeeltjes van oneindige kleinheid verbrokkeld, wordt als de eerste oorzaak van al het bestaande beschouwd. Het heelal wordt dan verklaard uit de vereeniging en samenwerking van de eeuwige atomen. Deze atomen zijn op zich zelve onveranderlijk en onvernietigbaar. Heden verkeereren zij in deze, morgen weêr in eene andere verbinding; en zóó worden al de verschillende gedaanten gevormd, waarin de stof zich aan ons voordoet; zóó worden alle wereldverschijnselen slechts uit de stofwisseling verklaard. Alles wat bestaat, heeft zijn ontstaan en bestaan aan de stofwisseling te danken, waaraan ook het verdwijnen der verschillende vormen moet worden toegeschreven. Ook de organische wezens, planten, dieren en menschen, zijn een zuiver chemisch en physisch product van de oneindig verscheidene verbinding en wisseling der stof ¹⁾.

1) HERZOG, a. a. O. Bd. XX. S. 728; SCHOLTEN, „Geschiedenis der godsdienst en wijsbegeerte,” 3^e druk bl. 360 en verv.; DOEDES, „Inleiding tot de leer van God, bl. 59—62; LUTHARDT, „De Openbaring van God in CHRISTUS, door de hedendaagsche wetenschap bevestigd.” Naar den tweeden druk vertaald door J. BUSCH KEISER, bl. 80 en 81. De Hoogduitsche titel is: „Apologetische Vorträge über die Grundwahrheiten des Christenthums.” Leipzig 1864.

Tegenover deze stellingen van genoemde materialisten kunnen wij thans nog, tot handhaving van ons geloof aan God en aan eene goddelijke Voorzienigheid, met volle gerustheid al datgene plaatsen, wat door MINUCIUS gebezigd wordt ¹⁾, tot weêrlegging van de Epicuristische bedenking der toenmalige heidenen, in den mond van CAECILIUS gelegd. Want, zooals de Hoogleeraar DOEDES ²⁾ zoo te regt zegt, „hoe meer wij de natuur leeren kennen, des te meer vertoont zij zich als een georganiseerd en bij voortduring georganiseerd wordend geheel. Orde en harmonie geeft zij te aanschouwen en daardoor geeft zij den indruk van rationeel, van gedachtenwerk te zijn.” De wijsheid, de orde en de harmonie, die ons op zoo aangrijpende wijze uit de natuur tegenstralen, dat georganiseerd en bij voortduring georganiseerd wordend geheel, is tot heden nog nimmer op bevredigende wijze uit de stof en de stofwisseling verklaard ³⁾. Het feit van het organisme moet, bij het ontkennen van eene denkende oorzaak, geheel en al onverklaard blijven. Immers, „bij ieder organisme ligt eene gedachte ten grondslag. Deze gedachte gaat de verwezenlijking vooraf, en haar idé beheerscht het geheel ⁴⁾.” En al wordt hierdoor nog niet be-

1) Zie boven bl. 90—94.

2) „Inleiding tot de leer van God” bl. 66.

3) DOEDES, t. a. p. bl. 62. „Het onderscheid tusschen hetgeen wij gewoonlijk de anorganische en de organische lichamen noemen, het onderscheid, dat op het gebied van het organische tusschen het plantenrijk, het dierenrijk, en het menschenrijk bestaat, het organische leven, dat zoo geheel raadselachtig is in zijn laatsten grond, het is tot heden niet op bevredigende wijze uit de stof en de stofwisseling verklaard.” t. a. p. bl. 82.

„De harmonie, die in de natuur heerscht, de samenwerking van de meest verschillende stoffen en krachten tot één groot resultaat, waardoor wij orde zien in plaats van een chaotisch allerlei, het laat zich niet uit de stoffen en de stofwisseling verklaren, is er althans tot heden niet uit verklaard.”

4) LUTHARDT.

wezen het bestaan van een' persoonlijken God, die boven het heelal verheven is en tot het heelal in voortdurende betrekking staat; toch blijven de hier door MINUCIUS aangevoerde argumenten allezins redelijke gronden ter rechtvaardiging van het geloof aan God en aan de goddelijke Voorzienigheid. En dit is voldoende; immers, indien het bestaan van God bewezen was, dan zou geen geloof aan God meer te pas komen 1).

Ook als verdediger van de éénheid Gods moeten wij MINUCIUS roemen. Want, wij achten niet alleen zijne poging, om Gods éénheid met analogiën uit de menschen- en dierenwereld tegenover het polytheïsme der heidenen te handhaven, goed geslaagd; maar wij vinden ook zijn betoog, dat Gods éénheid uit de eigenschappen Gods en uit het gemis van elken naam voor God volgen moet, in meer dan één opzigt voortreffelijk 2). Voor de beschrijving, die MINUCIUS hierbij van het geestelijke wezen van God geeft, moeten wij hem grootelijks prijzen. Zij is boeiend door hare welsprekendheid. Verhevenheid van gedachte en diep godsdienstig gevoel straalt ons hier heerlijk tegen. Geenszins kunnen wij deelen in het gevoelen van RÖSSLER 3), dat onder de uitdrukkingen hier door OCTAVIUS gebezigd, en in de beschrijving van het geestelijke wezen van God nog altijd zinnelijke voorstellingen ten grondslag liggen. Zóó weinig hebben wij daarvan sporen ontmoet, dat wij naauwelijks begrijpen, waarop RÖSSLER zijn gevoelen grondt. OCTAVIUS toch doet het ontoereikende van onze menschelijke begrippen in de beschrijving van God en het ondoorgrondelijke van Gods wezen zóó sterk mogelijk uitkomen. Dit wordt zelfs zóó ver door hem doorgedreven, dat hij geen anderen naam aan God wil gegeven hebben

1) DOEDES, „De leer van God.” bl. 69.

2) Zie boven bl. 95—96.

3) „Bibliothek der Kirchenväter.” Th. III. S. 16. Anm. 23.

dan alleen dien van *God*, omdat juist het noemen van *God* met andere namen, als *vader*, *koning*, *heer*, volgens OCTAVIUS tot zinnelijke voorstellingen ligtelijk aanleiding geeft ¹⁾.

Maar MINUCIUS vertoont zich bij zijne verdediging van Gods éénheid ook als een mild en regtvaardig apologeet, die maar niet alles van zijne tegenpartij veroordeelt, maar haar regt laat wedervaren, daar hij ook op het goede, dat zij bezit, wijst, en dit weér gebruikt tot het hooge doel, dat hij beoogt. Een schoon voorbeeld hiervan vinden wij dáár, waar onze schrijver het goede in de godsdienst van het heidensche vulgus opmerkt, om aan te toonen, dat de gansche menschheid in hare diepste bewustheid onwillekeurig erkent, dat er maar één God is ²⁾. Want uit hetgeen MINUCIUS dáár zegt, blijkt, dat hij „zelfs in de grove heidensche volksgodsdienst eenen straal der godsdienstige waarheid zag, overeenkomende met de rookende vlaswiek, waarvan de profeet spreekt ³⁾.” Die mildheid en regtvaardigheid van MINUCIUS blijkt verder uit zijn beroep op de heidensche

1) Om het door ons uitgesproken oordeel over MINUCIUS te regtvaardigen, laten wij hier de bedoelde plaats in haar geheel volgen: „quum palam sit, parentem omnium Deum nec principium habere nec terminum, qui nativitate omnibus praestet, sibi perpetuitatem, qui ante mundum fuerit, sibi ipse pro mundo, qui universa, quaecunque sunt, verbo jubet, ratione dispensat, virtute consummat. Hic nec videri potest, visu clarior est; nec comprehendendi, tactu purior est; nec aestimari, sensibus major est, infinitus, immensus, et soli sibi tantus, quantus est, notus; nobis vero ad intellectum pectus angustum est; et ideo sic eum digne aestimamus, dum inaestimabilem dicimus. Eloquar, quemadmodum sentio: magnitudinem Dei, qui se putat nosse, minuit, qui non vult minuere, non novit. Nec nomen Deo quaeras: *Deus* nomen est! Illic vocabulis opus est, quum per singulos propriis appellationum insignibus multitudo dirimenda est. Deo, qui solus est, Dei vocabulum totum est. Quem si patrem dixerò, terrenum opineris, si regem, carnalem suspiceris; si dominum, intelliges utique mortalem. Aufer additamenta nomen et perspicies ejus claritatem.” (Oct. c. XVIII. 7—10).

2) Zie boven bl. 96—97.

3) DE PRESSENSÉ, t. a. p. Dl. II. St. II. bl. 301.

dichters en wijsgeeren als getuigen voor de éénheid Gods 1). Opmerkelijk is het echter, dat onze apologet zich alleen bij den latijnschen dichter VIRGILIUS bepaalt, daar de sporen van het monotheïsme bij de Grieken in grooter aantal voorkomen, zooals LÜBKERT 2) verklaart en door eenige aanhalingen uit de dichters ORPHEUS, PHOCYLIDES, XENOPHANES COLOPHONIUS en SOPHOCLES in het licht stelt. Zóó hebben ook de grieksche apologeten JUSTINUS MARTYR en ATHENAGORAS met plaatsen uit de grieksche dichters ORPHEUS, HOMERUS, AESCHYLUS, SOPHOCLES en EURIPIDES trachten te be-
toogen, dat al deze mannen bij minder of helderder bewust-
heid, Gods éénheid hebben erkend en geleerd 3).

Dat MINUCIUS bij zijne verdediging van Gods éénheid de grieksche dichters overslaat, achten wij hieruit te verklaren, dat onze schrijver hen niet heeft gekend, want, het is niet waarschijnlijk, dat hij het onnoodig of overbodig geacht zou hebben ook grieksche dichters als getuigen voor Gods éénheid aan te halen, omdat hij als latijnsch apologet meer bepaaldelijk voor Romeinen schreef. LACTANTIUS handelt in dit opzigt geheel anders en laat ook de grieksche dichters als woordvoerders voor Gods éénheid optreden 4).

Wanneer MINUCIUS verder door een beroep op de heiden-
sche wijsgeeren, van THALES af tot en met PLATO toe, in
het licht tracht te stellen, dat ook al deze wijsgeeren Gods
éénheid hebben verkondigd, dan verklaren wij met DE PRES-
SENSÉ 5), dat onze apologet daarbij „eene al te gunstige

1) Zie boven bl. 97—100.

2) a. a. O. S. 104. Ann. I.

3) JUSTINUS MARTYR in zijne geschriften „Cohortatio ad Graecos” c. 19—25
29. 80 en *περί μοναρχίας*; en ATHENAGORAS in zijn geschrift, „*Προίκετα
περί τῶν χριστιάνων*” c. 5 (zie FERDINAND CHRISTIAN BAUR „Vorlesungen
über die christliche Dogmengeschichte.” Bd. I. Abth. I. S. 343).

4) „Inst. Div.” L. I. c. 6—8.

5) t. a. p. Dl. II. St. II. bl. 301.

uitlegging geeft aan sommige onbepaalde uitdrukkingen, die veeleer tot een onbestemd pantheïsme, dan tot een zuiver monotheïsme behoorden." Zóó moet het wel de grootste bevreemding opwekken, dat hij een' DEMOCRITUS, HERACLITUS en zelfs EPICURUS in de rij der verdedigers van Gods éénheid plaatst.

De vraag „of MINUCIUS zijne heilige overtuiging uitspreekt, als hij de drie genoemde wijsgeeren onder de verdedigers van Gods éénheid rangschikt?" meenen wij naauwelijks bevestigend te kunnen beantwoorden. Veeleer houden wij het er voor, dat hij voor zich zelven eene andere meening was toegedaan. Immers, zijne bekendheid met de stelsels der wijsgeeren geeft ons regt tot dit gevoelen. MINUCIUS gaat hier niet geheel eerlijk te werk. De stelregel „het doel heiligt de middelen" is hier min of meer door hem te baat genomen. Was het zijn doel om de heidenen voor het christendom te winnen, zeer te regt begreep hij, dat hij te meerdere overredingskracht op het heidendom zou uitoefenen, door aan te toonen, dat het christendom niet eene geheel en al nieuwe instelling was. MINUCIUS schijnt zeer goed geweten te hebben, dat het nieuwe dikwijls door velen veroordeeld wordt, omdat het nieuw is. Daarom tracht hij zeer menschkundig aan te wijzen, dat het monotheïsme van het christendom reeds door de heidensche wijsgeeren was beleden, ja aarzelt hij niet aan vele wijsgeeren stellingen toe te kennen, die deze nimmer hadden gehuldigd. Al keuren wij deze handelwijze ten sterkste af, omdat zij niet eerlijk is, toch zal zijne liefde tot het christendom en zijne zucht, om het bij de heidenen te verbreiden, wel eenigermate tot zijne verontschuldiging strekken.

Dat door OCTAVIUS, in zijn betoog over Gods éénheid, DEMOCRITUS genoemd wordt *atomorum primus inventor*, is een misslag van MINUCIUS; want deze titel komt niet aan

DEMOCRITUS, maar wel aan LEUCIPPUS wettig toe, terwijl de verdienste van DEMOCRITUS hierin bestaat, dat hij het stelsel van LEUCIPPUS wat meer heeft ontwikkeld ¹⁾. Het is vreemd, dat MINUCIUS deze fout heeft begaan, daar LEUCIPPUS en DEMOCRITUS met name genoemd worden in een werk van CICERO ²⁾, dat door onzen schrijver bij het opstellen van zijn' dialoog is geraadpleegd ³⁾. Met het hoogste regt daarentegen heeft hij hetgeen bij PLATO aangaande God voorkomt bijna goddelijk genoemd ⁴⁾.

Nadat hij nu betoogd heeft, dat al de wijsgeeren onder verschillende namen slechts één' God hebben beleden, trekt hij daaruit het stoute besluit: dat „òf de christenen thans wijsgeeren zijn, òf dat de wijsgeeren reeds christenen waren ⁵⁾;” een besluit, dat „nog eenigzins verder gaat dan JUSTINUS' opvatting omtrent het aandeel der grieksche wijsbegeerte aan den Logos en de overeenkomst tusschen de leer van PLATO en die van CHRISTUS ⁶⁾,” ja dat, in zijne waardering van de uitkomsten der oude wijsbegeerte, „de stoutste verklaringen van de catechetenschool te Alexandrië”

1) „Bibliotheca Classica.” p. 311 in voc. LEUCIPPUS. „Atomos primus statuit omnium rerum principia. Hanc doctrinam plenius deinde explicuerunt DEMOCRITUS et EPICURUS.” (DIOG. LAËRT. in vita. CIC. „de nat. Deor.” I. 24. „Acad.” IV. 37). Vergel. ook J. H. SCHOLTEN, „Geschiedenis der godsdienst en wijsbegeerte.” Derde druk, bl. 64—65.

2) „De natura Deorum,” L. I. c. 24. „Haec ego nunc physicorum oracula fundo: vera, an falsa nescio: sed veri tamen similia, quam vestra. Ista enim flagitia DEMOCRITI sive etiam ante LEUCIPPI, esse corpuscula quaedam levia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam et quasi adunca; ex his effectum esse caelum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito — etc.

3) Zie boven bl. 164—168.

4) t. a. p. DL. II. St. II. bl. 301—302.

5) Zie boven bl. 100.

6) PIERSON, „Geschiedenis van het R. Catholicisme tot op het concilie van Trente”, bl. 282.

overtreft 1). Waar alzoo MINUCIUS van de andere latijnsche kerkvaders het meest hierin verschilt, dat hij in de beschaving der oudheid een aansluitingspunt voor het christendom wil gezien hebben, daar komt hem naast een' JUSTINUS MARTYR, een' ATHENAGORAS, en vooral naast een' CLEMENS ALEXANDRINUS en een' ORIGENES eene plaats der eere toe 2).

Geheel anders luidt, het oordeel van TERTULLIAAN over de wijsgeeren. Bij dezen blijft er van de wijsgeeren niet veel goeds over; alles, wat hij van hen mededeelt, strekt slechts om hen in een hatelijk daglicht te stellen. Hij ontkent, dat de wijsgeeren, zooals men beweert, uitspraken aangaande onschuld, regtvaardigheid, geduld en matigheid geleverd hebben, die met die der christenen overeenkomen. Was dat waar, dan zou men, volgens TERTULLIAAN, aan de christenen dezelfde vrijheid geven als aan hen, wier uitspraken men aan die der christenen gelijk maakt. Hij verwijt aan SOCRATES, dat deze, niettegenstaande hij iets van de waarheid wist, omdat hij de goden van het heidendom loochende, toch nog op het laatst van zijn leven een' haan aan AESCULAPIUS ten offer bragt. Hij werpt den wijsgeeren tegen, dat zij valschelijk voorgeven de waarheid lief te hebben, maar dat zij de waarheid bederven en vervalschen, als menschen, die slechts eer en roem bij de menschen zoeken te bejagen. Maar de christenen daarentegen, zegt hij, streven naar de waarheid uit innerlijken drang en leggen haar in alle opregtheid aan den dag, als menschen, die voor hunne zaligheid zorgen. Zóó gelijken dan de christenen in niets op de wijsgeeren, noch in zake van het geweten, noch in zake van de leer 3).

1) DE PRESSENSÉ, t. a. p. DL II. St. II. bl. 302.

2) MEIER, l. c. p. 32—33 en DE PRESSENSÉ, t. a. p. DL II. St. II. bl. 295.

3) „Apologeticus.” c. XLVI. „Mimice philosophi adfectant veritatem, et

Met de zwartste kleuren schildert verder TERTULLIAAN het levensbestaan van eenige der voornaamste wijsgeeren, waarbij hij zeer dikwijls de billijkheid en regtvaardigheid geheel en al uit het oog verliest. Zóó verklaart hij, dat SOCRATES, te regt als verderver der jeugd, den giftbeker heeft moeten drinken; dat DIOGENES verboden omgang met de lichtekooi PHRYNE heeft gehad, dat SPEUSIPPUS, de leerling van PLATO, als overspeler is omgekomen; dat DEMOCRITUS zich zelve heeft blind gemaakt, omdat hij niet zonder wellustige begeerte de vrouwen kon aanschouwen; dat PYTHAGORAS bij de Thuriërs, en ZENO bij de Priëneusers slechts naar magt en heerschappij hebben gejaagd; dat ANAXAGORAS hem toevertrouwd goed heeft verduisterd; dat ARISTOTELES op schandelijke wijze ALEXANDER heeft geveleid; dat PLATO zich aan DIONYSIUS heeft verpand, om maar van diens gastmalen te kunnen genieten; dat ARISTIPPUS, onder het masker van deftigheid, een groot wellusteling is geweest. Op deze wijze stelt TERTULLIAAN de wijsgeeren ten toon, om dan te eindigen met de vraag: „welke overeenkomst bestaat er dan toch tusschen den wijsgeer en den christen, tusschen den leerling van Griekenland en dien des Hemels, tusschen den man van woorden en den man van daden, tusschen den afbreker en den opbouwer, tusschen den vervalscher en den hersteller der waarheid, tusschen haren dief en haren bewaker 1).”

Vervolgens geeft hij zich tot eene uitvoerige en heftige bestrijding van de verschillende stellingen der wijsgeeren 2).

adfectando corrumpunt, ut qui gloriam captant. Christiani et necessario appetunt, et integre praestant, ut qui salutem suam curant. Adeo neque de conscientia, neque de disciplina, ut putatis, acquamur.”

1) „Apologeticus” c. XLVI. „Quid adeo simile philosophus et christianus, Graeciae discipulus et Coeli, verborum et factorum operator, rerum aedificator et destructor, veritatis interpolator et integrator, furator ejus et custos?”

2) „Apologeticus.” c. XLVI—XLIX.

Hieruit blijkt genoegzaam, hoezeer het oordeel van TULLIAAN van dat van MINUCIUS verschilt.

De meer positieve bestrijding van het heidendom is over het geheel goed geslaagd. Het heidendom wordt door MINUCIUS aan eene scherpe en bijtende critiek onderworpen. De argumenten, door de heidenen bij monde van CAECILIUS aangevoerd, om de deugdelijkheid van het heidendom te bepleiten, worden doorgaans goed bestreden.

Zeër uitvoerig 1) wordt door MINUCIUS in het licht gesteld, dat de heidensche godsdienst in geen deele geloof verdient, zooals de heidenen bij hunne verdediging daarvan beweren. Duidelijk toont hij aan, ook met een beroep op de heidensche wijsgeeren en geschiedschrijvers, dat de goden van het heidendom geene goden, maar slechts vergode menschen zijn; terwijl de dwaasheden en ongerijmdheden der heidensche godsdienst en godsdienstige gebruiken met scherpe trekken geteekend, dikwijls zeer sarcastisch gehekeld, en meestal zeer krachtig bestreden worden. Onze apologie vertoont zich hier van eene zeer gunstige zijde; althans de wijze, waarop MINUCIUS hier als apologeet handelt, was wel geschikt, om indruk op de gemoederen der heidenen te maken en hen tot andere en betere gedachten aangaande hunne godsdienst te brengen.

Toch vinden wij hier ook iets te misprijzen. Zonder iets af te dingen op de schets, door hem van het bijgeloof der heidenen gegeven, en op zijne beantwoording van de vragen: hoe de menschen aan dat bijgeloof komen? wat zij er mede bedoelen? en wat de gevolgen daarvan zijn? vinden wij toch minder juist en hoogst gewaagd zijne bestrijding van die „gedrogtelijke en ontzettende wonderen”, die de

1) Zie boven, bl. 100—113.

heideneu zonder grond geloofden, en waarin zich dus ook hun bijgeloof openbaarde. Hetgeen hij tot weêrlegging daarvan bezigt, bepaalt zich slechts tot deze woorden: „ware dat geschied, dan zou het nog geschieden; omdat het niet kan geschieden, daarom is het niet geschied 1).”

MINUCIUS nu weêrlegt hiermede niets van datgene, wat hij eigenlijk wil weêrleggen. Want, omdat iets ten tijde van MINUCIUS niet geschiedde, daaruit volgt geenszins, dat dit vroeger niet is geschied. Deze stelling, door hem bij het bestrijden van wonderen gebezigd, is even gewaagd en vermetel als die andere uitdrukking van hem: „het kan niet geschieden.” Immers, gelijk door den Hoogleeraar HOFSTEDE DE GROOT 2) zoo juist wordt gezegd en in het licht gesteld, „de ervaring kan niet met regt *achteruit* bepalen, wat niet gebleken, niet geschied, niet geworden kan zijn. Want al wordt iets nu en hier niet waargenomen, dewijl het *nu* en *hier* niet geschiedt, daaruit volgt niet, dat het *nooit* of *nergens* geschied is. Een paar bekende voorbeelden! In mijne kindsheid leerde men vrij algemeen, dat uit de lucht gevallen steenen fabeltjes waren van de ligtgeloovige ouden; ze hadden nooit bestaan. Thans ziet men ze in de muséa. De Pheniciërs zeiden, dat zij, op hunne reize om Afrika, de Roode zee uit en de Middellandsche weder in, de zon in 't noorden hadden gezien. Dit was eeuwen lang voor de Pheniciërs en Grieken ééne enkele waarneming, welke men voor onwaar hield, dewijl zij alleen stond en er langen tijd niets was in de latere waarnemingen, 't welk haar be-

1) Oct. c. XX. 4. „quae si essent facta, fierent; quia fieri non possunt, ideo nec fata sunt.”

2) „Opmerkingen over eenige hoofdzaken in de moderne theologie,” bl. 318—319 (te vinden in: „Over moderne theologie. Mededeelingen en beschouwingen omtrent eenige van hare belangrijkste voortbrengselen door P. HOFSTEDE DE GROOT EN C. H. VAN HERWERDEN CHZ. 2^e druk.).

vestigde. Een ander voorbeeld. Er worden *thans* op de ons bekende aarde, zoover onze waarnemingen reiken, geene nieuwe soorten van planten of dieren of menschen geschapen. Volgt daaruit, dat deze *nooit* zijn geschapen? En zoo ze zijn geschapen, was dit niet een ingrijpen van God in den natuurlijken loop der dingen, een wonder? Of, zoo de onderstelling van den schrijver der *Sporen der Schepping* doorging, en deze planten, dieren en menschen zich uit lagere vormen van zelve eens hadden ontwikkeld, was hunne wording dan nog niet evenzeer een wonder, daar zij nu niet meer zóó ontstaan, en derhalve die wording tegen alle *thans* werkende natuurwetten zou indruischen? Immers dit is een dilemma: de tegenwoordige natuurrijken ontstonden of door schepping of door ontwikkeling, en geen van beide heeft *thans* meer plaats; er ontstaan nu geene nieuwe natuurrijken of in de oude rijken nieuwe soorten. Er zijn dus vroeger werkingen (scheppingen of ontwikkelingen) geweest, waarvan de nu voorkomende geheel verschillen. Wij zien *nu* het *bestaan*; *eens* was er een *ontstaan*; maar van dit *ontstaan* leert ons de ervaring niets."

Ook de uitdrukking van MINUCIUS „het kan niet geschieden," of met andere woorden „het is onmogelijk" moeten wij afkeuren. Wij hebben een' afkeer van die onmogelijkheidsverklaringen, die ook in onzen tijd nog zoo dikwijls worden gehoord, omdat reeds zoo menigmalen datgene, wat men voor eene onwaarheid verklaarde, op grond dat het onmogelijk was, later toch gebleken is eene waarheid en dus wel mogelijk te zijn. Want, „reeds zoo dikwijls heeft," gelijk de Hoogleeraar OPZOOMER ¹⁾ schrijft, ofschoon hij ten aanzien van de wonderen geheel en al van ons verschilt, „de werkelijkheid de vermetele beweringen der denkers ge-

1) „Wetenschap en Wijsbegeerte," bl. 210.

logenstraf, en hetgeen zij voor onmogelijk hadden verklaard, hun voor de oogen geplaatst. Hoe ongerijmd scheen het eens, dat wij tegenvoeters zouden hebben, menschen wier voeten hooger waren dan hunne hoofden, gelijk LAC-TANTIUS zich uitdrukt. Hoe „„ondoelmatig, ongerijmd en onvereenigbaar met de wijsheid des Scheppers”” was in de oogen van den Petersburgschen hoogleeraar VON RUSS, „„een der grootste geleerden van het einde der vorige eeuw,”” het bestaan „„van stelsels van enkel zonnen, die geregelde loopbanen om elkander beschrijven.”” Hoe onmogelijk scheen het den Toriescius in den tijd van JACOB II, dat het belang der aristokratie ooit een ander zou kunnen zijn dan het belang der kroon. En toch, al dat onmogelijke is mogelijk gebleken, want het heeft zich als werkelijk vertoond.”

Verder luiden de bovenaangehaalde woorden in den mond van OCTAVIUS, den vertegenwoordiger van MINUCIUS, als een vreemde wanklank. MINUCIUS toch is, zooals in vele opzigten uit zijne apologie blijkt, geen naturalist maar supranaturalist; en in den mond van den supranaturalist hebben die woorden een' slechten klank en kunnen niet anders dan de inconsequentie van den spreker aan den dag brengen. POOL-MAN ¹⁾ maakt dan ook, naar aanleiding van deze woorden, MINUCIUS tot een' modernen theoloog, daar genoemde geleerde bij de bewuste plaats uit onze apologie heeft aange-teekend: „men ziet hieruit en het blijkt trouwens uit vele plaatsen in onzen *Octavius* duidelijk, dat er ook onder de oudste kerkvaders reeds moderne theologie bestond.”

Bij eene oppervlakkige beschouwing van den *Octavius* heeft deze meening eenigzins den schijn van gegrond te zijn; ja! men zou dan zelfs nog wel een *argumentum e silentio* kunnen opsporen, om haar nog verder te bekrachtigen. Omdat

1) t. a. p. bl. 44. Aant. I.

MINUCIUS modern theoloog is, zóó zou men kunnen redeneren, daarom beroept hij zich ook in den *Octavius* in het geheel niet op de wonderen, die in het N. T. vermeld worden als door JEZUS en diens apostelen verrigt te zijn; terwijl toch andere apologeten meermalen de wonderen uit de Evangelische geschiedenis aanvoeren, zooals b.v. TERTULLIAAN ¹⁾ en ARNOBIUS ²⁾ doen.

Maar bij eene diepere beschouwing van de zaak leeren wij geheel anders oordeelen ³⁾. Want, wij zijn niet gereg-
tigd uit deze eene plaats van den *Octavius* zooveel af te lei-
den, als POOLMAN doet. MINUCIUS heeft ongetwijfeld, bij
het ter neêrschrijven van de bekende woorden, aan de ge-
volgtrekking niet gedacht, die men daaruit zou kunnen ma-
ken. De „vele plaatsen,” waarvan POOLMAN spreekt en
waaruit „duidelijk” blijken moet, dat zijne gevolgtrekking
juist is, hebben wij in den *Octavius* niet gevonden. Wij
hebben nog slechts ééne plaats in het geschrift van MINU-
CIUS aangetroffen, die met de bovengenoemde als eenigzins
gelijksoortig kan beschouwd worden; en wel dáár, waar OC-
TAVIUS tot CAECILIUS de vraag rigt: „waarom toch, indien
er (goden) geboren zijn, worden zij nu niet meer gebo-
ren ⁴⁾?” Om nu uit deze twee plaatsen terstond te beslui-
ten, dat „er ook onder de oudste kerkvaders reeds moderne
theologie bestond,” achten wij uiterst gewaagd en voor-
barig, omdat er in den *Octavius* bepaald voorstellingen ge-
vonden worden, die zonneklaar bewijzen, dat MINUCIUS geens-
zins de naturalistische, maar wel de supranaturalistische
wereldbeschouwing was toegedaan. Immers, hij erkent zeer

1) „Apologeticus” c. XXI en c. XXIII.

2) „Adversus Gentes” L. I. c. 43. 48. 51.

3) Uit de bewuste woorden van MINUCIUS blijkt even weinig, dat hij mo-
dern theoloog is geweest, als dat uit de woorden „anima naturaliter chris-
tiana” van TERTULLIAAN volgt, dat deze modern theoloog is geweest.

4) Oct. c. XXIII. 5a. „Cur enim, si nati sunt, non hodieque nascuntur?”

duidelijk, dat God en heelal van elkander onderscheiden zijn, dat God boven het heelal verheven is, en God tot het heelal in voortdurende betrekking staat ¹⁾; en op grond

1) Tot staving van onze bewering voeren wij uit het geschrift van MINUCIUS de volgende plaatsen aan:

Oct. c. XVIII. 7^b. „Quum palam sit, parentem omnium Deum nec principium habere nec terminum, qui nativitatem omnibus praestet, sibi perpetuitatem, qui ante mundum fuerit, sibi ipse pro mundo, qui universa, quaecunque sunt, verbo jubet, ratione dispensat, virtute consummat etc.”

Oct. c. XXXII. 1. „Putatis autem nos occultare, quod colimus, si delubra et aras non habemus? Quod enim simulacrum Deo fingam, quum, si recte existimes, sit Dei homo ipse simulacrum? Templum quod ei exstruam, quum totus hic mundus, ejus opere fabricatus, eum capere non possit?”

Oct. c. XXXII. 4^b. „Imo ex hoc Deum *credimus*, quod eum sentire possumus, videre non possumus. In operibus enim ejus et in mundi omnibus motibus virtutem ejus semper praesentem adspicimus, quum tonat, fulgurat, fulminat, quum serenat.”

Oct. c. XXXII. 7—9. „Sed enim Deus actum hominis ignorat, et in coelo constitutus, non potest aut omnes obire aut singulos nosse.” „Erras, o homo, et falleris. Unde enim Deus longe est, quum omnia coelestia terrenaque, et quae extra istam orbis provinciam sunt, Deo cognita, plena sint? Ubique non tantum nobis proximus, sed infusus est. In sole adeo rursus intendere coelo adfixus, sed terris omnibus sparsus est; pariter praesens, ubique interest et miscetur omnibus, nusquam enim claritudo violatur. Quanto magis Deus, auctor omnium ac speculator omnium, a quo nullum potest esse secretum, tenebris interest, interest cogitationibus nostris quasi alteris tenebris? Non tantum sub illo agimus, sed et cum illo, prope dixerim, vivimus.”

Oct. c. XXXIII. 1—2. „Nec nobis de nostra frequentia blandiamur: multi nobis videmur, sed Deo admodum pauci sumus. Nos gentes nationesque distinguimus: Deo una domus est mundus hic totus. Reges tantum regui sui per officia ministrorum universa novere: Deo indicii opus non est; non solum in oculis ejus, sed et in sinu vivimus.”

Oct. c. XXXIV. 1^b—2^a. „Quis enim sapientum dubitat, quis ignorat, omnia, quae orta sunt, occidere, quae facta sunt, interire? Coelum quoque cum omnibus, quae coelo continentur, ita ut coepisse, desinere.”

Oct. c. XXXIV. 3—4^a. „Loquitur PLATO partes orbis nunc inundari, nunc alternis vicibus ardescere, et quum ipsum mundum perpetuum et insolubilem diceret esse fabricatum, addit tamen, ipsi artificii Deo soli et solubilem et

hiervan beweren wij dan ook, dat MINUCIUS niet de naturalistische, maar wel de supranaturalistische wereldbeschouwing heeft gehuldigd ¹⁾. Verder denke men, om slechts nog iets te noemen, aan de beschouwing van MINUCIUS over den CHRISTUS, die naar de stellige uitspraak van onzen apologeet althans meer is dan mensch ²⁾; aan zijn geloof aan de wonderen als feiten, die de toovenaars door toedoen der daemonen verrigten ³⁾, aan zijne gansche voorstelling van het bestaan en de werking der daemonen ⁴⁾; aan zijne mededeeling betreffende de geschiedenis van het joodsche volk ⁵⁾; aan zijne denkbeelden aangaande een wereldbrand ⁶⁾; aan zijne meening omtrent de herleving der lichamen ⁷⁾, en aan nog zoovele andere zaken in den *Octavius*, waardoor duidelijk wordt aangetoond, dat MINUCIUS geenszins eene naturalistische, maar wel eene supranaturalistische wereldbeschouwing gehad heeft.

esse mortalem. Ita nihil mirum est, si ista moles ab eo, quo exstructa est, destruat.

Oct. c. XXXVI. 9. „Itaque et nobis Deus nec non potest subvenire, nec despicit, quum sit et omnium rector et amator suorum; sed in adversis unumquemque explorat et examinat; ingenium singulorum periculis pensitat; usque ad extremam mortem voluntatem hominis sciscitatur, nihil sibi posse perire securus. Itaque ut aurum ignibus, sic nos discriminibus arguimur.”

1) Prof. DOEDES („Inleiding tot de leer van God,” bl. 57) schrijft: „Alleen hij, die gelooft, dat God en Heelal van elkander onderscheiden zijn, dat God boven het Heelal verheven is, dat God tot het Heelal in voortdurende betrekking staat, hij kan en moet dientengevolge ook eene andere dan de naturalistische, hij kan en moet eene supranaturalistische wereldbeschouwing hebben.”

2) Oct. c. XXIX. 2—3. zie boven bl. 130.

3) Oct. c. XXVI. 9. zie boven bl. 122.

4) Oct. c. XXVI. 7—11 en c. XXVII. zie boven bl. 121—124.

5) Oct. c. XXXIII. 3—6. zie boven bl. 138—139.

6) Oct. c. XXXIV. 1—4. zie boven bl. 142—143.

7) Oct. c. XXXIV. 5—13. zie boven bl. 144—146.

De reden nu, waarom MINUCIUS met geen enkel woord spreekt van de wonderen, door onzen Heer en de apostelen verrigt, moet dus niet hierin gezocht worden, dat bij hem wonderen onmogelijk waren, of dat hij althans niet heeft geloofd, dat zij ooit waren geschied. Maar de oorzaak is hierin gelegen, dat, naar de ten tijde van MINUCIUS algemeen heerschende denkbeelden, er ook magische of daemonische wonderen waren. Een beroep van de christelijke apologeten op de wonderen des N. T., als bewijzen voor de waarheid der christelijke godsdienst, zou dus tegenover de heidenen weinig hebben gebaat, daar deze er terstond de wonderen tegenover konden stellen, die door heidenen waren verrigt en die door de christenen als wonderen erkend, maar aan daemonischen invloed toegeschreven werden. Vandaar dan ook, dat, zooals door BAUR ¹⁾ wordt opgemerkt, de oudste apologeten wel is waar van de N. Testamentische wonderen melding maken, maar toch over het geheel geene groote waarde aan het wonderbewijs toekennen. En dit moet, volgens BAUR, deels hieruit verklaard worden, dat de geheele wereldbeschouwing der apologeten nog te zeer op het Oud-Testamentische was gerigt, en van daar uit „als van een gegeven, vast, objectief, goddelijk standpunt” de verschijning van het christendom zocht op te vatten; deels heeft dit hierin zijn grond, dat er volgens de toen heerschende denkbeelden ook magische of daemonische wonderen waren. Onder anderen wijst BAUR ²⁾ dan op onzen *Octavius*.

Natuurlijk is het ook, dat men in onze apologie een onderzoek mist naar de mogelijkheid, noodwendigheid of nuttigheid van eene bijzondere openbaring. Immers, dit

1) „Vorlesungen über die christliche Dogmengeschichte” Bd. I. Abth. I. S. 352—353.

2) a. a. O. Bd. I. Abth. I. S. 353. Anmerk. I.

komt hierdoor, dat geen tegenstander van het christendom vóór CONSTANTIJN de mogelijkheid van eene bijzondere openbaring in twijfel trok, zoodat ook geen christelijk apologet uit genoemd tijdvak zich in een diepzinnig, wijsgeerig onderzoek naar de mogelijkheid en de criteriën eener bijzondere openbaring verdiept heeft. ¹⁾

Van mindere waarde is het betoog tot weêrlegging van de bewering der heidenen, dat de heidensche godsdienst zoo nuttig is; want dat zij aan de Romeinen wegens hunne godsdienstigheid magt en heerschappij heeft verleend. Evenzoo, waar hij in het licht zoekt te stellen, dat de Romeinen niet door godsdienstigheid, maar door snoodheid hunne magt en heerschappij hebben verkregen. ²⁾

Zijne bestrijding van de heidensche orakels, die door den vertegenwoordiger der heidenen ten voordeele zijner godsdienst worden aangevoerd, draagt geheel en al de kleur van zijn tijd. MINUCIUS toch gaat hierbij geheel en al van de denkbeelden uit, die de christenen zijner eeuw van de orakels hadden. Want, dat de voorspellingen der orakels nu en dan door de uitkomst zijn gestaafd, schrijft hij wederom grootendeels aan den invloed en aan de wonderbare tusschenkomst der daemonen toe, wier bestaan en werking hij dan zeer uitvoerig tracht te bewijzen en in het licht te stellen ³⁾.

Zal men zich welligt in onzen tijd over de denkbeelden verwonderen, die hierbij door MINUCIUS worden ontwikkeld, men vergete dan niet, dat die denkbeelden ten tijde van onzen apologet algemeen heerschten; ja, dat diezelfde denkbeelden ook bij latere kerkvaders, TERTULLIANUS ⁴⁾ en CY-

1) TZSCHIRNER. a. a. O. S. 96—97.

2) Zie boven bl. 113—117.

3) Zie boven bl. 119—124.

4) „Apologeticus” c. XXII—XXIII.

PRIAAN 1) worden teruggevonden, terwijl eveneens ARNOBIUS 2) met de gansche christelijke oudheid, dus ook met de grieksche kerkvaders 3), aan de bovennatuurlijke magt der daemonen heeft geloofd.

Van de weêrlegging, die MINUCIUS geeft van de bedenkingen tegen de zeden der christenen 4), valt mede het een en ander te zeggen. Is zij over het geheel goed, soms is zij wel wat vlugtig; want MINUCIUS maakt er zich soms slechts met een paar woorden af. Zóó hadden wij de beschuldiging der heidenen, dat de christenen eene goddelooze vereeniging van zamenzweerdere vormen, gaarne beter en grondiger weêrsproken gezien. Dit toch was eene gewigtige bedenking tegen de christenen, die hun veel nadeel moest toebrengen en die daarom onze apologeet beter en grondiger had moeten weêrleggen.

MEIER 5) meent, dat de heidenen de christenen tegelijk met de joden voor verdachte en oproerige menschen hielden. Wij kunnen ons met deze meening zeer goed vereenigen. De heidenen toch verachtten en haatten de joden. Zij hadden een zeer ongunstig vooroordeel tegen deze natie opgevat, wegens het eigenaardige, dat zij in hare wetten en staatsregeling bezat, en wegens hare onbekendheid met de kunsten en wetenschappen, die door de Grieken en Romeinen zóó hoog werden geschat. Verder wortelde dit vooroordeel tegen de joden hierin, dat deze zich zóó van de andere natiën verwijderd trachtten te houden, en dat de

1) „De idolor. vanit.” c. III. 8—IV. ed. II. LINDNERI.

2) DE PRESSENSÉ. t. a. p. Dl. II. St. II. bl. 408.

3) HAGENBACH. „De ontwikkelingsgesch. der chr. leerst.” bl. 122—127.

4) Zie boven bl. 124—128.

5) l. c. p. 24.

joden in de laatste tijden zoovele bewijzen van zweeperij hadden gegeven, terwijl zij zich door bedriegers, die zich voor den Messias uitgaven, tot oproer lieten verleiden. Uit deze door de heidenen zóó verachte en gehate natie was het christendom te voorschijn gekomen; immers de stichter en de eerste leeraars van het christendom waren joden geweest. Het was dus zeer natuurlijk, dat de heidenen het ongunstige vooroordeel tegen de joden ook op de christenen overbragten; dat zij ook tegenover de christenen met verachting en haat waren bezielde en hen als verdachte en oproerige menschen beschouwden ¹⁾. Maar er is nog meer, waaruit bovengenoemde beschuldiging welligt ontsproten is. De christenen zelven bragten zich, zonder dit te willen, bij de heidenen in verdenking. Uit warme liefde tot hunne godsdienst wilden zij geen deel nemen aan de burgerlijke aangelegenheden en aan de genoegens van het gezellige leven, omdat de heidensche godsdienst daarmede ten innigste was verbonden en zamen geweven. Namen de christenen nu daaraan deel, dan moesten zij tevens verscheidene heidensche gebruiken verrigten, waarvan zij een diepen afkeer hadden. Daarom trokken zij zich terug en leefden in afzondering van de heidenen, hetgeen bij dezen achterdocht en allerlei kwade vermoedens opwekte. Hierbij kwam nog, dat de christenen, uit vrees voor de heidensche overheid, gewoon waren des nachts en op afgezonderde plaatsen te vergaderen, om hunne godsdienstoefeningen of hunne liefde-maaltijden te houden. Door die geheime, nachtelijke zamenkomsten rezen er nog meer kwade vermoedens bij de heidenen op. Voeg hier nu bij de standvastige weigering der christenen, om aan de keizers te offeren, hunne beelden te vereeren en bij hun' genius te zweren; dan zal men zich

1) TZSCHIRNER. a. a. O. S. 207.

gemakkelijk kunnen verklaren, waarom de christenen door de heidenen genoemd werden „eene goddelooze vereeniging van zamenzweerdere, die niet voor heilige zaken, maar voor alles, wat onheilig is, bijeenkomen 1).” Men zal zelfs die beschuldiging in den mond der heidenen niet onnatuurlijk vinden, wanneer men tevens bedenkt, dat de heidenen ten tijde van MINUCIUS noch de oorzaak van die terughouding, noch het doel van die geheime nachtelijke bijeenkomsten kenden, en dat zij toen evenmin naauwkeurig met de grondstellingen des christendoms bekend waren, zoodat zij dus ook niet wisten, dat de christenen alleen uit godsdienstige en geenszins uit staatkundige beginselen weigerden, om de gemelde eer aan de keizers te bewijzen 2).

Uit deze weinige bekendheid der heidenen met de christenen is waarschijnlijk ook hunne bedenking ontsproten, dat de christenen elkander aan geheime teekenen kenden 3). Want, zagen de heidenen, dat de christenen meestal met elkander bekend waren, dan konden zij al ligt op de gedachte komen, dat de oorzaak dier bekendheid met elkander in geheime teekenen moest gezocht worden, daar zij nog geene klare denkbeelden van de innige verbroedering hadden, die er tusschen de christenen bestond, en die, hoewel in het christendom gegrond, vooral bij de eerste christenen, wegens hun gemeenschappelijk lijden te midden der heidenen, in zoo groote mate werd gevonden.

Zóó ergerden de heidenen zich ook aan den broedernaam, waarmede de christenen elkander aanspraken, en aan de broederlijke liefde, die er onder de christenen heerschte; ja! zij aarzelden niet om, op grond daarvan, de laagste en

1) Zie boven bl. 126.

2) TERCHIRNER. a. a. O. S. 218—222.

3) Zie boven bl. 127.

vuigste ondeugden den christenen toe te schrijven en te verwijten ¹⁾. Was de oorzaak van dit verschijnsel reeds hierin gelegen, dat de heidenen, zelve in onzedelijkheid zoo diep weggezonden, daardoor ligt geneigd waren om aan anderen onzedelijke bedoelingen en daden toe te dichten; de hoofdoorzaak meenen wij te vinden in het feit, dat de heidenen in het geheel niet tot den geest des christendoms waren doorgedrongen. Daardoor waren zij niet bij magte, om de diepe beteekenis van den broedernaam en de groote zedelijke kracht der christelijke broederlijke liefde goed te begrijpen, naar behooren te beoordeelen en naar waarde te schatten.

Wat de eeredienst der christenen betreft heeft MINUCIUS, door een zeker gevoel van verontwaardiging gedreven, zich van de beschuldiging, als zouden de christenen een' ezelskop vereerd hebben, met een enkelen uitroep over de dwaasheid van zoodanige veronderstelling wat al te kort afgemaakt; terwijl hij dan vervolgens duidelijk aanwijst, dat de heidenen zelve aan datgene schuldig zijn, waarvan zij de christenen betichten ²⁾. Maar MINUCIUS acht het niet noodig de bron op te sporen, hoe de heidenen aan deze beschuldiging kwamen, zooals TERTULLIAAN in zijn' *Apologeticus* ³⁾ doet. Deze toch tracht aan te toonen, dat TACITUS de aanleiding tot deze beschuldiging heeft gegeven. Want volgens TERTULLIAAN verhaalt deze in het vijfde boek van zijne geschiedenis ⁴⁾, dat de joden, na hunne verbanning uit Egypte, in de groote woestijn van Arabië van dorst zouden zijn omgekomen, zoo

1) Zie boven bl. 128.

2) Zie boven bl. 128—29.

3) „*Apologeticus*” c. XVI.

4) TACITUS. „*Histor.*” V. 4.

niet eenige ezels hun eene waterbron hadden aangewezen; en dat de joden nu, uit dankbaar aandenken aan dit feit, den kop van den ezel vereerden. „En nu meen ik,” zegt TERTULLIAAN, „dat men hieraan het vermoeden heeft ontleend, dat ook wij, omdat onze godsdienst aan die der joden verwant is, hetzelfde beeld vereeren” 1). Hij tracht dan vervolgens in het licht te stellen, dat die ezelsvereering een verzinsel van TACITUS is, dien hij deswege voor een’ grooten logenspreker uitmaakt 2). Immers, dezelfde TACITUS had in dezelfde geschiedenis medegedeeld, dat CN. POMPEJUS, na de inneming van Jeruzalem, in den tempel was gegaan, om de mysteriën van de joodsche godsdienst te zien, en dat deze dáár geen enkel beeld had gevonden. Hadden nu de joden dat beeld vereerd, zóó gaat TERTULLIAAN voort, dan zou men dit toch op geene betere plaats hebben kunnen vinden dan in hun heiligdom; en dit wel, omdat men niet behoefde te vreezen, dat het dáár ooit door vreemde oogen zou gezien worden, daar het heiligdom alleen door de joodsche priesters mogt worden betreden, terwijl het zelfs voor het joodsche volk door een voorhangsel onzichtbaar was.

De hier gegevene verklaring in hare waarde latende, mogen wij hier niet verzwijgen, dat er ook nog andere meeningen dienaangaande onder de geleerden worden gevonden. Zóó meenen eenigen, dat de eene of andere geschiedenis uit den bijbel, zooals b. v. die van SIMSON, daartoe aanleiding heeft gegeven; sommigen weér zoeken de oorzaak daarvan in mystieke verklaringen van plaatsen uit het O. V,

1) TERTULLIANUS l. c. „Atque ita inde praesumptum opinor, nos quoque, ut Iudaicae religionis propinquos, eidem simulacro initiari.”

2) b. c. At enim idem CORNELIUS TACITUS, sane ille mendaciorum loquacissimus,” etc.

waarin van ezels melding wordt gemaakt; anderen in kwalijk begrepene hebreeuwsche woorden, wier wortelletter met den naam כמר overeenkomen, weer anderen in de voorspelling aangaande den MESSIAS, die op een ezel zou rijden. ALB. GER. WALCH ¹⁾ werpt de geheele schuld van de bekende bedenking der heidenen op APPION. Deze zou het bewuste verwijt tegen de joden hebben verdicht, omdat bij de Egyp-tenaars de ezels aan den boozen geest TYPHON gewijd waren, en nu daarmee hebben willen aanduiden, dat de God der joden een booze geest was. IO. DAV. MICHAELIS ²⁾ vindt den oorsprong van bovengenoemde bedenking in de *Cherubim*, die ANTIOCHUS en POMPEJUS in den tempel der joden zagen. Want die *Cherubim*, niet alleen boven de Ark des Verbonds aanwezig, maar ook op de wanden van het heiligdom gebeeldhouwd en met goud overtrokken ³⁾, waren gedaanten, die koppen hadden van verschillende dieren; en nu is het zeer wel mogelijk, dat onder deze ook ezelskoppen zich bevonden, daar de ezels bij de joden zeer geacht waren ⁴⁾. Hadden nu ANTIOCHUS en POMPEJUS, bij hunne intrede in den tempel, ezelskoppen gezien, zoo kon men alligt op het denkbeeld komen, dat de joden den kop van den ezel vereerden, en dan die vereering der joden op de christenen overbrengen, wegens de betrekking van het christendom tot het jodendom. Hoewel J. G. LINDNER ⁵⁾ deze meening voor de meest waarschijnlijke houdt, komt zij ons vrij gezocht voor.

1) „Syntagma litterarium: De cultu asinino priscis quondam Judaeis temere afficto.”

2) „Commentatio de Cherubis” (te vinden in „Commentar. Societ. Reg. scientiar. Gottingens”, Tom. I. p. 175 sq.)

3) 1 Kon. VI. 29. 32. 34.; Exod. XXVI: 1; Ezech. XLI. 13—19.

4) Rigt. V. en X. 4. XII 14.

5) „De *ὀνομασεία* Christianis objecta” (te vinden in LINDNER's tweede uitgave van den *Octavius* bl. 314—316.)

FLÜGGE ¹⁾ heeft nog een ander gevoelen. Hij vermoedt, dat de Gnostieken, en met name de Ophieten, de aanleidende oorzaak der bekende beschuldiging zijn. Op hun diagram, eene hieroglyphische schilderij van hunne leeraars, stond een engel, die met een ezelskop was afgebeeld. Bragt men nu dikwijls datgene, wat aan enkele partijen eigen was, op de christenen in het algemeen over, zoo kon zeer goed in die afbeelding de bron gelegen zijn, waaruit die bedenking was voortgevloeid. TZSCHIRNER ²⁾ vindt dit vermoeden met dat van MICHAËLIS het waarschijnlijkste.

J. G. MÜLLER ³⁾ beweert, dat door den geestrijken POSIDONIUS de ezelsvereering aan de joden is toegeschreven, en dat het geheele verhaal dienaangaande berust op eene verwisseling van de joden met de Hykso's en in het algemeen met de inwoners van Vóór-Azië.

Wat hiervan zijn moge, dit is althans zeker, dat het verhaal van de ezelsvereering der joden algemeen onder de heidenen was verbreid. ⁴⁾ Bestond nu die meening aangaande de joden eenmaal bij de heidenen, dan lag het immers voor de hand, dat deze ook aangaande de christenen hetzelfde gevoelen gingen koesteren. Niet onmogelijk

1) „Gesch. der theol. Wiss.” Th. I. S. 78 f.

2) a. a. O. S. 210—212.

3) „Thiere in religiöser Hinsicht, Unreinheit von Thieren, Thiersymbolik, Thierdienst” (in HERZOG's Real-Encyclopädie. Rd. XVI. S. 48.)

4) JOSEPHUS „contra Apionem” II. 7. 10.; PLUTARCHUS „Symposion” IV. 5.; DIODORUS 34. 1.; TACITUS „Histor.” V. 4.; SUIDAS sub voce 'Ιουδαί. GRAPIUS „de calumnia on- et chorolatrinae Iudaeis et Christianis olim adspersa” Lips. 1696; THEOD. HASAEUS „Diatribae de onolatria olim Iudaeis et Christianis impacta,” cui accessit *Bapt. Ottii* de eodem argumento ad auctorem epistola Lips 1716; *Alb. Ger. Walch* Syntagma litterarium: De cultu asinino priscae quondam Iudaeis temere afflito”; JABLONSKI „Panthaeum Aegypt.” L. V. c. 12 et 13; Theol. Studien u. Kritiken” 1843. IV. 909 f; EWALD „Israel” II. 241 enz.

is het ook, dat, gelijk HERZOG ¹⁾ opmerkt, de joden zelven de beschuldiging, hun gedaan, op de christenen hebben overgebracht. Zóó verhaalt TERTULLIANUS ²⁾, dat een voormalige jood in Carthago, die den christenen vijandig was, eene schilderij had vervaardigd met het opschrift *deus christianorum ὁνομαίτης*. Op deze schilderij had die voormalige jood den God der christenen afgebeeld met ezelsooren, met een' hoef aan den eenen voet, met een boek in de hand en in eene toga gekleed. Verder noemt TERTULLIANUS ³⁾ de joden het „seminarium” van al de lasteringen tegen de christenen; terwijl ook de grieksche apologeten, zooals JUSTINUS MARTYR ⁴⁾ en ORIGENES ⁵⁾ verklaren, dat de joden vele valsche geruchten betreffende de christenen hebben uitgestrooid. Zóó komen de lasteringen, die door CELSUS bij monde van een jood tegen onzen Heer JEZUS CHRISTUS worden ingebracht, ook nog in latere joodsche smaadschriften voor, inzonderheid in het geschrift *liber Toldot Jeschu* (in WAGENSEL'S „Tela ignea Satanae”). En dit is volgens GIESELER ⁶⁾ een bewijs, dat CELSUS die lasteringen soms niet verduikt, maar van joden gehoord heeft.

MINUCIUS vergenoegt zich evenzeer met de beschuldiging, dat de christenen de genitalia van hun' voorganger vereeren, op de heidenen zelven terug te werpen, op zoodanige wijze, dat hij de eischen der kieschheid wel eenigzins uit het oog verliest ⁷⁾.

1) „Asinarii” in HERZOG's Real-Encyclopädie Bd. I. S. 557.

2) „Apologeticus” c. XVI. en „ad Nationes” I. 14.

3) „ad Nationes” I. 14.

4) „Dialog. c. Triph.” p. 235. ed. Col.

5) „contr. Celsum” L. VI. p. 293.

6) „Bijzondere Dogmengeschiedenis,” uit het Hoogduitsch door Dr. s. a. J. DE RUEVER GRONEMAN. Eerste periode bl. 2.

7) Zie boven bl. 129—130.

Uit den *Octavius* moet men opmaken, dat deze beschuldiging niet zóó als de voorgaande verbreid was, daar MINUCIUS zelf dit aanduidt, wanneer hij CAECILIUS laat zeggen: „Sommigen beweren” enz. Het schijnt, dat deze bedenking der heidenen alleen ten tijde van MINUCIUS en te Rome door sommigen werd geopperd, omdat zij alleen bij hem gevonden wordt, terwijl al de andere apologeten, zoowel grieksche als latijnsche, daarvan zwijgen.

Volgens LINDNER ¹⁾, TZSCHIRNER ²⁾, LÜBKERT ³⁾, ALLERKER ⁴⁾ e. a., hebben de heidenen deze beschuldiging aan de boetedoening der christenen ontleend. De uit de kerkelijke gemeenschap uitgesloten christen moest zich in het voorhof des tempels op de knieën voor den presbijter nederwerpen ⁵⁾, om weder in de kerkelijke gemeenschap te worden opgenomen. Zag nu de een of andere met haat bezield heiden een christen in deze ootmoedige houding voor den presbijter neêrgekniel, dan kon hij in zijne onreine gedachten hetzij spottend, hetzij ernstig uit deze handeling eerstgenoemde bedenking scheppen, om die dan vervolgens weêr verder te verbreiden.

Ook op de bestrijding van het tweeledig verwijt der heidenen, dat een mensch, die met de zwaarste straf voor zijn misdrijf gestraft is, en dat het schandelijke kruishout voorwerpen zijn van de vereering der christenen, hebben wij eene aanmerking. Keuren wij de bestrijding van het tweede gedeelte der bedenking goed, die van het eerste keuren wij af. Wij

1) „M. Min. Fel. Oct.” Ed. II. p. 50. N°. 5.

2) a. a. O. S. 214.

3) a. a. O. S. 88. Anmerk. 4.

4) a. a. O. S. 61. Anmerk. 4.

5) Vandaar de uitdrukkingen bij christelijke schrijvers: „advolvi presbyteris” en „volutando caligas fratrum detergere” cf. LINDNER. l. c. p. 50 in Nota 5.

vinden deze veel te vaag en te weinig afdoende 1). Daarom kunnen wij ons ook geenszins met de verklaring van VAN SENDEN 2) vereenigen, dat door MINUCIUS de ergernis, die de heidenen aan den dood van JEZUS namen, goed uit den weg is geruimd. Wij meenen juist, dat hij hierin in het geheel niet is geslaagd; want hij voert hier niets aan, dat in staat zou kunnen zijn, om die ergernis weg te nemen. Dit echter staat in het allernaauwste verband met het gemis van het christelijk element, hetwelk wij boven als het hoofdgebrek in den *Octavius* hebben aangewezen.

Beter, gelijk dit ook een lichtere taak was te achten, is MINUCIUS geslaagd in de afwering van het verwijt van kindermoord, als door de christenen zou gepleegd zijn bij het opnemen van nieuwe leden 3).

Dit wordt door hem reeds afgewezen met een beroep op het menschelijk gevoel; en met het hoogste regt wordt dan deze beschuldiging aan het zedelooze en ontaarde heidendom voorgeworpen. Het heidendom wordt hier in zijne hartader getroffen, wanneer hij beweert: „dat komt van de levenswijze van uwe goden tot u over,” en wanneer hij dan vervolgens de waarheid dezer bewering door voorbeelden uit de godenleer der heidenen aanwijst. Verder draagt de bewijsovoering tegen deze beschuldiging weder geheel en al de kleur van zijn' tijd. Want hij gaat hier van zekere morele grondstellingen uit, (zooals het niet willen gebruiken van het eetbare bloed der dieren bij de spijzen), die niet alleen zijne

1) Zie boven bl. 130—132.

2) t. a. p. Dl. II. St. I. bl. 364. „Treffend is de wederlegging van de aantijgingen, die men het Christendom maakte, en de ergernis, die men aan den dood van deszelfs stichter nam, is goed uit den weg geruimd.”

3) Zie boven bl. 132—133.

eigene waren, maar die toen ten tijde onder de christenen algemeen heerschten ¹⁾).

Over het ontstaan van deze aantijging der heidenen bestaan verschillende gevoelens.

Volgens LINDNER ²⁾ hebben de heidenen deze bedenking aan het avondmaal der christenen ontleend. Onvoorzigtige uitdrukkingen der christenen, als „verum corpus sacrificatum sub pane manducandum exhiberi” en „etiam pro martyribus magnus honos, nominari Domino praesento, dum mors illa perficitur, et horrendum sacrificium et ineffabilia sacramenta,” zouden den heidenen de aanleiding tot deze beschuldiging hebben gegeven.

TZSCHIRNER ³⁾ beweert, dat men het ontstaan van dit verwijt gemakkelijk zal kunnen verklaren, zoo men aanneemt, dat nadeelige geruchten aangaande de christenen door de joden zijn uitgestrooid, die dan door de heidenen begeerig werden aangenomen en nog meer vergroot; en dat deze geruchten niet terstond konden weerlegd worden, omdat de eerste christenen zich in de duisternis moesten terugtrekken. Misschien hebben, volgens TZSCHIRNER, ook onvoorzigtige uitdrukkingen aangaande het ligchaam van CHRISTUS, dat men bij het avondmaal genoot, het ontstaan van de meening veroorzaakt, dat de christenen menschen-vleesch aten.

1) „STÄUDLIN. Geschichte der Sittenlehre Jesu.” Bd. II. S. 374—375, „Indem OCTAVIUS die Sitten der Christen vertheidigt, setzt er dabei gewisse moralische Grundsätze voraus, welche nicht nur seine eigene, sondern unter den Christen damals herrschend waren. Er erklärt es also für verboten, Blut zu essen, sich mehr als einmal zu verheirathen, Ehrenstellen unter den Heiden anzunehmen.”

2) l. c. p. 51 in Not.

3) a. a. O. S. 217.

LÜBKERT ¹⁾ verklaart, dat de genoemde aantijging in het begin inzonderheid uit den haat van de joden is ontsproten; maar dat ook eenige zoogenaamde christelijke sectenstichters, als SIMON MAGUS, CARPOCRATES en anderen, door hun' onzedelijken wandel zulke geruchten schijnen veroorzaakt te hebben. Van hen droeg men nu deze geruchten op de christenen in het algemeen over. Konden de heidenen zeer wel plaatsen als Joh. VI: 53 en andere verkeerd opvatten, inzonderheid wanneer de kerkleeraars zich wat onvoorzigtig uitdrukten, toch kunnen, volgens LÜBKERT, uitdrukkingen, zooals door LINDNER worden aangevoerd, moeilijk tot zóó vroegen tijd teruggebracht worden.

Naar het gevoelen van BAUR ²⁾ hebben onbetwistbaar de in het begin geheime en nachtelijke bijeenkomsten en de liefdemalen der christenen de beschuldiging in het leven geroepen, dat door de christenen *epulae Thyestae* en *Oedipodei concubitus* werden gehouden. Het scheen den heidenen toe, dat het avondmaal, waarvan de christenen plachten te spreken als van een genieten van het ligchaam en bloed van CHRISTUS, een Thyestäische maaltijd was, waarbij men menschen vleesch gebruikte. De heidenen dachten nu bij de geheime zamenkomsten der eerste christenen aan zulke vereenigingen, waarvan de leden door het genot van menschenbloed een onverbrekkelijk verbond met elkander sloten tot het doen van slechtheden, eene gewoonte, die bij de ouden dikwijls wordt vermeld. BAUR acht het niet waarschijnlijk dat de genoemde beschuldigingen van de joden zijn uitgegaan, dewijl de uitdrukkingen die op Grieksche mythen betrekking hebben, op een' heidenschen oorsprong terugwijzen.

Hoewel het genoegzaam bekend is, welk een doodelijke

1) a. a. O. S. 88. 7.

2) a. a. O. Bd. I. Abth. I. S. 317—318.

haat de joden tegen de christenen bezielde, en dat deze vooral de gretige verspreiders van lasterlijke geruchten ten hunnen aanzien geweest zijn; zoo vinden wij hier toch geene bepaalde aanleiding om aan de joden en evenmin om aan de slechte gewoonten der kettersche sekten te denken. De terugwijzing op de maaltijden van THIJESTES, en op de bloedschande van OEDIPUS schijnt veel meer op een' heidenschen oorsprong heen te duiden; en de geheele aantijging vindt wel hare genoegzame verklaring in de veronderstelling, dat de christenen reeds zeer vroegtijdig in hoog mystieke uitdrukkingen over het genot van brood en wijn, als van een genieten van het vleesch en bloed van CHRISTUS, gesproken hebben.

De namen broeder en zuster ¹⁾, waarmede de christenen gewoon waren elkander aan te spreken, hebben wellicht de heidenen op het denkbeeld gebragt, dat de christenen de schandelijkste ontucht bij hunne gastmalen pleegden. Immers, ook deze aantijging tegen de christenen wordt door MINUCIUS in al hare afschuwelijkheid vermeld ²⁾ en, wij mogen er bijvoegen, goed bestreden. Verklaart hij verder, dat de christenen het zelfs voor ongeoorloofd houden om meer dan eenmaal in het huwelijk te treden, dan gebruikt hij weêr argumenten, die denkbeelden bevatten van de christenen uit zijn' tijd ³⁾. Overigens wordt door hem het kuische leven der christenen in schoone trekken geschetst.

Maar het beste van dit gedeelte achten wij de weêrlegging van de bedenking, dat de christenen verborgen houden hetgeen zij vereeren ⁴⁾. Hetgeen MINUCIUS, bij monde van

1) BAUR, a. a. O. Bd. I. Abth. I. S. 319. Anmerk. I. en TZSCHIRNER, a. a. O. S. 217.

2) Zie boven bl. 134—135.

3) STRÄUDLIN, a. a. O. Bd. II, S. 374—375.

4) Zie boven bl. 135—136.

OCTAVIUS, hiertegen inbrengt schittert door ware welsprekendheid; en wij rangschikken dit onder de schoonste plaatsen van den *Octavius* ¹⁾.

Hij is in zijn volle regt met de bewering, dat het geloof der heidenen aan al die gruweldaden, waarvan zij de christenen beschuldigen, niet op een ernstig en degelijk onderzoek is gegrond ²⁾. Zijne mededeeling, hoe hij zelf vroeger als heiden ten opzichte van de christenen had gedacht en gehandeld, was belangwekkend en geschikt om de heidenen tot nadenken te brengen. Maar in zooverre als MINUCIUS ook hier weêr de daemonen er bijhaalt en deze eene groote rol laat vervullen, draagt ook dit gedeelte van zijn betoog de kleur van zijn' tijd.

De beleedigende voorstelling der heidenen van den God der christenen ³⁾ wordt goed weêrlegd. MINUCIUS stelt de onwaarheid in het licht van de bewering der heidenen, dat de christenen den God der joden vereeren, die kracht noch magt heeft en met de joden is gevangen genomen. Ook de aanvallen op de onzichtbaarheid, alwetendheid en alomte-

1) Oct. c. XXXII. 1—3. „Putatis autem nos occultare, quod colimus, si delubra et aras non habemus? Quod enim simulacrum Deo fingam, quum, si recte existimes, sit Dei homo ipse simulacrum? Templum quod ei exstruam, quum totus hic mundus, ejus opere fabricatus, eum capere non possit? et quum homo latius maneam, intra unam aediculam vim tantae majestatis includam? Nonne melius in nostra dedicandus est mente, in nostro imo consecrandus est pectore? Hostias et victimas Domino offeram, quas in usum mei protulit, ut rejiciam ei suum munus? Ingratum est; quum sit litabilis hostia bonus animus et pura mens et sincera conscientia. Igitur, qui innocentiam colit, Domino supplicat, qui justitiam, Deo libat, qui fraudibus abstinet, propitiat Deum; qui hominem periculo surripit, optimam victimam caedit. Haec nostra sacrificia, haec Dei sacra sunt; sic apud nos religiosior est ille, qui justior.”

2) Zie boven bl. 136—138.

3) Zie boven bl. 138—141.

genwoordigheid Gods worden door hem afgeslagen; terwijl hij deze eigenschappen Gods door analogiën tracht op te helderen en voor het geloof te rĳtvaardigen.

Niet kwaad is hetgeen door MINUCIUS wordt aangevoerd, om de verwachtingen der christenen ¹⁾ tegenover de aantijgingen der heidenen te handhaven. Het denkbeeld van een' algemeenen werelbrand heeft hij ook door zijn beroep op de heidensche wijsgeeren aannemelijker weten te maken. Minder gelukkig is hij in het opgeven der oorzaken, waarom die wijsgeeren evenzeer als de christenen over een' wereldbrand spreken. Hier gaat hij van de zeer gewaagde en onbewezene onderstelling uit van den invloed, dien de Hebreuwsche prophetie op de scholen van Griekenland zal hebben uitgeoefend ²⁾.

De beantwoording der bedenkingen tegen de opstanding des vleesch es is geenszins voldoende. Daargelaten zijne poging om aan te toonen, dat de gansche natuur eene afschaduwing van de wederopstanding geeft, en zijne ontkenning, dat de christenen voor het verbranden der lijken vreezen, is zijn betoog over de opstanding des vleesch es zeer vreemd en duister ³⁾.

1) Zie boven bl 142—149.

2) DE PRESSENSÉ. t. a. p. Dl. II. St. II. bl. 302.

3) ELLIES DU PIN („Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques.” Tom. I. p. 119—120.) heeft dan ook bij dit betoog van MINUCIUS aangetekend: „Il ne paroît pas même estre fort instruit des Mystères, et il semble qu'il ait crû que l'âme mourroit avec le corps. Il dit qu'il n'y a rien après la mort, comme il n'y a rien avant la production, et qu'ayant esté fait de rien, il sera aussi réparé de rien.”

Ook HEUMANN (LINDNER. l. c. p. 213 in Not.) heeft tegen deze plaats bet zwaren gehad; want hij werpt de woorden van MINUCIUS „nihil esse positum, et ante ortum nihil fuisse” uit den tekst weg.

LINDNER (l. c. p. 213—214 in Not.) echter trekt tegen beide geleerden te

Hoe hij eigenlijk over de onsterfelijkheid der ziel gedacht

velde. Zeer te regt voert hij tegen HEUMANN aan, dat er hoop bestaat, om eens de kerkvaders van elke dwaling vrij te maken, indien de weg, dien HEUMANN daarbij betreedt, de ware is. Maar daarom mag nog niet aan LINDNER toegegeven worden hetgeen hij tegenover ELLIES DUPIN beweert, dat het duidelijk is, dat MINUCIUS op de bekende plaats over het ligchaam alleen spreekt; want al achten wij het waarschijnlijk, dat onze apologeet in het bewuste betoog alleen het ligchaam heeft bedoeld, toch moeten wij verklaren, dat zijne bedoeling hier duister is. Hij toch begint zijn betoog met de woorden: „Ceterum quis tam stultus aut brutus est, ut audeat repugnare, hominem a Deo et primum potuisse fingi, ita posse denno reformari? nihil esse post obitum et ante ortum nihil fuisse? sicuti de nihilo nasci licuit, ita de nihilo licere reparari?” (Oct. XXXIV. 8). Duidelijk spreekt MINUCIUS hier van den *mensch*, die eerst door God gevormd is en daarom ook op nieuw door God kan hervormd worden. Daar nu de mensch niet alleen een ligchaam, maar ook eene ziel bezit, zoo heeft LINDNER tot zijn bewering geen regt. Een bewijs voor zijne bewering geeft LINDNER niet; althans wij meenen, dat de twee vragen, die LINDNER doet („De nihilo natum esse, quid est aliud, quam *ante ortum nihil fuisse*? Et, de nihilo post mortem reparari, quid est, quam *nihil esse post mortem*?”) en die zonder twijfel wel door iedereen bevestigend zullen beantwoord worden, niets hoegenaamd ten voordeele van zijne bewering bewijzen. Evenmin bezit zijne opmerking eenige bewijskracht, dat TERTULLIAAN in dit opzigt op dezelfde wijze spreekt als MINUCIUS, want in den *Apologeticus* is het onbetwistbaar duidelijk, dat TERTULLIAAN alleen over het ligchaam spreekt. Immers deze kerkvader laat onmiddellijk aan de plaats, die door LINDNER is aangehaald, het betoog voorafgaan, dat de lichamen moeten opstaan, omdat de zielen alleen, zonder het vleesch, de verdiende straf niet zouden kunnen ondergaan, daar zij die straf niet zonder het vleesch hebben verdiend; want al hare daden hebben zij in het vleesch verrigt. Vervolgens tracht dan TERTULLIAAN aan te wijzen, dat het denkbeeld van de opstanding des vleesch niet onredelijk is, door de beantwoording van de vraag: hoe het mogelijk is, dat het ligchaam, hetgeen reeds ontbonden is, weder zal opstaan? Daartoe raadt hij dan den mensch, om eens zich zelven te beschouwen. Dat nu het verdere betoog van TERTULLIAAN, waarop LINDNER zich heeft beroepen, alleen op het ligchaam en niet op de ziel van den mensch betrekking heeft, zal na deze toelichting wel voor iedereen duidelijk zijn.

De redenen nu, waarom wij het waarschijnlijk achten, dat MINUCIUS op de bewuste plaats alleen het ligchaam heeft bedoeld, zijn deze: *Vooreerst*, omdat onze apologeet in het slot van het betoog, waarin die plaats voorkomt,

heeft, blijkt niet uit zijn' dialoog. De oudste kerkvaders huldigden dienaangaande verschillende meeningen. Zóó namen van de grieksche kerkvaders JUSTINUS MARTYR, TATIANUS en THEOPHILUS eene facultatieve onsterfelijkheid aan. Volgens hen ¹⁾ bezat de ziel van nature noch de eigenschap der sterfelijkheid noch die der onsterfelijkheid; maar de ziel moest eerst later, door hare vereeniging met den geest en door het regte gebruik der vrijheid, de onsterfelijkheid als eene belooning van God deelachtig worden. Verkreeg de ziel zóó de onsterfelijkheid niet, dan moest zij te gelijk met het ligchaam omkomen ²⁾. ORIGENES hield de onsterfelijkheid voor eene eigenschap der ziel, die zij van nature bezat. Zóó dacht van de latijnsche kerkvaders ook TERTULLIAAN, terwijl ARNOBIUS en LACTANTIUS beweerden, dat de ziel van nature sterfelijk was, maar dat zij onsterfelijk kon worden ³⁾; want ARNOBIUS verklaart, dat God Zijn' Zoon JEZUS CHRISTUS had gezonden om aan de ziel de onsterfelijkheid mede te deelen ⁴⁾, en LACTANTIUS verzekert, dat de onsterfelijkheid als

duidelijk alleen van het ligchaam spreekt; en *ten anderen*, omdat hij vervolgens ook dáár, waar hij op eene afschaduwing van de wederopstanding in de natuur wijst, weér duidelijk alleen het ligchaam noemt, dat weder moet opstaan (zie boven bl. 145—146).

1) HAGENBACH. t. a. p. bl. 136—138.

2) Omtrent dit omkomen der ziel schrijft BAUR (a. a. O. Bd. I. Abth. I. S. 575—576): „Unter dem Tod verstanden diese Kirchenlehrer keineswegs eine absolute Vernichtung, sondern nur den Verlust des Bewusstseins, dessen die Seele eben durch ihre Einheit mit dem Geist theilhaftig ist. Die Seele hört nicht völlig auf zu sein, sie wird nur aus der Verbindung losgerissen, in welcher sie bisher als integrierender Theil eines Ichs, einer Persönlichkeit existirt hatte, und sinkt in den bewussten unpersönlichen Zustand, zu dem bloss animalischen Leben, welches ihr getrennt vom Geiste zukommt, herab, wie auch der Körper im Tode nicht eigentlich vernichtet, sondern nur in seine Elemente aufgelöst, und dem allgemeinen kosmischen Leben zurück gegeben wird.”

3) BAUR. a. a. O. Bd. I. Abth. I. S. 576—577.

4) DE PRESSENSÉ. t. a. p. Dl. II. St. II. bl. 401.

eene belooning van de deugd aan de ziel wordt geschonken ¹⁾. Meer eenstemmigheid heerschte er onder de oudste kerkvaders met betrekking tot de opstanding des ligchaams of liever des vleesches. Want, alleen met uitzondering van de Alexandrijnsche theologen, leerden al de overige regtzinnige kerkleeraars eene opstanding van hetzelfde ligchaam waarin men hier op aarde had geleefd. De Alexandrijnsche theologen en vooral ORIGENES trachtten echter dit leerstuk overeenkomstig de paulinische voorstelling van alle valsche bijvoegselen te zuiveren, maar trachtten het ook tegelijk te vergeestelijken en te idealiseren ²⁾. Voorts werden over geen leerstuk door de oudste kerkvaders zoovele werken geschreven als over het leerstuk van de opstanding des vleesches. JUSTINUS MARTYR, ATHENAGORAS, TERTULLIAAN, CLEMENS ALEXANDRINUS en ORIGENES hebben allen afzonderlijke geschriften over dit leerstuk geleverd, waarvan echter alleen nog de werken van ATHENAGORAS en TERTULLIAAN voor ons zijn behouden gebleven ³⁾.

Veel moeite wordt door MINUCIUS besteed, om de tegenwerping der heidenen te bestrijden, dat de christenen aan zich zelven, als regtvaardigen, een eeuwig gelukkig leven belooven, en aan de anderen, als onregtvaardigen, eeuwige straf. Op grof zinnelijke wijze worden die eeuwige straffen

1) Inst. Div. L. VII. c. 5. „Idcirco hanc praesentem dedit vitam, ut illam veram et perpetuam aut vitii amittamus aut virtute mereamur. Nihil interesset inter justum et injustum, siquidem omnis homo natus immortalis fieret. Ergo immortalitas non sequela naturae, sed merces praemiumque virtutis est.” Bij deze plaats is door RÖSSLER („Bibliothek der Kirchenväter,” Th. III. S. 413 Anm. 109), aangeteekend: „Es hat nicht die Meinung, als wenn der Verf. nur die Seelen der Gerechten für unsterblich hielt. Unsterblichkeit ist bei ihm das ewige, selige Leben. Der Gegensatz ist nicht ein Nichtsein, sondern ewige strafen, ewiger Tod.”

2) HAGENBACH. t. a. p. bl. 191—195.

3) BAUR. a. a. O. Bd. I. Abth. I. S. 708.

door hem opgevat en geschilderd, terwijl hij ook aan eene zeer strenge toepassing daarvan schijnt geloofd te hebben. Want volgens hem kan alleen de oningewijde betwijfelen, dat zij, die God niet kennen, als goddeloozen en onregtvaardigen worden gepijnigd. Tevens verklaart hij, dat God niet te kennen eene even groote misdaad is als God te beleedigen ¹⁾. STÄUDLIN verzekert, dat hij dit leerstuk in deze gestrengheid noch bij een' van de grieksche noch bij een' van de latijnsche kerkvaders vóór CONSTANTIJN heeft aange troffen, en vindt het vreemd het zóó bij MINUCIUS te ontmoeten, die anders een zoo humaan en verlicht schrijver is ²⁾.

Ook TERTULLIAAN ³⁾ en CYPRIAAN ⁴⁾ hielden aan de eeuwigheid der hellestraffen vast, terwijl ARNOBIUS ⁵⁾ geloofde,

1) Zie boven bl. 147—148.

2) STÄUDLIN. „Geschichte der Sittenlehre Jesu.” Bd II. S. 375. „Auf fallend ist es bei einem sonst so humanen und aufgeklärten Schriftsteller zu sehen, wie er die Ewigkeit der Höllestrafen schildert, alle diejenigen, welche den wahren Gott nicht kennen, zu denselben verdammt und ausdrücklich diese Unwissenheit für ein eben so grosses Verbrechen ausgiebt, als eine Beleidigung gegen Gott — ein Dogma welches wir bisher in dieser Furchtbarkeit noch bei keinem griechischen oder lateinischen Kirchenvater angetroffen haben, und von welchem MINUCIUS sogar noch obendrein sagt, es sei Unheiligkeit, nur daran zu zweifeln, dass diese Bestrafung gerecht sei.”

3) „Apologeticus” c. XLVIII „Cum ergo finis et limes medius, qui interhiat, adfuerit, ut etiam mundi ipsius species transferatur aequae temporalis, quae illi dispositioni aeternitatis aulae vice oppansa est, tunc restituitur omne humanum genus, ad expungendum quod in isto aevo boni seu mali meruit et exinde pendendum in immensam aeternitatis perpetuitatem.” etc.

4) „Ad Demetrianum” p. 195. „Cremabit addictos ardens semper gehenna, et vivacibus flammis vorax poena, nec erit, unde habere tormenta vel requiem possint aliquando vel finem.”

5) „Adversus Gentes” L. II. c. 36 et c. 61. „Res vestra in ancipiti sita est, salus dico animarum vestrarum, et nisi vos adplicatis dei principis notioni, a corporalibus vinculis exsolutos expectat mors saeva, non repentinam adferens extinctionem, sed per tractum temporis cruciabilis poenae acerbitate consumens.”

dat er eenmaal, door de vernietiging van het individu, een einde aan zou komen.

Beweert nog MINUCIUS, waar hij over de eeuwige straffen spreekt, die ook door geleerde heidenen zijn geschilderd, dat dit alles volgens de voorspellingen der propheten bekend is, dan bezigt hij hier een argument, dat in zijn' tijd dikwijls werd aangevoerd. Immers het bewijs uit de voorspellingen stond over het algemeen bij de apologeten zeer hoog in aanzien ¹⁾, gelijk zij zelve verklaarden ²⁾. Zij gebruikten het zeer dikwijls, zoowel tegenover heidenen als joden ³⁾, en gingen bij de behandeling daarvan vrij methodisch te werk ⁴⁾. Want in de voorspellingen hadden de apologeten iets om tegenover de orakels der heidenen te stellen; en verder konden zij daardoor den oorsprong van hunne godsdienst in het grijs verleden terugbrengen, en deze zóó tegen de bedenking, dat zij eene geheel nieuwe was, verdedigen ⁵⁾.

Verder wordt hier door MINUCIUS de ter loops gedane beschuldiging, dat de christenen onregtvaardigen zijn, goed weêrlegd en de regtvaardigheid Gods, bij het straffen der

1) BAUR (a. a. O. Bd. I. Abth. I. S. 316) zegt aangaande het bewijs uit de voorspellingen: „Überhaupt gibt es nicht leicht einen der ältesten Apologeten, der nicht das grosse Gewicht dieses nach der allgemeinen Ansicht evidentesten Beweises anerkannt, und sich desselben bedient hätte, manche, wie z. B. JUSTIN, Dial. mit dem Juden TRYPHON c. 7, versichern auch ausdrücklich, dass sie selbst auf diesem Wege hauptsächlich die Ueberzeugung von der Wahrheit und Göttlichkeit des Christenthums erlangt haben.”

2) TZSCHIRNER. a. a. O. S. 130—134.

3) TZSCHIRNER. a. a. O. S. 134—137.

4) TERTULLIAAN („Apologeticus” c. XX) zegt van dit bewijs: „idoneum, opinor, testimonium divinitatis veritas divinationis”, en JUSTINUS (Apologia I. c. 37) laat zich dienaangaande aldus uit: „ἡπερ μέγιστη καὶ ἀληθεύουσα ἀπόδειξις καὶ ἡμῶν, ὡς νομίζομεν, φανίσεται.” Verg. ook THEOPHILUS. „Ad Autolycum” L. II. p. 88 ed. Col.; ORIGENES „Contra CELSUM” L. I. p. 33.

5) TZSCHIRNER. a. a. O. S. 137—139.

mensen, van zijn standpunt met kracht gehandhaafd. De vrije zelfbepaling van den mensch wordt hierbij op den voorgrond geplaatst, eene meening, die zoowel door de grieksche als door de latijnsche kerkvaders van de eerste periode der dogmengeschiedenis (70—254) algemeen werd voorgestaan ¹⁾).

Bij de beantwoording van de aantijgingen tegen het verkeer der christenen in de maatschappij ²⁾, spreekt MINUCIUS op welsprekende wijze over de geringheid en nietigheid van alle aardsche goederen; over het groote nut van de wederwaardigheden des levens; over het roemrijke van het lijden der christelijke martelaars en over hunnen heldenmoed daarin betoond; over het onbeteekenende van alle aardsche heerschappij en magt, van alle grootheid, aanzien en eer in de wereld; en over het schadelijke van vele aardsche genoegens en genietingen.

Een gelijken lof mogen wij niet toekennen aan de geheele rede tegen de raadgeving van CAECILIUS gerigt, dat de christenen maar afstand moeten doen van het onderzoek naar de waarheid en zich gedragen naar het voorbeeld der oude wijsgeeren ³⁾.

Hier verloochent MINUCIUS op treurige wijze, gelijk DE PRESSENSÉ ⁴⁾ terecht verklaart, den geest van edele verdraagzaamheid, door SOCRATES den „Attischen hansworst” te noemen. Welligt tot verontschuldiging van onzen apologeet

1) HAGENBACH. t. a. p. bl. 133—136; BAUR. a. a. O. Bd. I. Abth. I. S. 573—574; CARL BECK. „Christliche Dogmengeschichte,” 2e Auflage, S. 320—321.

2) Zie boven bl. 149—156.

3) Zie boven bl. 156—158.

4) t. a. p. Dl. II. St. II. bl. 302.

voegt DE PRESSENSÉ er bij, dat MINUCIUS „zonder twijfel door het vuur der redeneering medegesleept” op genoemde wijze zich tegenover SOCRATES heeft uitgelaten. Zulk eene verontschuldiging evenwel kan kwalijk gelden, omdat MINUCIUS hier niet ex improviso tegen CAECILIUS spreekt, maar een werk schrijft tegen de aanvallen der heidenen.

Doch SOCRATES is de eenige niet, tegenover wien onze schrijver zich onverdraagzaam betoont. Ook de wijsgeeren in het algemeen worden hier door hem gebrandmerkt als „verleiders, echtbrekers, tyrannen, en als zeer welsprekend tegen de ondeugden, waaraan zij zelve zich schuldig maken” 1). Niet alleen de onverdraagzaamheid is hier in hem te laken, maar ook zijne groote inconsequentie. Hoe toch is met dezen uitval tegen de wijsgeeren de vroeger gebezigde uitspraak aangaande hen 2) te rijmen? En hoe zoude het telkens terugkeerend beroep op de wijsgeeren te regtvaardigen zijn, indien deze waarlijk voor zóó slecht moesten gehouden worden, als MINUCIUS hen hier afschildert?

Het slot zijner rede is inderdaad schoon te noemen.

Hiermede zijn wij tot het einde van onze taak genaderd. Wij hebben thans MINUCIUS als apologeet beschouwd en zijn tot het resultaat gekomen, dat zijne apologie vele deugden, maar, gelijk elk werk van menschen, ook hare gebreken heeft. Toch schromen wij niet, er voor uit te komen, dat de apologie in haar geheel een' zeer aangenamen indruk op

1) Oct. c. XXXVIII. 7b. „philosophorum supercilia contemnimus, quos corruptores et adulteros novimus et tyrannos et semper adversus sua vitia facundos.”

2) Oct. c. XX. 1. „Exposui opiniones omnium ferme philosophorum, quibus illustrior gloria est, Deum unum multis licet designasse nominibus, ut quivis arbitretur, aut nunc Christianos philosophos esse, aut philosophos fuisse jam tunc Christianos.”

ons gemaakt heeft. Het geheele werk heeft ons den indruk gegeven, dat het vooraf flink doordacht, met uitgebreide kennis van zaken bearbeid en met lust, ijver en naauwgezetheid voltooid is. Daarom kunnen wij ons geenszins vereenigen met L. ELLIES DU PIN ¹⁾, wanneer deze verklaart, dat de apologie van MINUCIUS eerder het product is van iemand, die zich van zijne bezigheden ontspant, dan een werk, dat met naauwgezetheid is zamengesteld. Neen! naar onze meening is de OCTAVIUS, als de eerste apologie van de latijnsche kerk, een zeer degelijk geschrift, dat zonder twijfel onder de beste geschriften der oude christelijke wereld verdient gerangschikt te worden. Immers, de apologie van MINUCIUS heeft, gelijk DE PRESSENSÉ ²⁾ zoo te regt zegt, al de eigenschappen van een schoon pleidooi; zij is welsprekend, kernachtig, rijk aan bijzonderheden en geschikt om op het gemoed der Romeinen een' levendigen indruk te weeg te brengen; zij vloeit over van treffende grepen, die aan de gedachte groote verhevenheid bijzetten. En al blijven wij het dan ook aan den eenen kant betreuren, dat er in den *Octavius* veel eigenaardig christelijks gemist wordt, toch willen wij aan den anderen kant gaarne verklaren, dat er uit den *Octavius* een regt christelijke geest spreekt ³⁾.

Verder meenen wij, dat het gemis van veel eigenaardig

1) „Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques Tom. I. p. 119. ELLIES DU PIN zegt hier aangaande den *Octavius*: „Mais c'est plutôt la production d'un esprit, qui se délasse de ses occupations, qu'un ouvrage composé avec assiduité.”

2) t. a. p. D. II. St. II. bl. 308.

3) De Hoogleeraar VAN OOSTERZEE schrijft ter plaatse, waar hij over de apologeten spreekt („Geschiedenis der Christelijke Kerk in Tafereelen” Dl. I. bl. 183): „En hooger stijgt onze bewondering, waar wij onder deze moedige kampvechters den redenaar en pleitbezorger MINUTIUS FELIX zien optreden, met den Geest van CHRISTUS in het hart, en de welsprekendheid van CICERO op de lippen.”

christelijks in vele opzigten uit het plan kan verklaard worden, dat MINUCIUS bij het opstellen van zijne apologie heeft gevolgd en waarover wij boven reeds meermalen hebben gesproken. Dit plan heeft hij op voortreffelijke wijze volvoerd. Want in een beknopt bestek en in goede orde heeft hij in zijn' dialoog alles bijeengevoegd, wat de philosophisch gevormde heidenen in de tweede eeuw tegen de christelijke godsdienst inbragten; welke argumenten zij pleegden aan te voeren, om hunne steeds dieper en dieper wegzinkende godsdienst nog zooveel mogelijk te schragen; en wat de beschaafden onder de christenen op de bedenkingen en argumenten der heidenen over het algemeen ten antwoord gaven. Duidelijk, vol kracht en geestdrift en dikwijls zeer klemmend en schoon is over het geheel het betoog, waarmede hij die bedenkingen en bewijsgronden der heidenen tracht te weerleggen. Daardoor moest hij wel een' hevigen schok geven aan de gemoederen der Romeinen, die maar eenigszins voor goede indrukken ontvankelijk waren; daardoor moest hij bepaald steeds meer en meer de banden verbreken of losser maken, die den Romein nog altijd aan de voorvaderlijke godsdienst boeiden; ja! daardoor moest hij althans ook dit nog te weeg brengen, dat de welgezinde Romeinen dat tal van vooroordeelen en onbekookte denkbeelden aangaande de christenen lieten varen, en, nu beter ingelicht, meer geschikt en geneigd werden om tot het christendom over te treden. En was het nu eenmaal zóóver gekomen, dat deze, onbevredigd door hunne godsdienst, tot het christendom waren overgegaan en dit waarlijk met hun gansche hart beleden, dan had de apologie haar verheven doel geheel en al bereikt; want, dan hadden deze belijders verder geene geschriften van apologeten meer noodig, om hun de goddelijkheid van het christendom nog nader aan te toonen, daar dan het christendom zelf, door de inner-

lijke kracht van zijn wezen, zijn' goddelijken oorsprong aan hunne gemoederen zelve bewees. Immers, onwederlegbare, ja eeuwige waarheid is en blijft het woord, eenmaal door den Zoon van God gesproken: „Zoo iemand wil deszelfs wil doen, die zal van deze leer bekennen, of zij uit God is, dan of ik van mij zelve spreek ¹⁾.”

1) Joh. VII. 17.

